

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Μηνιαία Έπιθεώρηση • Οκτώβριος 2000 • τεύχος 81 • δρχ. 1000

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ
Μηνιαία Έπιθεώρηση
Οκτώβριος 2000
τεύχος 81 • δρχ. 1000

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ

Ελλάδα

Έτησια (12 τεύχη): 10.000 δρχ.

Έξαμηνιαία (6 τεύχη): 5.000 δρχ.

Φοιτητική (12 τεύχη): 7.500 δρχ.

Όργανισμοί, τράπεζες κλπ.: 15.000 δρχ.

Ευρώπη

Έτησια (12 τεύχη): 12.000 δρχ.

Άλλες χώρες

Έτησια (12 τεύχη): 15.000 δρχ.

Τραπεζικός Λογαριασμός:

Άγγελος Ελεφάντης

Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος

ύποκ. 132 αριθ. λογαριασμού
401740-48

ή

μέ ταχυδρομική έπιταγή

στή διεύθυνση του περιοδικού

ΕΚΔΟΤΗΣ - ΙΔΙΟΚΤΗΤΗΣ

Άγγελος Ελεφάντης

Ζωναρά 10, Αθήνα 11472

τηλ. & fax: 6470079

e-mail: poliths@x-treme.gr

Εκτύπωση: Αφοί Χρυσοχού

Στυμφαλίας 8,

Περιστέρι, τηλ. 5719937

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

ΔΙΑ ΓΥΜΝΟΥ ΟΦΘΑΛΜΟΥ

Βασίλης Ζουναλής, Οί δύο «Ελλάδες» του κ. Σημίτη	5
Άντώνης Μανιτάκης, Η επανεθνικοποίηση της Έκκλησίας και ή άποεθνικοποίηση του κράτους	7
Γιάννης Παπαδάκης, ΕΟΚΑ: Ο ένδοξος άγώνας για...;	11
Άδριανή Δημακοπούλου, Τά έμβρυα στό Κόσοβο καί οι θερμοκοιτίδες στό Κουβέιτ	14
Α. Καλαφάτης, Ο Ίωάννης Βαλαωρίτης και ή Έθνική Τράπεζα της Ελλάδος	19
Δημήτρης Κυριτάς, Έρωτας, γάμος, μοιχεία και πορνεία στην Κλασική Αθήνα	22
Στρατής Μπουρνάζος, Πεθαίνοντας στή Σύρο τόν 19ο αί. Τό κεφάλαιο της Φιλανθρωπίας	28
Δημήτρης Ε. Φιλίππης, Μιχαήλ Τσερβάντες - Σερβάντης - Κερβάντης - Κερβάντες - Θερβαντές - Θερβάντες	32
Κοσμάς Ψυχοπαίδης, Τό άνορθολογικό στοιχείο στή σκέψη του Κ. Καστοριάδη	38
Κωστής Σιμόπουλος, Ο πολίτης ως ένοπλος προφήτης	48
Ρένα Ζαμάρου, Η μεγάλη φουρτούνα της Φραγκογιαννούς	55

ΚΑΙ ΓΡΑΜΜΑΤΑ ΓΝΩΡΙΖΩ

Κώστας Βούλγαρης, Λίζυ Τσιριμώκου, Έσωτερική ταχύτητα	61
Κώστας Βούλγαρης, Για τόν Νικηταρά.....	62
Άπό τίς τελευταίες εκδόσεις.....	64

Μακέτα έξωφύλλου: Κυριάκος Κατζουράκης, 12 πρό-
σωπα

In memoriam: Χρήστος Καλαντζής. Άραιώνουν οι κα-
ρέκλες, δέν θά ξαναδούμε κάποια πρόσωπα αγαπητά, έ-
ντιμα κι άξιόλογα, δέν θά ξαναδούμε τόν γιατρό, Χρή-
στο Καλαντζή, φίλο κι άγωνιστή μέ τό μειλίχιο χαμο-
γέλο και τή ζεστή καρδιά. Πέθανε, πριν 40 ήμέρες. Λέ-
τα, Ίφιγένεια, Όρέστη θα συνεχίσουμε νά είμαστε φίλοι,
μαζί θά θυμόμαστε τόν Χρήστο.

Άντί για στεφάνι ό Σταύρος Κουρης και ό Γιάννης
Κουρης προσφέρουν στόν Πολίτη ό καθένας από 10.000
δρχ. Θά συμφωνούσε, σίγουρα, και ό Χρήστος.

Οἱ δύο «Ἑλλάδες» τοῦ κ. Σημίτη

«**Ε**χουμε πράγματι διαφορετικές Ἑλλάδες: τὴν Ἑλλάδα τῆς ἐπιτυχίας καὶ τῶν ἐπιδόσεων καὶ ἐκείνη πού ἀπλῶς παρακολουθεῖ ἀπὸ ἀπόσταση. Τὴν Ἑλλάδα τῆς ἀνάπτυξης καὶ τὴν Ἑλλάδα πού φοβᾶται καὶ αὐτοπεριορίζεται. Τὴν Ἑλλάδα τῆς εὐθύνης, ἀλλὰ καὶ τὴν Ἑλλάδα τῆς χαλαρῆς στάσης», τόνισε ὁ πρωθυπουργὸς ὑποδεχόμενος τοὺς ὀλυμπιονίκες στό Μέγαρο Μαξίμου (9 Ὀκτωβρίου). Ἡ γοργόπους Ἑλλάς καὶ ἡ βραδύπους Ἑλλάς. Εἰκονογραφία σέ στυλ «ὁ πωλῶν τοῖς μετρητοῖς καὶ ὁ πωλῶν ἐπὶ πιστώσει».

Τίποτε περισσότερο, τίποτε λιγότερο ἀπὸ μία ἀκόμη συγγνωστή, λόγω περιστάσεως, πρωθυπουργικὴ κορώνα; Νομίζω πὼς ὄχι· ἡ πρωθυπουργικὴ κορώνα δέν εἶναι τόσο ἀθῶα ὅσο τὴν ἐρμήνευσε τό σχετικὸ δημοσιογραφικὸ ρεπορτάζ. [Διαβάσαμε στίς ἐφημερίδες ὅτι ἐπρόκειτο γιὰ μιὰ αἰχμὴ κατὰ τῶν κορυφαίων στελεχῶν τοῦ κυβερνητικοκομματικοῦ σκάφους, πού ἀπουσίασαν «ἡχηρά» κατὰ τοὺς πρόσφατους κλυδωνισμοὺς —ναυάγιο «Σαμίνα» καὶ λοιπά—, γιὰ μιὰ ἐπείγουσα κλήση νέας ἐπικοινωνιακῆς πολιτικῆς αὐτοῦ τοῦ σκάφους, ἓνα νέο ἐναρκτήριο λάκτισμα ἐργασιοθεραπείας, μιὰ πρωθυπουργικὴ ἐπανάληψη τοῦ ἀρχαίου γνωμικοῦ «τ' ἀγαθὰ κόποις κτῶνται»: οἱ ἐπιτυχίες τῶν ὀλυμπιονικῶν πρὸς παραδειγματισμόν μας]

Ὁ κ. Σημίτης ἐπέδειξε, στὴ συγκεκριμένη περίπτωσι, ἐπιπόλαιη πραγματογνωσία — κοινόν τό ἀμάρτημα, ἀπαγορευτέον, εἰ δυνατόν, στὴν περίπτωσι τοῦ πρωθυπουργοῦ. Ὁ κ. Σημίτης δίχασε τὴ μιὰ Ἑλλάδα σέ δύο Ἑλλάδες: στὴν Ἑλλάδα τῆς καθυστέρησης καὶ στὴν Ἑλλάδα τῆς ἀνάπτυξης (προπονητῆς τῆς τελευταίας δηλώνει ὁ πρωθυπουργός). Δέν ἀναφέρθηκε ἀπλῶς σέ δύο ὄψεις, ἔστω σέ δύο κόσμους («ὁ κόσμος τοῦ φωτός καὶ ὁ κόσμος τοῦ σκότους» ἀλλὰ παλαιά) τῆς μιᾶς, ἐνιαίας καὶ ἀδιαίρετης Ἑλλάδας, ἀλλὰ τόνισε τὴν ὑπαρξὴ δύο διακριτῶν Ἑλλάδων. Δέν θεωρῶ αὐτές τίς πρωθυπουργικὲς ἐπισημάνσεις ὡς ρηθεῖσες «ἐν τῇ ρύμη τοῦ λόγου», διότι καὶ πρωθυπουργός εἶναι καὶ κατὰ συρροήν. [Ὅσες οἱ ἀράδες τόσες καὶ οἱ φορές πού ὁ κ. Σημίτης χρωμάτισε αὐτές τίς δύο Ἑλλάδες]

Ἡ πρωθυπουργικὴ πραγματογνωσία ἢ πατριδογνωσία, ἂν προτιμᾶτε, ἐκτός ἀπὸ ἐπιπόλαιη καὶ λαθεμένη εἶναι καὶ ἀντιδραστικὴ. Πέραν ἀπὸ «ἐλλιπής», πέραν τοῦ ὅτι συγχέει ἀξιολογικὲς καὶ ὄντολογικὲς κρίσεις, ἐμφορεῖται ἀπὸ τὴν ἰδεολογία «ἐπιβίωσι τοῦ πλέον ἱκανοῦ», συγχέει τὸν «στίβο τῆς ζωῆς» μέ τὸν «ἀγωνιστικὸ στίβο» εὐτελίζοντας καὶ τοὺς δύο. Ἐξηγοῦμαι:

Ἀποδεχόμενοι, πρὸς στιγμὴν, τὴ λογικὴ τῆς πρωθυπουργικῆς διαίρεσης τοῦ σώματος τῆς Ἑλλάδας διαπιστώνουμε πὼς ὑπάρχουν κι ἄλλες Ἑλλάδες πέραν τῶν δύο. Ὑπάρχει ἡ Ἑλλάδα τῆς διαπλοκῆς, τῆς ἀνομίας, τοῦ κοινοῦ ἐγκλήματος, ἡ «ὄντως κακὴ» Ἑλλάδα. Ὑπάρχει ἡ Ἑλλάδα τῆς διασπορᾶς (μετανάστες καὶ λοιποί), ἀλλὰ καὶ ἡ Ἑλλάδα τῆς συναγωγῆς ἀλλοδαπῶν μεταναστῶν καὶ λοιπῶν λαθροβιούντων. Ὑπάρχουν κι ἄλλες πού θὰ ἐντοπίζονταν, ἂν εἶχαμε λόγους νὰ ὀλοκληρώσουμε τὸν διαμελισμὸ τῆς Ἑλλάδας. Δέν ἔχουμε κανέναν λόγο. Ἀπλῶς μπήκαμε σ' αὐτὴν τὴ λογικὴ γιὰ νὰ δείξουμε πὼς ἡ πρωθυπουργικὴ διαίρεσι σέ δύο καὶ μόνον Ἑλλάδες εἶναι «ἐλλιπής» (τά εἰσαγωγικὴ δηλώνουν, τό ξαναλέμε, ὅτι δέν συμφωνοῦμε μέ κανενὸς εἶδους διαίρεσι τῆς Ἑλλάδας).

Ἄν καί στήν πρώτη ἀράδα τῶν ρηθέντων του ἀχνοφαίνεται πώς ὁ πρωθυπουργός θά ἐντόπιζε κι αὐτός περισσότερες ἀπό δύο Ἑλλάδες («ἔχουμε πράγματι διαφορετικές Ἑλλάδες»), ὑπάρχει ἓνας ἰσχυρός λόγος πού στίς ἀμέσως ἐπόμενες ἀράδες περιορίζεται σέ μία καί μόνον διχοτομία. Σκοπός του ἦταν καί εἶναι ὁ παραδειγματισμός. Μόνο σέ μία δυαδική γεωγραφία ἀποδίδει, ὅσα μπορεῖ νά ἀποδώσει, ἓνα παράδειγμα. Γιά τόν κ. Σημίτη ὑπάρχει μία πρώτη Ἑλλάδα τῆς εὐθύνης, τῶν ἐπιδόσεων, τῆς ἐπιτυχίας (ἡ Ἑλλάδα τῆς θετικῆς ἀξίας, ἡ «ἀγαθή» Ἑλλάδα τῶν ἀρχαίων, ἡ Ἑλλάδα «ψηφίον 1» τοῦ δυαδικοῦ συστήματος ἀρίθμησης πού εἶναι θεμέλιο τῶν ἠλεκτρονικῶν ὑπολογιστῶν, κοντολογίς τῆς ἐποχῆς μας) καί μία δεύτερη Ἑλλάδα πού περιλαμβάνει ὅλες τίς Ἑλλάδες πού δέν ἀνήκουν στήν πρώτη Ἑλλάδα (ἡ Ἑλλάδα τῆς ἀπαξίας, ἡ «κακή» Ἑλλάδα, ἡ Ἑλλάδα «ψηφίον 0»). Ὁ δυαδικός κόσμος τοῦ πρωθυπουργοῦ εἶναι ὁ δυαδικός κόσμος τοῦ κάθε ἀριστοκράτη: ἰδοῦ ἡ Ἑλλάδα τῶν ἀρίστων, ἡ Ἑλλάδα τοῦ «ἐκσυγχρονισμοῦ», ὅσοι δέν ἀνήκετε σ' αὐτήν τήν Ἑλλάδα, ἀλλοίμονό σας! (Σ' αὐτό θά ἐπανέλθουμε). Δέν εἶναι κἀν ὁ δυαδικός κόσμος τοῦ ἀστοῦ: ἰδοῦ ἡ Ἑλλάδα τῶν περιθωριακῶν, ἡ «ὄντως κακή» Ἑλλάδα, παράδειγμα πρὸς ἀποφυγήν! Τά μεγέθη τῶν δύο Ἑλλάδων τοῦ πρωθυπουργοῦ εἶναι ἀνιστρόφως ἀνάλογα ἐκείνων τοῦ ἀστοῦ.

Μέ ποιά κριτήρια δίδεται ἡ ὑπερηκοῦτητα στήν «Ἑλλάδα 1» καί στήν «Ἑλλάδα 0»; Στό ποδόσφαιρο, στό ἀγωνίσματα τοῦ στίβου, στό σχολεῖο ὑπάρχουν σαφεῖς κανονισμοί, σαφῆ κριτήρια, βάσει τῶν ὁποίων διαχωρίζονται οἱ πρῶτοι, οἱ δεύτεροι καί οἱ ἔσχατοι. Ὑπάρχουν οἱ διαιτητές, οἱ κριτές, οἱ βαθμολογητές καί γενικῶς οἱ μεριμνῶντες γιά τήν ὀρθή ἐφαρμογή τῶν κανονισμῶν καί γιά τήν κύρωση τῶν ἐπιδόσεων (τέρματα, μήκη, ὕψη, βαθμοί κλπ.). Ὑπάρχουν, ἐπιπλέον, οἱ ὁμοσπονδίες, οἱ ἐπιθεωρήσεις καί οἱ λοιποὶ θεσμοὶ πού ἐπικυρώνουν τά ἀποτελέσματα. [Ἐμφανίζονται κι ἐδῶ διαφωνίες κι ἀμφισβητήσεις ὡς πρὸς τήν ἀντικειμενικότητα τῶν ἐπικυρωθέντων ἀποτελεσμάτων, ἀλλά αὐτό εἶναι ἓνα ἄλλο ζήτημα. Οἱ ἐξαιρέσεις δέν ἀναιροῦν τόν κανόνα]

Ὁ καθηγητής Σημίτης θά μὴδένιζε τόν πρωθυπουργό Σημίτη πού θεωρεῖ ὅτι εἶναι δυνατόν νά ἀποδοθοῦν ὑπερηκοῦτες στήν «Ἑλλάδα 1» καί στήν «Ἑλλάδα 0» βάσει κάποιων κοινά ἀποδεκτῶν κριτηρίων, ἀντικειμενικά ἂν προτιμᾶτε. Δυστυχῶς γιά τόν πρωθυπουργό τέτοια κριτήρια ἀφ' ἑνός δέν ὑπάρχουν κι ἀφ' ἑτέρου ἡ ὑπερηκοῦτητα δέν «κερδίζεται» βάσει διαγωνισμοῦ, δέν κρίνεται ἐκ τοῦ ἀποτελέσματος, ἐκ τῶν ὑστέρων. Οἱ θετικές ἀξίες τοῦ κ. Σημίτη δέν εἶναι καί θετικές ἀξίες ὅλων τῶν Ἑλλήνων. Ὑπάρχουν πολλές «Ἑλλάδες 1» καί πολλές «Ἑλλάδες 0», ἂν παρασυρθοῦμε προσωρινά στή λογική ἐντοπισμοῦ τους, ὄχι μόνον συγχρονικά ἀλλά καί διαχρονικά. Ἡ πόλωση θετικῶν ἀξιῶν κι ἀρνητικῶν ἀξιῶν ἔχει τή δική της ἱστορία. Ἐμπλέκεται στήν ταξική πάλη, στόν πολιτικό ἀνταγωνισμό τῶν κομμάτων ἕως καί τίς προσωπικές μας ἐπιλογές καί σχέσεις. Οἱ ἀποφάσεις της, πάντως, δέν εἶναι ποτέ τελεσίδικες.

Τό σῶμα τῆς Ἑλλάδας ψήφισε τόν κ. Σημίτη γιά πρωθυπουργό, βάσει τοῦ ἰσχύοντος ἐκλογικοῦ νόμου καί τῶν λοιπῶν θεσμῶν τῆς Ἑλληνικῆς Δημοκρατίας. Τόν ψήφισε ὡς πρωθυπουργό ὅλων τῶν Ἑλλήνων, ὄχι μόνον τῶν ἀρίστων.

Ἄν διαπιστώνει κι αὐτός, ὅπως καί οἱ περισσότεροι, ὅτι οἱ ἀνισότητες στό σῶμα τῆς

Ἑλλάδας διευρύνονται ἀντί νά σμικραίνουν, καθῆκον του εἶναι νά συμβάλει —ἀπό τήν προνομιούχο θέση του— στήν ἄρση τῶν ἐμποδίων γιά τήν ἀντίστροφη πορεία. Ἐνδεχομένως (ἐγώ εἶμαι, πάντως, πεπεισμένος) γιά τούς φόβους, τίς ἀναστολές καί τήν κακομοιριά κάποιων ἀπό μᾶς νά «εὐθύνονται» οἱ πετυχημένοι καί ἀντιστρόφως. Τό «εὐθύνονται» σέ εἰσαγωγικά, διότι ἡ εὐθύνη δέν εἶναι πρωτίστως προσωπική ἀλλά τοῦ συστήματος. Ἄς συγκρατήσῃ τόν ἐνθουσιασμό του γιά τούς ὀλυμπιονίκες κι ἄς ξανασκεφθεῖ τό ὀρθόν τοῦ παραδειγματισμοῦ πού ἀποτόλμησε. Τουλάχιστον, θά ἀποφύγουμε ἔτσι πολλοί τόν ἀτομικό μας διχασμό: σέ ποιά ἀπό τίς δύο Ἑλλάδες ἀνήκουμε, καθώς νιώθουμε ἐν μέρει πετυχημένοι (σέ κάποιους τομεῖς) καί ἐν μέρει ἀποτυχημένοι (σέ κάποιους ἄλλους);

Βασίλης Ζουναλής

Ἡ ἐπανεθνικοποίηση τῆς Ἐκκλησίας καί ἡ ἀποεθνικοποίηση τοῦ κράτους*

Ὅλα δείχνουν —καί ἡ τελευταία κρίση στίς σχέσεις κράτους καί Ἐκκλησίας τό ἐπιβεβαιώνει— ὅτι ἡ ἀγαστή συμπόρευση Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος καί Ἐθνους ἔκλεισε τόν ἱστορικό της κύκλο καί ὅτι τό συμβολικό διαζύγιό τους μοιάζει μοιραῖο. Τόν χωρισμό ἄρχισε νά τόν διαισθάνεται καί ἡ ἴδια ἡ Ἐκκλησία, ἡ ὁποία ὅμως, ἐπειδή δέν μπορεῖ νά δεῖ καί νά φανταστεῖ τόν ἑαυτό της ἔξω ἀπό τήν ἱεροποιημένη ἰδέα τοῦ ἔθνους, ἀντιδρᾷ σπασμωδικά καί πανικόβλητα, ἄν κρίνει κανεῖς ἀπό τούς λόγους καί τίς ἐνέργειες τοῦ Ἀρχιεπισκόπου κ. Χριστόδουλου.

Ἡ ἐκλογή τοῦ τελευταίου σηματοδοτεῖ, πάντως, μιά νέα ἐποχή στίς σχέσεις κράτους καί Ἐκκλησίας, διότι συμπίπτει μέ μιά νέα ἱστορική περίοδο γιά τά κράτη-ἔθνη, τά ὁποῖα βλέπουν στήν παρούσα ἱστορική συγκυρία τήν ἐθνική τους κυριαρχία νά ὑποχωρεῖ καί τήν ἐθνική τους ταυτότητα νά δοκιμάζεται ἀπό τήν προϊούσα διαδικασία τῆς οικονομικῆς καί πολιτικῆς ἐνοποίησης τῆς Εὐρώπης. Ἡ ἴδια διαδικασία συμβαίνει νά διπλασιάζεται καί νά γίνεται ἀκόμη πιό καθοριστική γιά τά κράτη, ὅταν ἀντικρίζουν τήν κρατική τους ὑπόσταση νά ὑπονομεύεται καθημερινά ἀπό τήν παγκοσμιοποιημένη οἰκονομία.

Ἡ προσαρμογή τοῦ ἐθνικοῦ κράτους στή νέα εὐρωπαϊκή πραγματικότητα ἀλλά καί στήν «νέα τάξη» εἶναι ἐπόμενο νά προκαλεῖ φοβερούς τριγμούς τόσο στήν οἰκονομική ὑποδομή ὅσο καί στό συμβολικό καί ἰδεολογικό ἐποικοδόμημα. Τούς κραδασμούς μιᾶς ἀναγκαίας προσαρμογῆς ζοῦμε τόν τελευταῖο καιρό στίς σχέσεις κράτους καί Ἐκκλησίας καί τούς διαβάζουμε στούς λόγους καί στίς παρεμβάσεις τοῦ νέου Ἀρχιεπισκόπου. Ὁ λόγος του, ἀποκαλυπτικός μιᾶς ἀναχρονιστικῆς καί συντηρητικῆς ἐκκλησιαστικῆς ἰδεολογίας, συμπυκνώνει ὅλες τίς ἀντιφάσεις μιᾶς μακρᾶς καί πλούσιας σέ ἐμπειρίες πορείας τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας. Δικαιολογημένα ἔχει ἀναστατώσει τίς σχέσεις κράτους καί Ἐκκλησίας, ὅχι τόσο στό θεσμικό ὅσο στό συμβολικό ἐπίπεδο, καί ἔχει προκαλέσει ἀναταράξεις στήν κοινή γνώμη.

Τά τελευταῖα χρόνια ἡ Ἐκκλησία ἐμφάνιζε ἔντονες τάσεις χειραφέτησης ἀπό τήν κρατική κηδεμονία, χωρίς, ἐν τούτοις, νά ἀπαρνεῖται τά κρατικά προνόμια, πού ἀπέκτησε κατὰ τή μακρά «συναλληλία» της μέ τό κράτος. Ἐπιδιώκει νά παραμείνει Ἐκκλησία κρατική, διεκδικώντας ὅμως τήν πλήρη αὐτοδιοίκησή της. Ἐξακολουθεῖ, ὡστόσο, νά δικαιολογεῖ τήν «πολιτειακή» φυσιογνωμία της ἀναθερμαίνοντας διαρκῶς τήν ἐθνική της ἀποστολή καί ὑπόσταση. Γι' αὐτό καί ἀντιμάχεται μέ σφοδρότητα κάθε ἰδέα συνταγματικοῦ χωρισμοῦ κράτους καί Ἐκκλησίας, ἐνῶ διεκδικεῖ μέ ἀποφασιστικότητα τήν ἐκκλησιαστική καί διοικητική αὐτονομία της, τόν ἀποκλεισμό τῆς νομοθετικῆς καί δικαστικῆς παρέμβασης τοῦ κράτους σέ θέματα τῆς διοίκησής της.

Ἐξουσία «ιερή», ἐξουσία «ἐκκλησιαστική», ἐξουσία «ἐθνική», ἡ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος γιά πόσο καιρό ἀκόμη θά μπορεῖ νά παραμείνει ἡ ἴδια σέ μιά ἐποχή πού ἔθνη, κράτη καί κυριαρχίες ἀλλά καί θρησκεῖες ἐπανανοηματοδοτοῦνται;

Τό ἐρώτημα πού ἀνακύπτει, ἐπομένως, καυτό καί καιριο, εἶναι πόσο καιρό ἀκόμη μπορεῖ ἡ Ἱεραρχία τῆς Ἐκκλησίας νά σταθεῖ καί νά κρατήσῃ τήν ἀπήχησή της στό ποίμνιο καί στό κοινό ἀρθρώνοντας ἕναν παρωχημένο «ἐθνοκεντρικό» λόγο, ἀνεξάρτητα ἤ καί σέ ἀντιπαράθεση μέ τόν ἐπίσημο λόγο τοῦ κράτους, πού ἔπαψε πιά νά εἶναι —μετά τή μεταπολίτευση— ἐπίσημα «ἐθνικόφρων», ὅπως ἦταν τό πρῶτο ἡμισυ τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα καί ἀμέσως μετά τόν πόλεμο, μέχρι καί τήν μεταπολίτευση. Τίθεται, δηλαδή, τό ἐρώτημα ἄν μπορεῖ ἡ διοικούσα Ἐκκλησία νά κρατήσῃ ἕναν τόσο μισαλλόδοξο, ἐθνικο-ορθόδοξο καί ἀντιδυτικό λόγο σέ μιά ἐποχή πού ζοῦμε τά τελευταῖα, ὕστερα, σκιρτήματα τοῦ βαλκανικοῦ ἐθνικισμοῦ. Τήν ἴδια μάλιστα στιγμή πού διαγράφεται ἡ ἀντίρροπη τάση τῆς ἱστορικῆς ὑπέρβασης τῶν ἐθνικῶν κρατῶν καί δημιουργίας ὑπερεθνικῶν ἐνοτήτων, ὅπως ἡ Εὐρωπαϊκή Ἑνωσις στά πλαίσια τῆς ὁποίας τά μέν κράτη-ἔθνη ὑποχωροῦν, οἱ δέ Ἐκκλησίες ἀναγνωρίζονται ὡς θρησκευτικο-πολιτιστικές ἐνότητες καί ὄχι ὡς διοικητικο-θεσμικές ὀντότητες: ἡ «θρησκευτική Εὐρώπη τῶν κρατῶν καί τῶν θεσμῶν ὑποχωρεῖ μπροστά στήν ἀτομική θρησκευτικότητα τῶν Εὐρωπαίων».

Ἐμφανίζεται ἔτσι τό ἐξῆς παράδοξο: ἐνῶ τό κράτος τείνει ἤ ὠθεῖται ἀργά ἀλλά σταθερά σέ βαθμιαία ἀπο-εθνικοποίηση, ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος ἐπανεθνικοποιεῖται καί μάλιστα μέ τήν ἀπαρχαιωμένη ἐκδοχή τοῦ ἐθνικισμοῦ: τήν ἐθνο-φυλετική, ἀφοῦ ἀνάγει τό ἔθνος, τελικά, στό Γένος. Εἴμαστε ἔτσι μάρτυρες τῆς ἀκόλουθης ἀντιφατικῆς πορείας τοῦ Κράτους καί τῆς Ἐκκλησίας. Τό Κράτος ἀγωνίζεται στή σύγχρονη ἐποχή νά ἐξομαλύνει τήν ἐθνοτική του καταγωγή, ὥστε νά μπορέσει νά ὑπάρξει ἀρμονικά καί εἰρηνικά στό διεθνές, ἀνοικτό, πολυεθνικό καί πολυθρησκευτικό περιβάλλον καί νά μπορεῖ νά δρᾷ στό ἐσωτερικό του, σέ μιά πλουραλιστική κοινωνία, ὡς πολιτικά καί ἰδεολογικά οὐδέτερο. Ἀνήσυχη καί θορυβημένη ἀπό τήν ἀνεξέλεγκτη αὐτή ἐξέλιξη, ἡ Ἐκκλησία ἀποστασιοποιεῖται ἰδεολογικά ἀπό τό σύγχρονο πλουραλιστικό κράτος, τό ὁποῖο ἄλλωστε ἐγκαλεῖ γιά μειωμένη ἐθνική εὐαισθησία.

Σχηματικά διαγράφεται ἡ ἀκόλουθη ἀντιφατική ἱστορική πορεία: ἡ αὐτοκέφαλη Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος συγκροτήθηκε ὡς Ἐκκλησία τοῦ κράτους, ἐπειδή τό κράτος τή χρειαζόταν ὡς Ἐκκλησία τοῦ ἔθνους, μορφοποιήθηκε καί λειτούργησε ὡς Ἐκκλησία τοῦ ἔθ-

νους, ἐπειδὴ ἡ ὑπερβατικὴ ἐθνικὴ τῆς φυσιογνωμίας προσφερόταν ὡς τίτλος νομιμοποιητικὸς τῆς ἐθνικῆς πολιτικῆς ἐξουσίας. Σήμερα, ἐμφανίζεται νὰ δραστηριοποιεῖται ὡς Ἐκκλησία ἐθνικὴ —καὶ γιὰ τὴν ἀκρίβεια ἐθναρχικὴ ἢ πατριαρχικὴ— ἀπέναντι σὲ ἕνα κράτος καὶ σ' ἕνα πολιτικὸ σύστημα, πού ὀφείλει νὰ εἶναι καὶ νὰ συμπεριφέρεται ὡς πολιτικά καὶ ἀξιολογικά οὐδέτερο, πλουραλιστικὸ καὶ ἀνεκτικὸ ἀπέναντι στὶς θρησκείες, στὰ δόγματα καὶ στοὺς ξένους.

Διαπιστώνοντας, ἔντρομη, ὅτι σὲ μιά σύγχρονη, πλουραλιστικὴ δημοκρατία ἡ πολιτικὴ ἐξουσία ὅλο καὶ λιγότερο ἀντλεῖ ἢ βασίζει τὴ δημοκρατικὴ νομιμοποίησή της στὴν ὑπερβατικὴ ἔννοια τοῦ ἔθνους ἢ τῆς ἐθνικῆς κυριαρχίας, ἡ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος ἀναλαμβάνει νὰ ὑποκαταστήσει τὸ κράτος σὲ ἕναν ρόλο ἐθνικὸ, πού φθίνει. Ἀναγκάζεται ἔτσι, παρακάμπτοντας τὸ σημερινὸ κράτος, πού ὀφείλει νὰ ἀποδεικνύει καθημερινὰ ὅτι εἶναι πράγματι ἀνεξίθρησκο καὶ ἀδιάφορο θρησκευτικά, νὰ ὑπερασπίζεται μόνη τῆς τὰ «ιερά καὶ τὰ ὅσια τῆς φυλῆς» ἢ τοῦ Γένους.

Ἐπομένως, τὴν ἴδια στιγμὴ πού ἡ Πολιτεία ἀρχίζει, δειλά-δειλά, νὰ ἀποξενώνεται ἀπὸ τὴν ἐθνικιστικὴ ἰδεολογία καὶ παύει νὰ εἶναι καὶ νὰ συμπεριφέρεται ὡς «ἐθνικόφρων», ἡ Ἱεραρχία τῆς Ἐκκλησίας μένει μόνη νὰ ὑπερασπίζεται μιά κοσμικὴ, «ἐθνικιστικὴ» πλέον ἰδεολογία, πού τὴν εἶχε χρεωθεῖ γιὰ λόγους ἱστορικοὺς καὶ μάλιστα στὴν πιὸ ἀπαρχαιωμένη καὶ μυθολογικὴ ἐκδοχὴ τῆς καὶ ἀδυνατεῖ νὰ ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ αὐτὴν, ἐπειδὴ εἶναι ἀνίκανη νὰ τὴν ἀντικαταστήσει.

Ἀπὸ τὴ μεριά τῆς Πολιτείας, εἶναι πλέον ξεκάθαρο ὅτι ἡ πολιτικὴ καὶ ἐθνικὴ τῆς ταυτότητα δὲν εἶναι δυνατόν πλέον νὰ προσδιορίζονται, ἔστω καὶ κατ' ἐλάχιστον, θρησκευτικά, χωρὶς μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ νὰ προδίδεται ὁ πλουραλιστικὸς τῆς καὶ ἀξιολογικά οὐδέτερος χαρακτήρας τῆς. Ὡς δημοκρατικὴ καὶ πλουραλιστικὴ μιά σύγχρονη Πολιτεία ὀφείλει νὰ σέβεται καὶ νὰ ἐγγυᾶται τὴν ἰσότητα τῶν δικαιωμάτων, καθὼς καὶ τὴν ἴση μεταχείριση τῶν θρησκευμάτων. Ἡ νέα τῆς ἐθνικὴ ταυτότητα τροφοδοτεῖται ἀπὸ τὴν πολιτικὴ τῆς ἀποκλειστικὰ παράδοση, ἀπὸ τὰ αἰσθήματα ἐθνικῆς καὶ κοινωνικῆς ἀλληλεγγύης τῶν πολιτῶν τῆς, καθὼς καὶ ἀπὸ τὸ αἶσθημα τοῦ συνανήκειν σὲ μιά κοινὴ πολιτικὴ κοινωνία, στὴν ὁποία οἱ πολῖτες τῆς, ὅμοιοι πολιτικά ἀλλὰ διαφορετικοὶ κοινωνικά καὶ θρησκευτικά μεταξύ τους, μοιράζονται τὰ ἴδια δικαιώματα καὶ τίς ἴδιες ὑποχρεώσεις.

Ἡ διάσταση μεταξύ τῆς λαϊκῆς νομιμοποίησης τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας καὶ τῆς ὑπερβατικῆς-ἐθνικῆς νομιμοποίησης τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐξουσίας τείνει νὰ πάρει διαστάσεις πολιτικῆς ἀντιπαλότητας. Πηγὴ καὶ αἰτία τῆς οἰζύτατης ἀντιπαράθεσης πού δημιουργήθηκε πρόσφατα στὶς σχέσεις κράτους καὶ Ἐκκλησίας, δὲν εἶναι φυσικά τὸ ἰδεολόγημα τῆς Ἐκκλησίας ὅτι «Ὁρθοδοξία καὶ Ἑλλάδα ταυτίζονται» καὶ ὅτι ἀπὸ τὸν ἀποχωρισμὸ τους κινδυνεύει τάχα ἡ «ταυτότητα» τῶν Ἑλλήνων, ἀλλὰ ἡ ὑπεροπτικὴ πολιτικὴ ἐπιδίωξη τῆς Ἐκκλησίας νὰ ἐπιβάλλει τὴ μυθολογικὴ αὐτὴ σύζευξη ὡς ἐπίσημη κρατικὴ ἰδεολογία.

Μὲ τὴν ἀναγωγὴ τῆς «ἐλληνο-ὀρθόδοξης» θρησκευτικῆς ταυτότητας σὲ ἐθνικὴ ταυτότητα («Ἑλλᾶς σημαίνει Ὁρθοδοξία») καὶ μὲ τὴ μετατροπὴ τῆς ὀρθόδοξης πίστεως σὲ πατριωτικὸ φρόνημα, ἡ Ἱεραρχία ἀπομάκρυνε τὴν Ἐκκλησία ἀπὸ τίς σύγχρονες διεθνεῖς θρησκευτικὲς διεργασίες. Διότι, δὲν ἀρκεῖται πλέον στὴ δημόσια ἀναγνώριση τῆς Ὁρθόδοξης

Ἐκκλησίας ὡς δύναμης κοινωνικῆς καί πνευματικῆς καί ὡς παράγοντα διαμόρφωσης τῆς κοινῆς γνώμης οὔτε περιορίζεται στήν ἀναγνώριση τῆς Ὁρθοδοξίας ὡς μίας ἀπό τίς συνιστώσες τῆς κοινῆς τῶν Ἑλλήνων θρησκευτικο-πολιτιστικῆς παράδοσης. Βλέπει τήν Ὁρθοδοξία κυρίως ὡς τήν ἀποκλειστική συνιστώσα τῆς «ἐθνικῆς» μας ταυτότητας καί ιδεολογίας καί ἐννοεῖ τήν ἀποψή της αὐτή νά τήν ἐπιβάλλει ἀκόμη καί μέ νόμο (!) στήν ἑλληνική Πολιτεία καί στήν κοινωνία. Ἐκεῖ βρίσκεται τό πρόβλημα.

Τήν ἐποχή τῆς παγκοσμιοποίησης καί τῆς δημιουργίας πολιτικῶν ἐνοτήτων πολυ-πολιτισμικοῦ καί ὑπερεθνικοῦ χαρακτήρα οἱ ἐθνικές ὀρθόδοξες Ἐκκλησίες ὀφείλουν, ἂν θέλουν νά ἐναρμονίσουν τό θρησκευτικό τούς λόγο μέ τίς δομές καί τίς λειτουργίες μιᾶς πλουραλιστικῆς καί ἀνοικτῆς κοινωνίας στήν ὁποία ἀνήκουν, νά ἐκφέρουν ἕνα λόγο ἀνεκτικό στίς ἄλλες θρησκείες, ἕνα λόγο συμφιλιωτικό καί ὄχι μισαλλόδοξο, ἕνα λόγο φιλειρηνικό καί οἰκουμενικό. Τό ἐρώτημα πού ἀνακύπτει εἶναι καυτό ὅσο καί ἐπιτακτικό: μπορεῖ ἡ ὀρθόδοξη Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος νά ἐγκαταλείψει τόν ἐθνοκεντρικό της λόγο καί νά υἱοθετήσῃ ἕνα λόγο ἐλπίδας, συναδέλφωσης καί εἰρηνικῆς συμβίωσης τῶν πολιτισμῶν καί τῶν πιστῶν ὅλων τῶν θρησκειῶν, χωρίς νά ἀπαρνηθεῖ τόν «κρατικο-εξουσιαστικό» καί «ἐθνικιστικό» ἑαυτό της; Εἶναι σέ θέση νά διατυπώσῃ ἕνα λόγο πού θά ἀπευθύνεται σέ ἀνθρώπους γενικά ἢ ἔστω στούς ὀρθόδοξους πιστούς καί ὄχι μόνο σέ ὀρθόδοξους πολίτες;

Τό ἄλλο στοιχεῖο, πού ἀντιστρατεύεται τήν τάση τῆς Ἐκκλησίας νά ἀναπτύξῃ στά γεράματα ἀνακαινισμένο «ἐθνικό» λόγο, ἔχει νά κάνει μέ τήν ἐνταξή τῆς Ἑλλάδας στήν Εὐρωπαϊκή Ἐνωση καί τήν ὑποχρέωση τῆς Ἱεραρχίας νά δρᾷ πλέον σέ ἕνα περιβάλλον πολυεθνικό καί πολύ-θρησκευτικό. Ἡ διαδικασία τῆς εὐρωπαϊκῆς ὁλοκλήρωσης τήν ἐξαναγκάζει νά δρᾷ σέ ἕνα εὐρωπαϊκό, συμβολικό περιβάλλον μέ ἐκκλησιαστικές ἐπικράτειες πού δέν γνωρίζουν σύνορα. Ἡ ιδιότητά της ὡς Ἐκκλησίας τοῦ κράτους ἢ τοῦ ἔθνους δέν ἐναρμονίζεται μέ τήν εὐρωπαϊκή προσπάθεια ἐκκλησιαστικῆς ἐνοποίησης τῆς Εὐρώπης, διότι σέ μιά Εὐρώπη τῶν Ἐκκλησιῶν οἱ Ἐκκλησίες δέν μετέχουν στό εὐρωπαϊκό γίγνεσθαι ὡς κυρίαρχες δυνάμεις μιᾶς «ἐθνικῆς» ἐκκλησιαστικῆς ἐπικράτειας. Μετέχουν ἐκπροσωπώντας κοινότητες πιστῶν πού προσδιορίζονται γεωγραφικά καί ὄχι ἐθνικά.

Ἡ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος ἀδυνατεῖ, πάντως, ὑπό τίς παρούσες συνθήκες νά ἀποτελέσῃ τή «μαγιά», τόν φανταστικό συνεκτικό ἰστό, ὅπως προσδοκᾷ ἡ ἴδια καί ὀνειρεύονται οἱ «νέο-ορθόδοξοι», γιά τή διάπλαση μιᾶς ζωντανῆς καί σύγχρονης ἑλληνο-ορθόδοξης πολιτιστικῆς ταυτότητας, πού νά μπορεῖ νά συμβιώνει εἰρηνικά, ἀρμονικά καί ἰσότιμα μέ ἄλλες θρησκευτικές κοινότητες. Γιά νά πετύχει τό στόχο της, θά πρέπει νά ἀπαρνηθεῖ τήν ἐθνικιστική «ταυτότητά» της, νά ἐγκαταλείψει τίς ἐθνικο-θρησκευτικές της θεάσεις, αὐτές πού ταυτίζουν τήν «Ὁρθοδοξία» μέ τήν «Ἑλλάδα» καί τό «ἔθνος» μέ τό «Γένος» καί νά δεῖ τόν ἑαυτό της μέσα ἀπό τά αἰώνια σύμβολα τῆς Ὁρθοδοξίας, πού μαρτυροῦν μιά πίστη, οἰκουμενική καί μιά παράδοση λατρευτική, μοναδική, πού τῆς προσδίδει καί τήν ἰδιοπροσωπία της, δηλαδή τή θρησκευτική, πολιτιστικῆς της ταυτότητα.

Ἀντώνης Μανιτάκης

* Προδημοσίευση ἀπό τό ὑπό ἐκδοσὴ βιβλίο τοῦ καθηγητῆ Ἀντῶνη Μανιτάκη στίς ἐκδόσεις «Νεφέλη» μέ τίτλο «Ἡ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος μεταξύ κράτους καί ἔθνους».

ΕΟΚΑ: Ο ΕΝΔΟΞΟΣ ΑΓΩΝΑΣ ΓΙΑ...;

του Γιάννη Παπαδάκη

Επρόκειτο ο αγώνας της ΕΟΚΑ να ξεκινήσει την 25η Μαρτίου του 1955 για να συμπέσει με τη διπλά σημαντική, θρησκευτική και έθνική, ήμερομηνία. Τελικά ξεκίνησε μερικές μέρες αργότερα συμπιπτοντας με μιá άλλη ήμερομηνία, την 1η του Απριλίου. Τό νόημα όμως αυτού του κινήματος, πού από τό ξεκίνημά του δημιούργησε αντιπαραθέσεις, επρόκειτο αργότερα να πάρει πολλές, διαφορετικές και αντικρουόμενες ερμηνείες. Τί μπορεί να σημαίνει σήμερα στην Κύπρο, για όλους τους Κύπριους, ο αγώνας των Έλληνοκυπρίων για Ένωση; Μέ ποίο τρόπο μπορεί να εορτάζεται ή επέτειος του αγώνα για Ένωση στή σημερινή Κύπρο πού οι Έλληνοκύπριοι έθεσαν ως στόχο την όμοσπονδία; Όπου σήμερα στόχος τους είναι ή έπαν-ένωση του νησιού;

Δέν είναι μόνο ο στόχος στά άποσιωπητικά του τίτλου, πού επιδέχεται διαφορετικές ερμηνείες. Ακόμα και τό επίθετο στον τίτλο έχει περιέλθει υπό μερική άμφισβήτηση. Τούς δυό πρώτους μήνες του 2000 και τά δυό θέματα τέθηκαν έπιτακτικά. Τό δεύτερο εκφράστηκε μέσω του αίτήματος του Δημήτρη Χριστόφια, Γενικού Γραμματέα του ΑΚΕΛ, προς τόν πρόεδρο Κληρίδη για άποκατάσταση της μνήμης άριστερών πού σκοτώθηκαν από την ΕΟΚΑ ως προδότες. Πρόκειται για σημαντικό αριθμό δολοφονιών με διάφορες μεθόδους, από εκτελέσεις πού αναλάμβαναν μασκοφόροι ως δημόσιο λιθοβολισμό μέχρι θανάτου, χωρίς ποτέ να δοθούν άποδείξεις για τό προδοτικό ποιόν των εκτελεσθέντων. Η άπάντηση από τούς συνδέσμους άγωνιστών ήταν σαφή ότι τό θέμα θεωρείται λήξαν και ότι τέτοιου είδους έρωτήματα άποτελούν άπαράδεκτη προσπάθεια σπίλωσης του πνεύματος αυτού του αγώνα. Όπως θά δούμε όμως πιο κάτω, ή πιο άκραία άμφισβήτηση της ΕΟΚΑ προέρχεται από μιá άλλη μερίδα των Κυπρίων.

Όσον άφορά τό πρώτο, τούς τρόπους με τούς όποιους οι Έλληνοκύπριοι, καθώς μεταβάλλονται τά πολιτικά δεδομένα, καλούνται συνεχώς να έπαναδιαπραγματευτούν τό νόημα αυτού του αγώνα, ήταν ενδεικτική ή δημόσια αντιπαραθέση μεταξύ του Αρχιεπισκόπου και του προέδρου του ΔΗΣΥ. Η αντιπαραθέση έλαβε χώρα τόν Φεβρουάριο μέσα στην εκκλησία κατά ή διάρκεια του μνημοσύνου του ήρωα του ΕΟΚΑ Πετράκη Γιάλλουρου. Έθνικά μνημόσυνα ήρώων της ΕΟΚΑ διοργανώνονται κάθε χρόνο και κατά ή διάρκειά τους γίνεται πάντα άναφορά στον αγώνα αλλά και στους σημερινούς στόχους, συνθήκες και διεκ-

δικήσεις. Οι όμιλίες ακολουθούν συνήθως την ίδια δομή. Στο πρώτο μέρος εξάιρεται ο αγώνας και οι συγκεκριμένες πράξεις του πεσόντος. Στο δεύτερο επεξηγείται πώς αυτές οι πράξεις και τά ιδανικά πού τίς ένέπνεαν μπορούν να καθοδηγήσουν ή σημερινή κοινότητα των Έλληνοκυπρίων. Τό βασικό πρόβλημα είναι ότι, ενώ αυτός ο αγώνας έγινε με στόχο την Ένωση, αυτό έν μέρει ή και καθολικά διαγράφεται, για να καταλήξει ο πολιτικός πού βρισκxεται στό βήμα σε μιá ρήση ως ακόλουθος: «έτσι και έμεις μένοντας πιστοί στό πνεύμα αυτού του αγώνα, πρέπει να αγωνιστούμε με όλες μας τίς δυνάμεις για ή διατήρηση της ανεξαρτησίας της Κύπρου» ή «... για την επίτευξη λύσης όμοσπονδίας πού θά διασφαλίσει την επίβωση του Κυπριακού Έλληνισμού στην κοιτίδα των προγόνων του». Μέ αυτό επιχειρείται ή παρουσίαση του στόχου αυτού του αγώνα ως να συνάδει με μεταγενέστερες διεκδικήσεις και στόχους. Έφόσον, όμως, τούς σημερινούς πολιτικούς στόχους δέν τούς συμεριζονται έξ ύσου όλοι, ήταν άναμενόμενο να εκφραστεί ή αντιπα-

ράθεση κατά τη διάρκεια ενός μνημοσύνου ήρωα της ΕΟΚΑ. Από τη μιά ο Αρχιεπίσκοπος Χρυσόστομος καταφέρθηκε ενάντια σε λύση συνομοσπονδίας αλλά και διζωνικής ομοσπονδίας, ενώ από την άλλη ο πρόεδρος του κυβερνώντος κόμματος υπεραμύνθηκε της πολιτικής της κυβέρνησης. Την ίδια ακριβώς μέρα σε άλλο μνημόσυνο ήρωα της ΕΟΚΑ, ο Υπουργός Μεταφορών έλεγε τά εξής, αναφερόμενος στην καταδίκη από την Εκκλησία της λύσης για διζωνική ομοσπονδία: «Ο πατριωτισμός μετρήθηκε τό '55 στίς αγχόνες και τά Φυλακισμένα Μνήματα και όχι στους εξώστες. Σήμερα ο πατριωτισμός μετριέται από τή θαρραλέα σύνεση για νά μπορέσουμε νά οδηγήσουμε τόν τόπο μας ξανά έναμένο και όχι μέ φιλολογικά “Οχι” νά τόν οδηγήσουμε στή διχοτόμηση».

Από τά τέλη της δεκαετίας του 1970, όταν ήμουν μαθητής στό Γυμνάσιο, οι δάσκαλοί μας συχνά αναφέρονταν στον αγώνα της ΕΟΚΑ ως «ο αγώνας για ανεξαρτησία της Κύπρου», αφού ο νέος επιβεβλημένος στόχος ήταν η επανένωση του νησιού σε ένα ανεξάρτητο κράτος. Αν ο αγώνας της ΕΟΚΑ επιδέχεται διαφορετικές, συγκρούμενες και μεταβαλλόμενες ερμηνείες ανάμεσα στην έλληνοκυπριακή κοινότητα, τά πράγματα είναι διαμετρικώς αντίθετα όσον αφορά τους Τουρκοκύπριους. Στους Τουρκοκύπριους κυριαρχεί η μονολιθικότητα και η υπεραπλούστευση, λόγω άγνοιας αλλά και πολιτικών σκοπιμοτήτων. (Κάτι πού σε γενικές γραμμές ισχύει και για τήν αντίληψη της τουρκοκυπριακής ιστορίας και πολιτικών τεκταινομένων στην έλληνοκυπριακή πλευρά.) Για τους Τουρκοκύπριους όχι μόνο ο αγώνας της ΕΟΚΑ ήταν αγώνας για Ένωση αλλά ούτε σταμάτησε ποτέ και ο στόχος παραμένει αμετάβλητος.

Στήν κάθε πλευρά της Λευκωσίας υπάρχει ένα μουσείο μέ τό ίδιο όνομα, τό ένα στά τουρκικά, τό άλλο στά ελληνικά: Milli Mucadele Muzesi και Μουσείο Έθνικου Αγώνα. Τό τουρκοκυπριακό μουσείο είναι καινούργιο και σχεδιασμένο για νά στεγάσει τήν ιστορία του αγώνα της ΤΜΤ, της τουρκοκυπριακής οργάνωσης αγωνιστών. Λόγω του ότι τό μουσείο σχεδιάστηκε ειδικά για νά στεγάσει τήν αναπαράσταση μιάς ιστορίας, τό σχήμα του είναι γραμμικό, σαν ένας μακρύς διάδρομος πού αρχίζει μέ τήν κατάληψη της Κύπρου από τους Όθωμανούς και τελειώνει μέ τά γεγονότα του 1974, τό πραξικόπημα και τήν «είρηνική επιχείρηση», όπως τήν αποκαλούν οι Τουρκοκύπριοι. Τά δύο μουσεία έχουν κάποιες ιδιαίτερες δομικές ομοιότητες. Στο τουρκοκυπριακό, για παράδειγμα, γράφονται τά αρχικά ΤΜΤ μέ φωτογραφίες νεκρών αγωνιστών, ενώ στό έλληνοκυπριακό αυτά της ΕΟΚΑ μέ τόν ίδιο τρόπο. Στήν κάθε πλευρά θεωρούνται ως «αίμοσταγείς τρομοκράτες» αυτοί πού για τους άλλους είναι οι «έθνικοί ήρωες». Τό κύριο μέρος του τουρκοκυπριακού μουσείου αποτελείται από ένα κάπως σκοτεινό μακρύ διάδρομο πού περιγράφει τά γεγονότα από τό 1958 ως πρίν από τό 1974. Η σχεδόν απο-

πνικτική ατμόσφαιρα πού δημιουργεί ο διάδρομος λόγω έλλειψης φωτός και στενότητας αναδημιουργεί αρχιτεκτονικά τήν ατμόσφαιρα της περιόδου, δίνοντας έμφαση κυρίως στά δύσκολα χρόνια πού πέρασαν εγκλειστοί στους θύλακες οι Τουρκοκύπριοι εκείνη τήν περίοδο. Πίνακες, πού δείχνουν γυμνές γυναίκες, παιδιά και γέρους νά δολοφονούνται εν ψυχρώ τήν περίοδο 1963-7, παρουσιάζουν τους δολοφόνους νά φέρουν ελληνικές σημαίες στά κράνη και περιβραχιόνια της ΕΟΚΑ στά μανίκια. Αντίθετα, τό τελευταίο δωμάτιο όπου μπαίνει κάποιος, αφού έχει περάσει από τό διάδρομο, αυτό πού αναφέρεται στό 1974, δημιουργεί, τόσο μέσω του περιεχομένου όσο και διά του αρχιτεκτονικού σχεδιασμού, τήν αίσθηση της απελευθέρωσης, αφού είναι μεγάλο, ψηλό, κυκλικό, και λουσμένο στό φως.

Πολύ σημαντική είναι και η επικρατούσα σύζευξη εκ μέρους των Τουρκοκυπρίων της ΕΟΚΑ και ΕΟΚΑ Β'. Θεωρούνται ως οι ίδιες οργανώσεις, μέ τους ίδιους στόχους και κυρίως μέ τήν ίδια καθολική απήχηση τους Έλληνοκύπριους. Λίγοι αντιλαμβάνονται τίς βαθύτερες διαφορές των δύο κινημάτων. "Οτι, για παράδειγμα, τό πρώτο ήταν σχεδόν καθολικά υποστηριζόμενο, ενώ τό δεύτερο ήταν σχεδόν καθολικά καταδικαστέο από τους Έλληνοκύπριους. Έτσι πολλοί Τουρκοκύπριοι θεωρούν τό πραξικόπημα ως ένα μαζικό, καθολικά αποδεκτό κίνημα για Ένωση, όπως και αυτό της ΕΟΚΑ. Τά βαθύτερα αίτια αυτής της παρερμηνείας, πού εν μέρει βασίζεται στην άγνοια και στην υπεραπλούστευση, θά εξηγηθούν πιο κάτω.

Ός πρόσφατα τό έλληνοκυπριακό Μουσείο Έθνικου Αγώνα ήταν παραγνωρισμένο. Βρισκόταν σε ένα παλιό κτήριο δίπλα από τήν Αρχιεπισκοπή και απέναντι από τό Παγκύπριο Γυμνάσιο, δύο από τά βασικά κέντρα διεξαγωγής αυτού του αγώνα. Τό παλιό μουσείο είχε παραμείνει σαν ένα απολίθωμα, τό ίδιο από τά μέσα του 1960 πού κτίστηκε, ενώ οι καιροί και οι πολιτικοί όραματισμοί άλλαξαν. Είχε κτιστεί τή δεκαετία του 1960, για νά δοξάσει τόν αγώνα και νά διδάξει στους νέους τό υπέρτατο καθήκον τους: τό καθήκον νά συνεχίσουν και νά φέρουν αυτοί εις πέρας τόν αγώνα για Ένωση. Τότε, για ένα μεγάλο διάστημα της μετανεξαρτησιακής δεκαετίας, τουλάχιστον ως τήν άνοδο της Χούντας, αυτός ήταν ο κύριος έλληνοκυπριακός πολιτικός στόχος. Μετά, όμως, τά πράγματα άλλαξαν. Ίδιως μετά τό 1974 και τό πραξικόπημα, στό όνομα της Ένωσης πού έφερε τήν Τουρκία στην Κύπρο, η λέξη αυτή, πού τόσο χρησιμοποιούσαν οι όπαδοί της ΕΟΚΑ Β', ταυτίστηκε μέ τήν προδοσία και τήν καταστροφή. Τί νόημα είχε τότε ένα μουσείο του οποίου ο στόχος ήταν νά γαλουχήσει τους νέους στην ιδέα της Ένωσης, όταν η επανένωση του νησιού έγινε πρωταρχικός στόχος; Μάλιστα, μετά τό 1974, οι Έλληνοκύπριοι ήθελαν νά ξεχάσουν τίς έντονές τους ένωτικές διεκδικήσεις της δεκαετίας του 1960, έφόσον προσπαθούσαν νά υποστηρίξουν τήν ιδέα μιάς ανεξάρ-

της Κύπρου. Αυτό όμως είναι κάτι που οι Τουρκοκύπριοι δεν σταματούν να τό υπενθυμίζουν σε επίσημες ομιλίες και διακηρύξεις τους, έφόσον οι δικές τους αρχές προσπαθούν να τους πείσουν ότι οι Έλληνοκύπριοι ποτέ δεν σταμάτησαν να θέλουν την Ένωση.

Σ' αυτό τό σημείο, ιδίως ή τουρκοκυπριακή Δεξιά, έγινε μετά τό 1974 ένωτικότερη τών Έλληνοκυπρίων, καθώς πασχίζει να καταδείξει ότι οι Έλληνοκύπριοι ακόμα θέλουν Ένωση. Στόχος είναι να υπενθυμίσει συνεχώς στους Τουρκοκύπριους τις αίματηρές ένδοκινοτικές συγκρούσεις της δεκαετίας του '50 και του '60 (τότε που όντως πρόσβλεπαν οι Έλληνοκύπριοι στην Ένωση), να ένδυναμώσει τους φόβους τους ότι ή επανένωση του νησιού θά αποβεί καταστροφική και να τους πείσει ότι οι Έλληνοκύπριοι δεν έχουν ειλικρινείς προθέσεις. «Πρόκειται για θυζαντινές δολοπλοκίες» κατά την προσφιλή φράση του Ντενκτάς, όταν αναφερόταν σε έλληνοκυπριακές διακηρύξεις για άνεξαρτησία και όμοσπονδία, πριν να την αποκηρύξει και ό ίδιος. «Η ΕΟΚΑ Ζει». «Τό Όνομα τών Δολοφόνων Έγινε Έθνική Έπέτειος». Μέ τέτοιους τίτλους αναφέρονται τουρκοκυπριακές έφημερίδες, όπως ή δεξιά φιλοκυβερνητική *Kibris*, στους έορτασμούς της άλλης πλευράς για την ΕΟΚΑ. Οι έρευνητές του τουρκοκυπριακού Κέντρου Ιστορικών Έρευνών (*Milli Arshvi*) εργάζονται σε ένα δωμάτιο που έχει τους τοίχους διακοσμημένους με έλληνικές άφισες που αναφέρονται στη Μεγάλη Ίδέα και έλληνοκυπριακές που αναφέρονται στην Ένωση, προφανώς για να πεισθούν να εργαστούν σκληρότερα υπό τή σκιά του κινδύνου. Άφισες αυτού του τύπου δεν αναρτώνται εδώ και πολλά χρόνια στην έλληνοκυπριακή πλευρά.

Τό έλληνοκυπριακό Μουσείο Έθνικού Άγώνα παρουσιάζει σημαντικά προβλήματα αντίφασης με τις σημερινές πολιτικές (και ιστορικές) θέσεις. Αναφέρεται σε δύο «ίστορικούς» έχθρους: τους Βρετανούς και τους Τουρκοκύπριους. Σήμερα όμως οι Βρετανοί έπαψαν να είναι έχθροι. Η εργοδότηση ενός Βρετανού ως συμβούλου για την παρουσίαση τών εκθεμάτων στό νέο υπό άνέγερση Μουσείο Έθνικού Άγώνα, για παράδειγμα, σχολιάστηκε άρνητικά μόνο από ελάχιστους πρώην αγωνιστές που έπισήμαναν τό πρόβλημα. Η σημαντικότερη, όμως, αντίφαση του μουσείου με τις κρατούσες θέσεις εκφράζεται μέσω της άπεικόνισης τών Τουρκοκυπρίων στό πλαίσιο αυτού του Μουσείου. Οι Τουρκοκύπριοι παρουσιάζονται στη λεξάντα του χάρτη της Κύπρου, που καταδεικνύει σημαντικά γεγονότα του 1955-59, ως «βάρβαροι Τούρκοι» με τή χρήση ενός διπλού συμβόλου: ένα γιαταγάκι μπροστά από ένα φέσι. Ένα από τά εκθέματα περιέχει χασαπομάχαιρα με τά όποια, όπως έπεξηγείται, οι Τουρκοκύπριοι έσφαξαν Έλληνοκύπριους. (Μαχαίρια του ίδιου ακριβώς τύπου εκτίθενται και στό «Στρατιωτικό Μουσείο» της Ίσταμπούλ, με τήν επεξήγηση ότι χρησιμοποιούνταν από Έλληνοκύπριους ενάντια στους Τουρκοκύπριους).

Σήμερα, όμως, ή στάση προς τους Τουρκοκύπριους

έχει αλλάξει ριζικά με τήν εμφάνιση της γενικά αποδεκτής πολιτικής θέσης υπέρ της επαναπροσέγγισης. Σήμερα, οι Τουρκοκύπριοι όχι μόνο δεν θεωρούνται ως ιστορικοί έχθροι αλλά ή ίδια ή έννοια της επαναπροσέγγισης προϋποθέτει μιά προγενέστερη περίοδο καλών σχέσεων, γνωστή ως «ή περίοδος της ειρηνικής συμβίωσης». Τώρα δεν θεωρούνται ούτε ιστορικοί έχθροι, ούτε φυσικά βάρβαροι, ούτε και «Τούρκοι». Η άλλαγή της όνομασίας από «Τούρκους», όπως συνήθως επικρατούσε στό παρελθόν, σε «Τουρκοκύπριους» τους φέρνει πλησιέστερα στους Έλληνοκύπριους και τους διαχωρίζει από τους άληθινούς «Τούρκους» (της Τουρκίας). Μιλώντας με παλιούς αγωνιστές της ΕΟΚΑ, πολλοί από τους όποιους ήταν τότε νέοι ή γυμνασιόπαιδα, εύκολα μπορεί κανείς να άντιληφθεί, μέσα από τή θλίψη που όρισμένοι εκφράζουν, κάποιες ιδιαίτερες τραγικές πτυχές αυτού του αγώνα. Ένώ αυτοί πολέμησαν ως έφηβοι με πίστη σε κάποια ψηλά ιδανικά, ήρθε άργότερα ή ΕΟΚΑ Β' να χρησιμοποιήσει, τόσο τό όνομα της όργάνωσης όσο και τόν στόχο για τόν όποιο είχαν αγωνιστεί, για να επιφέρει τελικά τήν καταστροφή. Οι άτέλειωτες συζητήσεις γύρω από τό πρόσωπο και τό ποιόν του Γρίβα είναι και αυτές ένδεικτικές: πρώτα ή δράση του στην Ελλάδα ως άρχηγού της Όργάνωσης Χ, άργότερα ή δράση του ως άρχηγού της ΕΟΚΑ και άκολούθως ως άρχηγός της ΕΟΚΑ Β'.

Ο χώρος της Κύπρου χωρίζεται άπόλυτα από τό χάσμα της Νεκρής Ζώνης. Τό χάσμα αυτό έχει πολλές άλλες διαστάσεις που προοιωνίζονται σοβαρές δυσχέρειες για την επανένωση του νησιού. Έπεκτείνεται και στις κρατούσες ιστορικές προσεγγίσεις τών δύο πλευρών τις όποιες διαχωρίζει έξ ίσο άπόλυτα. Άκολουθώντας τή λογική τών δύο αυτών προσεγγίσεων, βλέπουμε τό χάσμα να φτάνει ακόμα και ως τά ουράνια, άφου οι νεκροί της μιάς πλευράς, οι ήρωες, θά βρεθούν και αυτοί άπόλυτα διαχωρισμένοι από αυτούς της άλλης, τους τρομοκράτες: οι μέν στόν Παράδεισο, οι δέ στην Κόλαση.

Τό νέο κτήριο που κτίστηκε δίπλα στό έλληνοκυπριακό Μουσείο Έθνικού Άγώνα, για να επαναστεγάσει τό μουσείο δεν έχει ακόμα άνοιξει στό κοινό. Τό νέο αυτό κτήριο, ως προσθήκη και άνακαινιση του παλιού, καλείται και αυτό με τή σειρά του να άνακαινίσει τό νόημα αυτού του αγώνα, ένα έξαιρετικά δύσκολο έγχείρημα. Πώς άραγε θά παρουσιάσει τόν ένωτικό αγώνα της ΕΟΚΑ; Για να μάθουμε τήν άπάντηση του πώς θά παρουσιαστεί ή ΕΟΚΑ υπό τό φως τών νέων δεδομένων, όπου έχει τεθεί ως στόχος ή όμοσπονδία (ή όποια μάλιστα ύποστηρίζεται από μιά επιχειρηματολογία περί προγενέστερης «ειρηνικής συνύπαρξης»), θά πρέπει να περιμένουμε ως τά έγκαίνια. Άν τελικά βρεθεί μιά λύση, θά συνάδει ή λογική του νέου μουσείου με τους νέους στόχους; Και ποιά θά είναι τότε ή θέση του τουρκοκυπριακού Μουσείου Έθνικού Άγώνα;

ΤΑ ΕΜΒΡΥΑ ΣΤΟ ΚΟΣΟΒΟ ΚΑΙ ΟΙ ΘΕΡΜΟΚΟΙΤΙΔΕΣ ΣΤΟ ΚΟΥΒΕΪΤ.

Σκέψεις για μερικές ψευδείς ειδήσεις κατά τή διάρκεια
των τελευταίων πολυεθνικῶν πολέμων.

τῆς Ἀδριανῆς Δημακοπούλου

Β' ΜΕΡΟΣ

Πάντως, για τίς ἐπιστῆμες τοῦ Ἀνθρώπου πού ἀπτονται τῆς ἐπικοινωνιολογίας, τό πιό ἐνδιαφέρον μέ τίς θερμοκοιτίδες εἶναι ὅτι, ἀργότερα, σέ μία τηλεοπτική ἐκπομπή, εἶδαμε καί κάποιον κύριο, image maker τό ἐπάγγελμα, νά μᾶς ἐξηγεῖ, μέ τό νι καί μέ τό σίγμα, τή στρατηγική τοῦ διαφημιστικοῦ του γραφείου, τό ὅποιο εἶχε ἀναλάβει τήν πολιτική ἐκστρατεία γιά τή μεταστροφή τῆς ἀμερικανικῆς κοινῆς γνώμης. Ὑπενθυμίζω ὅτι ὁ ἀμερικανικός λαός, ἀδιάφορος πρὸς τά ἐνεργειακά γεωστρατηγικά ἐπιχειρήματα τῶν διευθυνόντων, δέν εἶχε καμία ὄρεξη νά μπεῖ στά ἔξοδα καί νά στείλει στρατό νά πολεμήσει γιά τό Κουβέιτ. Ἐξάλλου, ἀκόμα καί στή Γερουσία, οἱ γνῶμες ἦταν μοιρασμένες καί, ἂν θυμάμαι καλά, ὁ πόλεμος τοῦ Κόλπου ψηφίστηκε, τελικά, μέ 51 ψήφους ὑπέρ καί 48 κατά. Πλήν, λοιπόν, τῆς «εἰκόνας» τοῦ πρεσβευτῆ τοῦ Κουβέιτ στίς ΗΠΑ, στήν ὁποία ἐπέφερε σημαντικές βελτιώσεις ἐκδυτικισμοῦ, γιά νά τόν καταστήσει συμπαθῆ στό ἀμερικανικό κοινό, ἀφαιρώντας του τήν κελμπία, ντύνοντας τον μέ καλόγουστα κοστούμια καί ἐξαφανίζοντας ὅλα ἐκεῖνα τά βάρβαρα χαρακτηριστικά τῆς μορφῆς του, ὅπως μύστακες ἢ ἐνδεχομένως καί γενειάδες, ὁ τετραπέρατος «εἰκονοπλάστης» μᾶς ἐξήγησε ἀπό τηλεοράσεως ὅτι ἡ καταστρατήγηση τοῦ διεθνoῦς δικαίου ἀπό τόν ἱρακινό τύραννο, τό πολυδιαφημισμένο μέγεθος τῆς πολεμικῆς του ἐπικινδυνότητας, ὅλα αὐτά, δέν ἀποτελοῦσαν εὐληπτους καί ἐπαρκεῖς λόγους ἐπέμβασης γιά τίς ἀμερικανικές συνειδήσεις. Ὡς ἐκ τούτου, ἔπρεπε νά δημιουργήσει κάτι τό καινούργιο ἀλλά ἀπολύτως κατανοητό, νά ἐφεύρει κάτι μικρῆς καί «ἀθώας» κλίμακας, μακριά ἀπό ὁποιαδήποτε γεωπολιτική ὑστεροβουλία, ἕνα ἀπροσδόκητο ἀλλά εὐδιάκριτο κακό, ἕνα ἰδιαζόντως εἰδεχθές ἐγκλημα, καθότι «δαωρεάν» καί ἀνώφελης βίας, ἱκανό νά ἐγείρει αὐτοδικαίως τήν τιμωρό στρατιά. Κι αὐτό ἦταν οἱ θερμοκοιτίδες. Ὡς μάρτυρα τοῦ ἐν λόγῳ ἐγκλήματος ἐπέλεξε τήν κόρη τοῦ πρεσβευτῆ τοῦ Κουβέιτ. Αὐτή ἦταν ἡ ὀλοφυρόμενη –κατά τήν κατάθεσή της– νέα καί ὠ-

ραῖα νοσοκόμα πού ἐδειξαν ὅλες οἱ τηλεοράσεις τοῦ κόσμου κι ἔκανε νά κλάψει ἀπό συμπόνια ἢ ὑφῆλιος.²²

Μελετημένα πράγματα, οἱ ἔρευνες τῆς ἀγοράς.²³ Ἐκ τῶν ὑστέρων, δέν μπορεῖ κανεῖς παρά νά «θαυμάσει» τό τέχνασμα πού ἔφερε τήν πολυπόθητη συγκατάθεση τοῦ «κοινοῦ» σέ ἐκεῖνον τόν νέο καί τόσο πολυδάπανο πόλεμο. Ἡ γενιά μας εἶχε ξεχαστεῖ μέ τήν εἰρήνη καί μέ τά τζεϊμομποντικά γκατζετο-τεχνήματα τοῦ ψυ-

22. Πρέπει ἐδῶ νά διευκρινίσω ὅτι τά περί θερμοκοιτίδων τά διηγούμαι ἀπό μνήμης. Θέλησα βέβαια νά τά ἐπιβεβαιώσω ἀνατρέχοντας σέ μελέτες –τό ψεῦδος τῶν θερμοκοιτίδων ὅπως καί τό τηλεοπτικό οἰκολογικό ψεῦδος τῶν «πετρολαδωμένων» ὀρθολάνων στίς ἀκτές τοῦ Κουβέιτ ἔχουν πλέον γίνει παρομιώδη στή φιλολογία τῆς παραπληροφόρησης– θέλησα λοιπόν νά τά ἐπιβεβαιώσω ἀνατρέχοντας σέ μελέτες ἢ στά ἀρχεῖα τοῦ ἀγγλοσαξωνικοῦ καί γαλλικοῦ τύπου, μέσω τοῦ Διαδικτύου. Πρὸς τιμήν τους, μόνον ἡ *Monde* καί ἡ *Washington Post* διατηροῦν στό Διαδίκτυο τά ἀρχεῖα τους τῆς τελευταίας δεκαετίας. Οἱ ἄλλες ἐφημερίδες, πού θέλησα νά συμβουλευτῶ, συνήθως κρατοῦν ἀρχεῖα μόνον γιά τά δύο τελευταῖα χρόνια. Ἔτσι, μέσω τῆς *Monde*, τῆς *Washington Posts* καί μερικῶν μελετῶν, ἐπιβεβαίωσα τήν ἱστορία στίς λεπτομέρειές της, καθῶς καί τόν ἀντίκτυπο της στή Γερουσία τῶν ΗΠΑ καί στά Ἠνωμένα Ἔθνη. Διαπίστωσα, ἐκ τῶν ὑστέρων, ὅτι ἀκόμα καί ἡ Διεθνῆς Ἀμνηστία, τήν εἶχε συμπεριλάβει, ὡς μαρτυρία, σέ μία ἀπό τίς ἐκθέσεις της γιά τά ἐγκλήματα τοῦ ἱρακικοῦ στρατοῦ. Σύντομα, βέβαια, ἔσπευσε νά τήν διαψεύσει. Αὐτό, ὅμως, πού δέν μπόρεσα νά ἐπιβεβαιώσω καί ἐνδεχομένως δέν θά τό μάθω ποτέ, εἶναι ὁ ἀντίκτυπος πού εἶχε ἡ ἱστορία αὐτή σέ μένα τήν ἴδια. Δηλαδή πάντα ἀμφιβάλλω καί τελικά δέν ξέρω ἐάν τούτη ἡ ἱστορία μοῦ εἶχε κάνει τόση ἐντύπωση τή στιγμή πού παρουσιάστηκε ἢ μέ ἐντυπωσίασε, ὡς ψέμα, ἐκ τῶν ὑστέρων καί ἀναδρομικά, ὅταν δηλαδή εἶδα στήν τηλεόραση τή σχετική ἐκπομπή μέ τόν ἐπικοινωνιολόγο.

23. Τό διαφημιστικό-ἐπικοινωνιολογικό γραφεῖο τοῦ κυρίου φέρει τό ὄνομα Hill & Knowlton. Περὶ αὐτοῦ καί

χροῦ πολέμου. Αὐτά τά καταλάβαμε καί τά ἀναγνωρίσαμε, ὅταν μᾶς τά ξανασέρβιραν στόν πόλεμο τοῦ Ἰράκ μέ τά Σκούντ καί τούς Πάτριους, τή σμάρτ τεχνολογία καί τίς χειρουργικές ἐπεμβάσεις. Ὅμως, ἕνα τέχνασμα πού ἐκσυγχρονίζει τόσο ἐπιτυχῶς τό προοιῶνιο εἰδεχθές ἔγκλημα τῆς βρεφοκτονίας καί τό μετατρέπει σέ ἕνα ἔγκλημα-σύμβολο κατά τῆς προόδου καί τοῦ πολιτισμοῦ, σέ μία βίαιη στέρηση ἢ ὑποκλοπή τῆς ζωοδότριας τεχνολογίας μας; Ἐνα ἔγκλημα κατά τῶν ἀπροστάτευτων νεογνῶν καί κατά ὅλων ἐκείνων τῶν ἀξιών πού ὠθοῦν τούς ἰσχυροῦς νά κρατοῦν ὑπό τήν σκέπη τους, ὡς κόρην ὀφθαλμοῦ, τά λιποσθενή, ἀλλιῶς καί μὴ αὐτοσυντήρητα, σάν νεογνά κι αὐτά ἢ, σάν τό Κουβέιτ, κράτη; Ἐν ὀλίγοις, ἕνα ἔγκλημα-σύμβολο κατά τῶν βρεφῶν καί τοῦ μέλλοντος τῆς ἀνθρωπότητας; Αὐτό ὄντως ὁμοίαζε μέ πρωτιά.

Γιά ὅσους, πάντως, γνωρίζουν τήν ἄκρα, ἕως παροξυντική, εὐαισθησία τοῦ ἀμερικανικοῦ λαοῦ ὡς πρὸς τά ψεύδη, παραμένει ἄξιον ἀπορίας πῶς εἶναι δυνατόν οἱ πολιτικοὶ του ἡγέτες νά εἶναι τόσο ἀπρόσεκτοι ὡς πρὸς τίς προϋποθέσεις ἀνάδειξης τῆς ἀλήθειας, πῶς δηλαδή εἶναι δυνατό νά καταθέσει κανεὶς ὡς μάρτυρας στή Γερουσία, χωρίς προηγουμένως νά δώσει πρὸς ἐξακριβίωση τά στοιχεῖα τῆς ταυτότητάς του ἢ πῶς ἔκτοτε δέν ἐγινε τίποτε, ἀπ' ὅ,τι ξέρω, γιά νά τιμωρηθοῦν οἱ ψευδομάρτυρες.²⁴ Πάντως, τό ἔγκλημα πού σκαρφίστηκε ὁ διαφημιστής καί ὁ ἐκπληκτικός, ἔστω καί ἐφήμερος, ἀντίκτυπος πού εἶχε στό φαντασιακό τῆς ἀμερικανικῆς κοινῆς γνώμης, γιά πολλά χρόνια, ἀποτελοῦσε γιά μένα ἕνα ἀπό τά ψυχο-κοινωνιολογικά αἰνίγματα τῶν καιρῶν μας.

Ἐκεῖνες τίς ἡμέρες πού διάβαζα γιά τά ἔμβρυα στό Κόσοβο καί ἀναμώχλευα τίς «μνήμες» τοῦ πολέμου τοῦ Κόλλου, ἡ τύχη τό ἔφερε νά πέσει στά χέρια μου ἕνα ἄρθρο τοῦ Μάρκ Μπλόκ, πού μέ βοήθησε νά ὀργανώσω τή σκέψη μου καί νά ἄρω, κατά κάποιον τρόπο, τό μυστήριο τῶν θερμοκοιτιδῶν. Ὁ Μάρκ Μπλόκ, σπουδαῖος ἱστορικός τῆς σχολῆς τῶν Annales καί ἀντιστασιακός –ἐκτελέστηκε ἀπό τούς Γερμανοὺς τό 1944– εἶχε γράψει ἕνα ἄρθρο βασισμένο στίς προσωπικές του ἐμπειρίες, μέ τίτλο «Σκέψεις ἐνός ἱστορικοῦ γιά τίς ψευδεῖς εἰδήσεις κατά τή διάρκεια τοῦ πολέμου», τό ὁποῖο δημοσίευσε τό 1921.²⁵ Βέβαια, ὁ πόλεμος στόν ὁποῖο ἀναφερόταν ἦταν ὁ Πρῶτος Παγκόσμιος Πόλεμος, ἀλλά πολλές ἀπό τίς σκέψεις του γιά τή νοοτροπία τῆς ἐποχῆς κατά τή διάρκεια τοῦ πολέμου, ὅπως καί πολλά ἀπό τά συμπεράσματά του, φάνταζαν στά μάτια μου τόσο σύγχρονα πού, κατά τή γνώμη μου, κάλλιστ' θά μπορούσε κανεὶς νά τά ἐκλάβει σάν μιᾶ ἐπιβεβαίωση τῆς κωμικοτραγικῆς διαπίστωσης τοῦ Κίσιγγερ μετά τήν πτώση τοῦ τείχους τοῦ Βερολίνου. Δέν θυμᾶμαι ἐπακριδῶς τή ρήση τοῦ διάσημου ἐμπειρογνώμονα περὶ τά γεωστρατηγικά, ἀλλά νομίζω πῶς αὐτό ἦταν περίπου τό νόημά της: Ἐπιτέλους, λύθηκαν τά προβλήματα τοῦ Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου, τώρα μπορούμε νά ἀσχοληθοῦμε μέ ἐκεῖνα τοῦ Πρώτου.

Ἐάν ἐξαιρέσουμε τίς θερμοκοιτίδες καί τά ἔμβρυα, πού οὔτε ὡς ἔγκλήματα ἐπιστημονικῆς φαντασίας δέν θά μπορούσαν νά ἀπασχολήσουν τό «συλλογικό φαντασιακό» τῶν ἀρχῶν τοῦ 20οῦ αἰῶνα, αὐτό πού κάνει ἐντύπωση, ὅταν κανεὶς διαβάσει τό ἄρθρο τοῦ Μάρκ Μπλόκ, εἶναι ἡ ἀδιάλειπτη συνέχεια τοῦ φαντασιακοῦ τῶν Εὐρωπαίων ὅσον ἀφορᾶ τά ἔγκλήματα πολέμου.

μῆς ἄλλης ἐταιρείας, τῆς Ruder Finn Global Public Affairs, ἢ ὁποία μεταξύ ἄλλων εἶχε ἀναλάβει τήν «προβολή» τῶν στρατοπέδων στή Βοσνία καί τήν προσομοίωση τους μέ τά ναζιστικά βλ. Michel Collon, *Poker Menteur, Les grandes puissances, la Yougoslavie et les prochaines guerres*, ΕΠΙ, Ἀμβέρσα 1998, σ. 36, καί Alexandre Del Valle, ὁ.π., σ. 212 κ.ε.

24. Βρῆκα, ὠστόσο, κάποια ἴχνη, ὅσον ἀφορᾶ τή σύσταση ἐπιτροπῆς γιά τή διαλεύκανση τῆς ὑποθέσεως αὐτῆς. Δυστυχῶς, ὅμως, δέν βρῆκα τίποτα γιά τά πορίσματά της.

25. Marc Bloch, *Réflexions d'un historien sur les fausses nouvelles de la guerre*, Allia, Παρίσι 1999. Τό ἄρθρο αὐτό δημοσιεύτηκε γιά πρώτη φορά τό 1921 στό περιοδικό *Revue de synthèse historique*, ἀνήκει σ' ἕνα εὐρύτερο σύνολο ἄρθρων, τό ὁποῖο ἔχει δημοσιευτεῖ μέ τίτλο *Écrits de guerre (1914-1918)*, Armand Collin, 1997, σ. 169-184. Ἐδῶ θά χρησιμοποῦ τήν ἔκδοση Allia.

Άκόμα και η θεματογραφία των πιο βάρβαρων βιαιοτήτων του εκάστοτε έχθρου της εποχής, των Γερμανών για τους Βέλγους και τους Γάλλους ή των Βελγο-Γάλλων για τους Γερμανούς, πού, εκ των υστέρων, αποδείχτηκαν μυθοπλασίες, θυμίζουν μερικές από τις πιο σκληρές και βάρβαρες εικόνες των πολέμων της Γιουγκοσλαβίας. Σκέφτομαι, για παράδειγμα, τό γερμανικό μύθευμα του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου περί ανάνδρων και «ατάκτων» Βέλγων έλευθέρων σκοπευτών πού ύπουλα αποδεκάτιζαν τόν τακτικό και «νόμιμο» γερμανικό στρατό κατοχής.²⁶ Κάποτε θά άξιζε ίσως τόν κόπο νά τό αντιπαραβάλουμε μέ τις ιστορίες για τους Σέρβους snipers στό Σαράγιεβο. Ήδη ή χρήση και μόνον του όρου sniper πού μέ τόση ευκολία υιοθέτησε ό ευρωπαϊκός Τύπος, αποφεύγοντας έπιμελώς νά τόν μεταφράσει στις διάφορες γλώσσες, έμβάλλει σέ κάποιες σκέψεις. Ύποθέτω, δηλαδή, ότι, μεσολαβούντος του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου, ό όρος «έλεύθερος σκοπευτής», στή γλώσσα κάθε ευρωπαϊκού κράτους στό όποιο ύπήρξε αντίσταση κατά των Γερμανών, είχε ήδη αποκτήσει θετική σημασία και τίτλους ευγενείας,²⁷ οι όποιοι σήμερα καθιστούν ιδεολογικά άσύμφορη τή χρήση και τή σύνδεσή του μέ τους Σέρβους. Η καινοτόμος σαγήνη των γλωσσικών δανείων κάποτε ύπηρετεί έναν και μόνο σκοπό: τήν απαγόρευση ανεπιθύμητων συνειρμών. Μέ τή χρήση του όρου sniper ύποσκελίζεται σημασιολογικώς ό Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος και καθίσταται δυνατή ή επανενεργοποίηση «ξεχασμένων» γερμανικών αναπαραστάσεων του Πρώτου Παγκοσμίου για τους Βέλγους έλευθέρους σκοπευτές, παραλήθριων μέ αυτών πού προσδίδονται σήμερα στους Σέρβους.

Ένα άλλο καλό παράδειγμα είναι οι γαλλοβελγικές διηγήσεις του Πρώτου Παγκοσμίου περί θαναύσων Γερμανών πού έκοβαν χέρια παιδιών και ένηλίκων.²⁸ Θά ήταν χρήσιμο κάποτε νά τις αντιπαραβάλουμε μέ κάποιες πανομοιότυπες μαρτυρίες Άλβανών Κοσοβάρων για άκρωτηριασμούς των άνω άκρων, για σπασμένα χέρια παιδιών από τους Σέρβους, πού θυμίζουν, έξάλλου, και γνωστούς θρύλους από τή γερμανική κατοχή στην Ελλάδα.²⁹ Έδω, βέβαια, πρέπει νά έπισημάνει κανείς ότι στους πολέμους της Γιουγκοσλαβίας, οι Σέρβοι, άθελά τους, έπιτέλεσαν μέγα έργο. Κατάφεραν νά ένοποιήσουν τό διχασμένο φαντασιακό της Ευρώπης, καθότι στό πρόσωπό τους προβλήθηκαν όλες οι βιαιοπραγίες, όλες οι βαρβαρότητες πού, όπως είδαμε, ήταν μοιρασμένες στά δύο άντιμαχόμενα στρατόπεδα κατά τή διάρκεια των προηγούμενων ευρωπαϊκών πολέμων.³⁰

Ο Μάρκ Μπλόκ αρχίζει τή μελέτη του εξετάζοντας τή συμβολή της πειραματικής ψυχολογίας στην άξιολόγηση της μαρτυρίας. Έπισημαίνει ότι ό νέος τότε κλάδος της ψυχολογίας της μαρτυρίας, παρ' όλες τις άτέλειες ή τις μερικεύσεις του, μέ ευφυή πειράματα βοηθεί τους ιστορικούς νά άντιληφθούν κάτι τό βασικό —άλλά και σκανδαλιστικό, θά έλεγα, για μία έπι-

στήμη πού, συχνά, έχει τόσο στενούς δεσμούς μέ τόν δικαστικό λόγο και τήν έννοια της άπόδειξης.³¹ «δέν ύπάρχει καλός μάρτυρας· δέν ύπάρχει άκριβής μαρτυρία ως προς όλα τά μέρη της [...]. Σέ μία κανονική κατάσταση, δηλαδή σέ μία κατάσταση όπου ανακατώνεται τό λάθος μέ τήν αλήθεια, συνήθως, τίποτα δέν είναι πιο άνακριβές από τις μικρές ύλικές λεπτομέρειες· όλα συμβαίνουν σάν οι περισσότεροι άνθρωποι νά κυκλοφορούν μέ μισόκλειστα μάτια σ' έναν έξωτερικό κόσμο, τόν όποιο άπαξιούν νά κοιτάζουν».³²

Άναγνωρίζοντας αυτήν τήν κριτική συμβολή της πειραματικής ψυχολογίας στην άξιολόγηση της άξιολογίας των τεκμηρίων της ιστορίας και ειδικότερα της

26. Marc Bloch, *ό.π.*, σ. 34 κ.ε.

27. Άξιζει, ίσως, τόν κόπο νά σημειώσω ότι ό Μάρκ Μπλόκ, πού μπήκε στην αντίσταση τό 1943, άνήκε στό δίκτυο της Λυών «Έλευθεροι Σκοπευτές της Άντίστασης».

28. Marc Bloch, *ό.π.*, σ. 44.

29. Βλ. *Liberation*, 5.5.1999, σ. 12, τό άρθρο της Marie-Laure Colson, «Όρισμένα πτώματα είχαν βγαλμένα μάτια [...]». Οι πρόσφυγες πού φτάνουν στην Άλβανία περιγράφουν φρικτές σκηνές [...] στό Κοϊνες μία μητέρα μέ τό παιδί της [...]. Σκότωσαν τόν άντρα μου μπροστά μου. Τό παιδί σηκώνεται και φωνάζει: Τού έκοψαν τά χέρια. Μετά τόν σκότωσαν μπροστά στό σπίτι [...]». Βλ. και τήν Έκθεση του ΟΑΣΕ, *ό.π.*, Μέρος Έν, Κεφάλαιο 17, Παιδιά: «Ένας διανοούμενος, μέλος του LDÉ (Δημοκρατικός Συνασπισμός του Κοσόβου), περιέγραψε πώς ό δεκατριάχρονος γιός του χωρίστηκε από τά άλλα μέλη της οικογένειας, καθώς φεύγανε στά βουνά. Τόν γιό τόν έπιασαν οι "Τσέτνικ", του έσπασαν τά χέρια, και άρχισαν νά πυροβολούν στον άέρα. Οι γονείς πανικοβλήθηκαν πιστεύοντας ότι ό γιός τους σκοτώθηκε. Ό γιός, όμως, κατάφερε νά δραπετεύσει και νά ξαναβρεί τήν οικογένεια».

Έάν κρίνω από τόν έαυτό μου, ή πιο συγκλονιστική ιστορία πού οι μεγάλοι μου διηγήθηκαν, όταν ήμουν παιδάκι, για τή γερμανική σκληρότητα στην κατοχή, και ύποθέτω ότι όλα τά έλληνόπουλα γνωρίζουν, είναι ή ιστορία μέ τά γερμανικά φορητά γεμάτα κουραμάνες και τά πεινασμένα παιδάκια νά τρέχουν από πίσω μέ τήν έλπίδα νά πέσει καμιά φραντζόλα..., τόν κακό Γερμανό στρατιώτη πού πιάνει τό παιδί μέ τή φραντζόλα και του τσακίζει τό χέρι στό γόνατο σάν κλαδί... και τά λοιπά.

30. Δέν ήταν λίγοι οι φιλοπόλεμοι άρθρογράφοι πού για έντελώς άλλους λόγους κατέληξαν σέ παρεμφερή συμπεράσματα και άναγνώρισαν, οι μωροί, στον πόλεμο κατά της Γιουγκοσλαβίας, τόν θεμέλιο λίθο επί του όποίου έδράζεται ή πραγματική πολιτική ίδρυση της Ένωμένης Ευρώπης.

31. Για τις σχέσεις ιστορίας και δικαίου, βλ. τις λίγες αλλά περιεκτικές σελίδες του Carlo Ginzbourg, *Le juge et l'historien, considerations en marge du procès Sofri, Verdier, Lagrasse*, 1997, σ. 16-24 (τίτλος πρωτότυπου : *Il giudice e lo storico*, Giulio Einaudi, Τορίνο 1991).

32. Marc Bloch, *ό.π.*, σ. 12-13. Ή μετάφραση αυτού του άποσπάσματος και όλων όσων έπονται είναι δική μου.

μαρτυρίας –τό πεδίο εἶναι τεράστιο, εἰάν ἀναλογιστεῖ κανεῖς ὅλες τίς ὑλικές περιγραφές οἰκοδομημάτων, ἀντικειμένων ἢ τελετῶν, ὅλες τίς διηγήσεις γεγονότων καί διαλόγων πού ἡ ἱστορία μᾶς ἔχει κληροδοτήσει–, ὁ ἰδρυτής τῆς σχολῆς των Annales διευκρινίζει εὐστοχα τήν ἔννοια τῆς «κριτικῆς» στήν ἱστορία: Ὁ ἱστορικός δέν καλεῖται μόνον νά κρίνει ἀλλά κυρίως νά καταλάβει. «Χάρη στήν ψυχολογία τῆς μαρτυρίας, –γράφει ὁ Μάρκ Μπλόκ– μπορούμε νά ἐλπίζουμε ὅτι θά καθαρίσουμε μέ πιά ἐπιδέξιο χέρι τήν εἰκόνα τοῦ παρελθόντος ἀπό τίς πλάνες (erreurs) πού τήν ἀμαυρώνουν. Ὅμως τό κριτικό ἔργο δέν εἶναι τό ἅπαν γιά τόν ἱστορικό. Ἡ πλάνη γι' αὐτόν δέν ἀποτελεῖ μόνον ἓνα ξένο σῶμα πού προσπαθεῖ νά τό ἐξαλείψει μέ ὅλη τήν ἀκρίβεια τῶν ἐργαλείων του τῆ θεωρεῖ ἐπίσης καί ὡς ἀντικείμενο μελέτης, στό ὅποιο θά ἐγκύπτει κάθε φορά πού προσπαθεῖ νά καταλάβει τήν ἀλληλουχία τῶν ἀνθρώπινων πράξεων. Ψευδεῖς ἱστορίες ἔχουν ξεσηκώσει πλήθη.»³³

Παρ' ὅλον ὅτι δέν εἶμαι ἱστορικός, παρ' ὅλον ὅτι γνωρίζω ὅτι τά «ἔμβρυα στό Κόσοβο» δέν ξεσήκωσαν τά πλήθη, δέν εἶχαν οὔτε κἄν τόν ἔστω ὀλιγόζωο, πλήν ὅμως ἰσχυρό ἀντίκτυπο τῶν θερμοκοιτιδῶν, θεωρησα ὅτι δίπλα στήν πλοῦσια, πλέον, βιβλιογραφία γιά τόν πόλεμο τῆς Γιουγκοσλαβίας, ὅπου μέ παρηγορία ὀρισμένοι μελετητές ἔχουν ἤδη ἐπισημάνει ἀμύπητες πλανερές εἰκόνες, δημοσιογραφικές ἀνακρίβειες, ἀποσιωπήσεις ἢ ψευδεῖς εἰδήσεις καί ἤδη ἔχουν ἀποκαταστήσει κάποιες ἀλήθειες, θεωρησα, λοιπόν, ὅτι ἀξίζει τόν κόπο νά ἐγκύψω κι ἐγώ, μέ τόν τρόπο μου, σέ κάποια ἀπό αὐτά τά ψεύδη ἢ τίς πλάνες, ὄχι μόνον γιά νά τίς ἐπισημάνω καί νά προσπαθῆσω νά τίς ἐξαλείψω, ἀλλά καί γιά νά ἀποσαφηνίσω κάπως τό νόημά τους, ἐλπίζοντας ὅτι ἔτσι θά καταλάβουμε καλύτερα τήν «ἀλληλουχία τῶν ἀνθρώπινων πράξεων» καί λόγων.

Στό σημεῖο αὐτό, θά ἤθελα νά κάνω μιᾶ μεθοδολογική παρατήρηση: ὁ Μάρκ Μπλόκ στό ἄρθρο του κάνει μιᾶ σαφῆ διάκριση μεταξύ προφορικοῦ καί γραπτοῦ λόγου. Τά ψέματα, στά ὅποια ἀναφέρεται καί τά ὅποια μελετᾶ, δέν εἶναι οἱ ψευδεῖς εἰδήσεις πού τά ἐπιτελεῖα τῆς ἐποχῆς κατασκευάζαν καί διέδιδαν στούς στρατευμένους ἢ στόν ἄμαχο πληθυσμό μέσω τοῦ Τύπου –τόν ὅποιο ἐξἄλλου κανεῖς σχεδόν δέν πίστευε τότε– γιά προπαγανδιστικούς λόγους. Ὁ ἱστορικός ἐξετάζει τίς ψευδεῖς εἰδήσεις τοῦ προφορικοῦ λόγου πού ἀπαιτοῦν, ὡς πρός τό χρόνο ἀνάπτυξης καί διάδοσής τους, σχετικά μεγάλη διάρκεια. Μελετᾶ τά ἄθελα ψέματα –συχνά κατασκευασμένα ἀπό παρανοήσεις–, τίς φήμες καί τούς θρύλους πού πλάθει ὁ λαός στό μέτωπο ἢ στά μετόπισθεν καί διαδίδει ἀπό στόμα σέ στόμα, σάν σπασμένο τηλέφωνο, παραποιώντας ἀσύνειδα κάποιες πληροφορίες.

Τό ὑλικό πού ἐδῶ παρουσιάζω ἀνήκει κυρίως στό πεδίο τοῦ γραπτοῦ λόγου. Εἶχα ὅμως τήν ἐλευθερία νά χρησιμοποιήσω μερικῆς ἀπό τίς διαπιστώσεις τοῦ ἱστο-

ρικοῦ γιά τή λειτουργία τῶν ψευδῶν εἰδήσεων, θεωρώντας ὅτι κάλλιστα μπορούν νά διευκολύνουν σήμερα τήν κατανόηση κάποιων φαινομένων καί τῶν σημερινῶν, ἐπίσης, πολέμων. Πιστεύω, δηλαδή, ὅτι αὐτό πού ὁ Μάρκ Μπλόκ ὀνομάζει «δημόσια φήμη», *publique renommee*, δανειζόμενος τήν ἔκφραση ἀπό παλαιότερες ἐποχές, καί τήν ὁποία σαφῶς διαχωρίζει ἀπό τίς γραπτές εἰδήσεις καί ἀπό τά ἐλεγχόμενα καί περιορισμένα στό χρόνο πειράματα τῆς ψυχολογίας, πιστεύω, λοιπόν, ὅτι ἡ «δημόσια φήμη», στίς μέρες μας, δέν κατασκευάζεται μόνον ἀπό μυριάδες ἀνώνυμα στόματα, ἀλλά καί ἀπό τίς μυριάδες φωνές, γνῶμες καί κείμενα, ἀπό τίς μυριάδες εἰκόνες, πού παράγουν κι ἀναπαράγουν οἱ παντός εἶδους ἐμπειρογνώμονες, οἱ παντός εἶδους διανοούμενοι, καλλιτέχνες, δημοσιογράφοι, φωτορεπόρτερ, ἐπικοινωνιολόγοι ἢ ἀπλῶς ἐκφραζόμενοι στά μέσα μαζικῆς ἐνημέρωσης πολῖτες. Στήν ἐποχή μας, τά μέσα ἐνημέρωσης δέν ἔχουν γίνει «μαζικά» μόνον ἐξαιτίας τῆς μαζικότητας τῶν δεκτῶν τῆς ἐνημέρωσης ἀλλά καί λόγω τῆς μαζικότητας τῶν πομπῶν τῆς. Τοῦτοι λοιπόν οἱ νέοι συντελεστές τῆς «δημόσιας φήμης» καί κάποτε τῆς «δημόσιας πλάνης» δέν ἐνεργοῦν πάντα μέ ἐπίγνωση τῶν πράξεων καί τῶν λόγων τους. Αὐτό ὅμως πού σίγουρα γνωρίζουν πολλοί ἀπ' αὐτούς –καί τό κάνουν καλά– εἶναι νά ὀσμίζονται τό «ἄρωμα τῆς ἐποχῆς», νά διαπιστώνουν κατά πού φυσάει ὁ ἄνεμος καί ἀναλόγως νά πορεύονται μέ σύμπνοια, ἐκφραζόμενοι μέ τά προσήκοντα λόγια, συγκινούμενοι ἀπό τίς προσήκουσες εἰκόνες. Ὅπως θά ἔλεγε ὁ Ὁργουελ, τό μόνο ἠθελημένο στή στάση τους, ὅπως συχνά καί στή συναινετική τοποθέτηση τῆς συντριπτικῆς κάποτε πλειονότητας τοῦ «κοινοῦ», εἶναι ἡ ἀβρότατη –σάν ἀπό διακριτικότητα– ἄγνοιά τους καί οἱ καλοί τους τρόποι πού τούς προστατεύουν καί δέν τούς ἐκθέτουν ποτέ, στά μέν σαλόνια, στήν ἀπρέπεια τῆς σκέψης καί δῆ τῆς διαφωνίας, στόν δέ δημόσιο χῶρο, στούς ἐξευτελιστικούς κινδύνους κάποιας ἐνδεχομένης θύραθεν ἀποδοκμασίας ἢ λογοκρισίας.

«Μιά ψευδῆς εἰδηση, λέει ὁ Μάρκ Μπλόκ, γεννιέται πάντα ἀπό συλλογικές ἀναπαραστάσεις οἱ ὁποῖες προϋπάρχουν τῆς γεννήσεώς της μόνον φαινομενικά ὁμοιάζει νά εἶναι τυχαία καί τό μόνο τυχαῖο εἶναι τό ἀρχικό καί πράγματι ἀνάξιο λόγου περιστατικό πού θέτει σέ κίνηση τή δουλειά τῆς φαντασίας. Ἐάν μοῦ ἐπιτρέπεται νά χρησιμοποιήσω ἓναν ὄρο στόν ὅποιο οἱ κοινωνιολόγοι συχνά ἀποδίδουν, ὑπερβαλλόντως κατά τή γνώμη μου, μεταφυσικές διαστάσεις, πού ὅμως εἶναι χρήσιμος καί νοηματικά πλουσιότατος, ἡ ψευδῆς εἰδηση εἶναι ὁ καθρέφτης πάνω στόν ὅποιο “ἡ συλλογική συνείδηση” ἐνατενίζει τά δικά της χαρακτηριστικά.»³⁴ Σέ ἓνα ἄλλο δέ σημεῖο τῆς μελέτης του γράφει: «Ἡ πλάνη δέν διαδίδεται, δέν αὐξάνεται, ἐν ὀλίγοις δέν ζεῖ

33. Marc Bloch, ὁ.π., σ. 14.

34. Marc Bloch, ὁ.π., σ. 48-49.

παρά μόνον υπό μία προϋπόθεση: χρειάζεται να βρει στήν κοινωνία, μέσα στην οποία, εξαπλώνεται τό θρεπτικό υλικό πού εύνοει τήν ανάπτυξη της. Μέ τήν πλάνη οι άνθρωποι εκφράζουν ασύνειδα τίς προκαταλήψεις τους, τά μίση και τούς φόβους τους, όλα τά έντονα συναισθήματά τους.»³⁵

Κάνω, λοιπόν, τήν υπόθεση ότι στίς δυτικές κοινωνίες, τό «θρεπτικό υλικό», γιά τό όποιο μιλάει ο Μάρκ Μπλόκ και μέσα στό όποιο καλλιεργήθηκαν κι «έπιασαν» μερικά από τά ψεύδη ή τίς πλάνες τούτων τών πολέμων, τό έχει παραγάγει ή εις βάθος προβληματική και άγχογόνος εξέλιξη τής τεχνολογίας τών έπιστημών πού ονομάζουμε πλέον «έπιστήμες του ζωντος» αναφέρομαι ειδικότερα στή ραγδαία εξέλιξη τής τεχνολογίας και τών έπιστημών πού άπτονται τής τεκνοποιίας, όπως είναι ή γενετική και ή βιοτεχνολογία.

Πιστεύω, δηλαδή, ότι οι άπενεργοποιημένες θερμοκοιτίδες και οι καταστροφές έμβρύων είναι όντως παράξενες και αίνιγματικές ιστορίες όσο τίς αφήνουμε να συνδέονται με τό άπόκεντρο Κουβέιτ ή με τό φτωχό και ύπανάπτυκτο Κόσοβο. Παύουν όμως να είναι τέτοιες και βρίσκουν όλο τους τό νόημα, εάν τίς θεωρήσουμε ως κάτοπτρα τών δικών μας κοινωνιών, τών δικών μας προβληματισμών και φόβων.

Η εύκολία με τήν όποία οι δημοσιογράφοι άποσιώπησαν, ένδεχομένως ασύνειδα, τόν φόνο μιās έγκυου γυναίκας, τή σχισμένη της κοιλιά, τό εκθετο κύμημά της και, γιά να άποδώσουν αυτό τό έγκλημα, εάν είναι αυτό στό όποιο αναφέρονται, «όλίσθησαν» λεκτικώς και επέλεξαν μιá τόσο λακωνική όσο και παράλογη έκφραση, όπως τό «καταστροφές έμβρύων», ή ίσως, άυτοπροαίρετοι, όχι μόνον πολλαπλασίασαν τό έγκλημα με τή χρήση του πληθυντικού αλλά και τό έφευραν, όλα αυτά, κατά τή γνώμη μου, προϋποθέτουν ότι οι ίδιοι άνήκουν και εκφράζονται σε μιá κοινωνία όπου ή καταστροφή έμβρύου, άφαιρετική ως προς τό σωματικό «περίβλημα» τής γυναίκας πού τό φέρει στήν κοιλιά της, είναι μιá ιδέα ή μιá πραγματικότητα οικεία, άνησυχητικά οικεία,³⁶ ή όποία με τή σειρά της έξυπακούει τή δυνατότητα «ελευθέρως» πρόσβασης στό άνθρώπινο έμβρυο, ή ότι τό έμβρυο είναι πλέον στίς συνειδήσεις τών ανθρώπων αυτών, κάποια όντότητα τήν όποία μπορούν να «άποθεματοποιήσουν», να «χειριστούν», να «έπεξεργαστούν» ή και να τήν «καταστρέψουν» ως τέτοια. Όλες όμως αυτές οι ιδέες και οι πρακτικές άποτελούν πρόσφατες σχετικά κατακτήσεις τής έπιστήμης και τών εργαστηρίων και άπασχολούν τό φαντασιακό ή συνειδητά προβληματίζουν τούς πολίτες, τούς έρευνητές και τούς νομοθέτες τών άναπτυγμένων βιοτεχνολογικά κοινωνιών. Είναι καταστάσεις άνύπαρκτες και ιδέες καινούργιες, πολύ καινούργιες γιά τό Σέρβο έγκλημα ή γιά τό θύμα του, τόν Άλβανοκοσοβάρο κοινό θνητό, είναι δηλαδή ιδέες, πρακτικές ή άκόμα και φαντασιώσεις τών δυτικών κοινωνιών πού τίς έθρεψε, στίς κοινωνίες αυτές, ή ραγδαία εξέλιξη τής ιατρικής τεχνολογίας και τής γενετικής μη-

χανικής. Μέ άλλα λόγια, ή είδηση αυτή, οι «καταστροφές έμβρύων», ως έγκλημα πολέμου, άπευθύνεται σε αναγνώστες γιά τούς όποιους είναι σύνηθες φαινόμενο να άνοίγουν τήν εφημερίδα τους και να διαβάζουν άρθρα γιά τήν πρόοδο τών εργασιών όσον άφορά τήν κλωνοποίηση τών προβάτων, τών βοοειδών ή τών ανθρώπινων όντων, γιά τήν εργαστηριακή μετάλλαξη ή τή γενετική τροποποίηση ζώντων οργανισμών, φυτών τε και ζώων, ή άκόμη, γιά να είμαστε πιό κοντά στό σημαίνον πού μελετάμε εδώ, γιά τήν όροθέτηση τής έρευνας και τών εργαστηριακών σχέσεων με τά ανθρώπινα έμβρυα ή γιά τή διαχείριση τών κατεψυγμένων άποθεμάτων τους. Έχω μερικούς τίτλους άρθρων να παραθέσω, από τά πιό πρόσφατα. Είναι άκρως δηλωτικοί τών προβληματισμών πού αναφέραμε. Προέρχονται κι αυτά από τή *Monde*:

- «Διπλώματα εύρεσιτεχνίας γιά άνθρώπινο υλικό»

- «Η Έπιτροπή τών Άνθρωπίνων Δικαιωμάτων γιά τήν έρευνα επί του άνθρώπινου έμβρύου»

- «Έρευνα: τό ταμπού του άνθρώπινου έμβρύου».³⁷

Κάποτε, μέσα στον «έπικοινωνιακό» όρυμαγδό κάποιου πολυεθνικού πολέμου, σκέφτομαι ότι θά είναι ιδιαίτερα έφησυχαστικό, εάν όχι άνακουφιστικό, γιά έναν δυτικό αναγνώστη να μάθει από τήν εφημερίδα του —χωρίς καλά-καλά να τό πάρει είδηση— με μιá φρασούλα σαν κι αυτήν: «αναρίθμητοι βιασμοί και καταστροφές έμβρύων», ότι δέν είναι στά εργαστήρια, ούτε στίς φαρμακοβιομηχανίες τής κοινωνίας μέσα στην όποία ζει πού κινδυνεύει να καταστραφεί ή καταστρέφεται κάποια ιδέα τής άνθρώπινης άξιοπρέπειας, αλλά ότι ο Βαλκάνιος, ο άνελεύθερος, ο ύπανάπτυκτος, ο έθνικιστής, ο αίμοσταγής έχθρός, αυτός είναι εκείνος πού παραβιάζει τό «ταμπού του άνθρώπινου έμβρύου».

35. Marc Bloch, ό.π., σ. 17.

36. Τό ίδιο φαινόμενο άφαιρετικής άποσιώπησης τής παρουσίας θηλέων, ανθρώπων και ζώων, πού ύπόρρητα μετατρέπει τό θήλυ σώμα σε σκευός —ένα είδος «έμβρυοθήκης»— ή σε άψυχο περίβλημα, όπως εδώ, και διαωνίζει, με άνανεωνόμενους τρόπους, τήν εργαλειώση του γυναικείου σώματος και την, έξ άρχαιοτάτων χρόνων, κεκηρυγμένη κατάσταση τών γυναικών σε άφάνεια —άκόμα και όταν τό πτώμα μιās γυναίκας, όπως σε τούτο τό έγκλημα, είναι όρατό—, αυτό λοιπόν τό φαινόμενο, τό είχα έπισημάνει στον περί κλωνοποίησης δημοσιογραφικό λόγο, πριν από λίγα χρόνια. Βλ. Α. Δημακοπούλου, «Ο “άληθέως τοκεύς”: λόγος γιά τόν “κλωνισμό” και γιά μερικές άκλόνητες ιδέες», *Δίνη, φεμινιστικό περιοδικό*, τεύχος 9, 1997, σ. 257 -271.

37. Άντιστοίχως *Le Monde*, 22.7.2000, σ. 1 και 12, άρθρο του Jean-Yves Nau, *Le Monde*, 13.7.2000, σ. 8, του ίδιου, *Le Monde*, 2-3.4.2000, σ. 1 και 12, του ίδιου. Βλ. και τό συνοπτικό άρθρο του Ignacio Ramonet, «Pokemon», όδρ του Αυγούστου 2000, πού μεταφράστηκε στην *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, 6.8.2000.

Ο ΙΩΑΝΝΗΣ Α. ΒΑΛΑΩΡΙΤΗΣ ΚΑΙ Η ΕΘΝΙΚΗ ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

του Α. Καλαφάτη

Ο Ιωάννης Α. Βαλαωρίτης με την πρόσληψή του τον Απρίλιο του 1890 ως Γενικός Γραμματέας (Διευθυντής του Τμήματος Γραφείου) στην Εθνική Τράπεζα θα αναπτύξει μια στενή σχέση με το πρώτο τραπεζικό ίδρυμα της χώρας, που θα διαρκέσει ως τον άπρόσμενο, τραγικό θάνατό του μέσα στο λιμάνι του Πειραιά, τον Μάρτιο του 1914.

Έχοντας πίσω του σοβαρές νομικές και οικονομικές σπουδές αλλά και σημαντική προϋπηρεσία στις μεγάλες σιδηροδρομικές εταιρείες της εποχής του, ο Ι.Α. Βαλαωρίτης θα καταλάβει το 1894 τη θέση του Υποδιοικητή της Ε.Τ.Ε. και τον Ιανουάριο του 1911 θα εκλεγεί Διοικητής στη θέση του αποχωρήσαντος, για λόγους υγείας, Στέφανου Στρέιτ.

Η συμμετοχή του Ι.Α. Βαλαωρίτη στις ανώτερες θέσεις διοίκησης της Ε.Τ.Ε. καλύπτει μια εικοσάχρονη περίοδο, από το 1894 ως το 1914, κρίσιμη και για την Εθνική Τράπεζα, αλλά και για την οικονομική και πολιτική κατάσταση της χώρας.

Τό Έλληνικό Κράτος, που από το 1893 έχει περιέλθει σε εξωτερική χρεωκοπία, θα δεχθεί την εθνική ταπείνωση του 1897, και θα υποστεί, από το 1898, τον Διεθνή Οικονομικό Έλεγχο. Την ίδια περίοδο η μεγάλη οικονομική και δημοσιονομική κρίση θα φέρει σε δυσχέρεια τον έμπορικό κόσμο, και κατ'έπекταση την Εθνική, και θα συνδεθεί με τη μεγάλη μαζική υπερπόντια έξοδο. Τό 1914 όμως όλα αυτά τά δεινά θα είναι πιά πολύ μακρινά: η χώρα θα έχει ανακάμψει οικονομικά και η Τράπεζα θα είναι ισχυρή όσο ποτέ άλλοτε.

Αυτή η υπέρβαση της κρίσης προς όφελος και των δύο πλευρών συντελείται μέσα από εϋνοϊκές συνθήκες που διαμορφώνονται για την ελληνική οικονομία από τό 1900 και έφεξης και συνδέονται με την κινητικότητα και τη διαπάλη του τραπεζικού κεφαλαίου, που οξύνεται στην πρώτη εικοσαετία του νέου αιώνα.

Η πρώτη παρέμβαση του Ι.Α. Βαλαωρίτη από τη θέση του ηγέτη της Εθνικής Τράπεζας είναι οι οργανωτικές, διοικητικές και λογιστικές ρυθμίσεις που επιδιώκουν να κάνουν την Τράπεζα άφ'ένος πιά αποτελεσματική στην έσωτερική οργάνωση και λειτουργία της και άφ'έτερου να την καταστήσουν ικανή να ανταποκριθεί στις μεταβαλλόμενες οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες. Άλλωστε ο Ι.Α. Βαλαωρίτης από τό 1890 έχει δείξει την ικανότητά του να παρεμβαίνει στην αυ-

θόρμητη εξέλιξη της τραπεζικής και οικονομικής ροής. Η γενικότερη κοσμοθεώρησή του περιλαμβάνεται στην όμιλία του προς τη Γενική Συνέλευση των μετόχων μετά την «παμφηφεί» έκλογή του ως διοικητής της Ε.Τ.Ε.:

«...δεν πρέπει να παρίδωμεν, ότι εν τοις άνθρωποινοις ή στασιότοις είναι μοιραίως συνάνημος προς την όπισθοδρόμησιν.... Καί δέν άρκει να τηρήσωμεν την εν τη γενική δράσει της Τραπεζής περιωπήν ήμών, αλλά και να επιφέρωμεν, εις τά καθ'έκαστα έργασίας και εις την έσωτερικήν αυτής λειτουργίαν, τάς τελειοποιήσεις και την εύρυθμίαν, άς ή ανάπτυξις των έργασιών αυτής και οι νεώτεροι κοινωνικοί και οικονομικοί άνάγκαι επιβάλλουσι, μηδέποτε λησμονούντες, ότι τό συμφέρον ήμών πρέπει να συμβαδίξη άρρηκτως πάντοτε συνδεδεμένον μετά των συμφερόντων του κράτους και της χώρας»!

Ο ανταγωνισμός των τραπεζών για την κατάκτηση των ελληνικών και ξένων άγορών, ισχυρότατος στην πρώτη εικοσαετία του 20ου αιώνα, συνιστά άνάμεσα στά άλλα και μία έντονη πίεση για εύρύτερες οργανωτικές μεταρρυθμίσεις της Ε.Τ.Ε., τίς όποιες ο έμπειρος τραπεζίτης έχει κατά νου, αλλά ο αιφνίδιος θάνατός του δέν θα του επιτρέψει να πραγματοποιήσει πλήρως τά σχέδιά του.

Η συμμετοχή του σε πολλά συμβούλια σιδηροδρομικών εταιρειών –και μετά την άποχώρησή του από τη Διεύθυνση των Σιδηροδρόμων της Θεσσαλίας– δέν έχει άπλώς διακοσμητικό χαρακτήρα, όπως δέν είχε και πολλών άλλων ύψηλόβαθμων τραπεζικών στελεχών. Ο Ι.Α. Βαλαωρίτης υπερασπίζει εδώ τά επενδυμένα συμφέροντα της Τράπεζας αλλά και τά ίδια τά συμφέροντα του κράτους του όποιου υπήρξε από παλιά σύμβουλος για πολλά θέματα μεταφορών. Ο επακριβής προσδιορισμός αυτών των σύνθετων σχέσεων είναι προφανώς θέμα ιστορικής έκτίμησης, που δέν μειώνει όμως την προσφορά του στις έπιτυχείς ρυθμίσεις πολλών υποθέσεων που συνδέονται με τά ζητήματα των μεταφορών, όπως ή ρύθμιση του προβλήματος της διώρυγας της Κορίνθου, τό 1906, βάσει της όποιας ο όμιλος Τραπεζών Εθνικής, Αθηνών, Ανατολής, Βιομηχανικής Πίστεως και Comptoir National d'Escompte θα προδεί στην άγορά της Έταιρείας της Διώρυγας της Κορίνθου.

Ο ανταγωνισμός των τραπεζών μετά το 1900 στον ελληνικό χώρο και τις παρυφές του –άφορα δύο ζητήματα: το πρώτο συνδέεται με την ύπαρξη μίας ή πολλών έκδοτικών τραπεζών στον ελληνικό χώρο και το δεύτερο με τη διαπάλη των εμπορικών τραπεζών για την απόσπαση μεγαλύτερου μεριδίου της τραπεζικής αγοράς. Η Έθνική Τράπεζα ως διφυές τραπεζικό ίδρυμα, εμπορικό και έκδοτικό, εμπλέκεται σε όλες τις αντιπαραθέσεις. Ο Ι.Α. Βαλαωρίτης θα αγωνισθεί και προς τις δύο αυτές κατευθύνσεις. Από το 1903, όταν θα αρχίσουν οι διαπραγματεύσεις του ελληνικού κράτους με την Ίωνική Τράπεζα για την παράταση ή μη του έκδοτικού της προνομίου, ο Ι.Α. Βαλαωρίτης θα είναι παρών σε όλες τις διευθετήσεις που θα οδηγήσουν βαθμιαία στη συγκέντρωση του έκδοτικού προνομίου τραπεζογραμματίων στην Έθνική.

Μέσα στις μεταβαλλόμενες οικονομικές και πολιτικές συνθήκες, στις οποίες αναπτύσσεται ο ανταγωνισμός του τραπεζικού κεφαλαίου, και τις αναταράξεις που μεταφέρουν οι οικονομικές και τραπεζικές κρίσεις από την περιφέρεια στο κέντρο του ελληνικού κράτους το 1906, ο Ιωάννης Α. Βαλαωρίτης θα διατυπώσει ένα σημαντικό σχέδιο για την εξισορρόπηση του τραπεζικού συστήματος με τη δημιουργία δύο βασικών τραπεζικών πόλων.

Τό 1906 ο Ι.Α. Βαλαωρίτης σε έπιστολή του προς τον Μαρίνο Κοργιαλένιο, Έλληνα Έπτανήσιο χρηματιστή του Λονδίνου, σημειώνει μεταξύ άλλων:

«...Κατ' έμέ δέν έπρεπε νά χάσωμεν τήν εύκαιρίαν ταύτην επί τῷ σκοπῷ νά εφαρμόσομεν μίαν πολιτικήν *de condensation* τῶν τραπεζῶν κατά τά συμβαίνοντα και άλλαχού, ὅπως θά ἠδύνατο νά γίνη ἡ συγχώνευσις μετά τῆς *Banque d' Orient* και νά καταρτισθῆ ἰσχυρότατον ἴδρυμα παραπλεύρως τῆς Έθνικῆς και ὑπό τάς ἐμπνεύσεις της ἐπ' ἀγαθῷ και τοῦ τόπου και τῶν τραπεζῶν».²

Ο Ιωάννης Α. Βαλαωρίτης και ο Στέφανος Στρέιτ, στο τέλος της δεκαετίας του 1890, καταμερίζουν τις διοικητικές αρμοδιότητές τους σε σημαντικά θέματα που αφορούν την Έθνική Τράπεζα, την εθνική οικονομία και τον τόπο ευρύτερα. Ο Στέφανος Στρέιτ μετακινούμενος από τη θέση του Διοικητή της Ε.Τ.Ε. στη θέση του ὑπουργοῦ οικονομικῶν θά ἐπιφορτισθῆ με τό διακανονισμό τοῦ χρέους τοῦ ελληνικοῦ κράτους με τούς ξένους πιστωτές, τούς ὁποίους ἐκπροσωπεῖ ὁ Διεθνῆς Οἰκονομικός Έλεγχος, ἐνῶ ὁ Ι.Α. Βαλαωρίτης ἀρχίζει νά καταπιάνεται με τά νομοματικά προβλήματα, τά ὁποῖα αὐτήν τήν περίοδο ἐκδηλώνονται με τή μορφή μιᾶς διπλῆς κρίσης: τήν ἀνεπάρκεια τῶν κυκλοφορούντων χαρτονομισμάτων νά καλύψουν τις οικονομικές συναλλαγές και τόν ὑπέρμετρο ὑποβιβασμό τῆς ἐξωτερικῆς ἀξίας τοῦ χρήματος.

Παρά τόν τυπικό αὐτό διαχωρισμό ὁ Ι.Α. Βαλαωρίτης θά συνεργασθῆ στή σύνταξη ὑπομνήματος με τόν Σ. Στρέιτ, τό ὁποῖο θά ὑποβληθῆ στήν Ἐπιτροπή τοῦ Διεθνούς Οἰκονομικοῦ Ἐλέγχου και με τό ὁποῖο ἐπι-

χειρεῖται νά ρυθμισθῆ τό ἐσωτερικό δημόσιο χρέος τῆς Ἑλλάδος πού ἀπό τό 1893 ἔχει περιπέσει σέ χρεωκοπία. Μέσα ἀπ' αὐτές τις ρυθμίσεις ἐπιχειρεῖται ἡ ἐνίσχυση τῆς θέσης τῆς Ε.Τ.Ε. Ἐτσι ὁ Ι.Α. Βαλαωρίτης στό ἐν λόγω ὑπόμνημα σημειώνει:

«Οὐχ ἦττον δέν ἐθεωρήσαμεν ἀνωφελές νά ἐκθέσωμεν τά ἀφορῶντα εἰς τό θέμα τοῦτο, ἀφοῦ τό ζήτημα τῆς ἐνίσχυσεως τῆς Έθνικῆς Τραπεζῆς ἐξετασθῆσεται πιθανῶς κατά τήν μελέτην τῶν μέσων, ἅτινα δύνανται νά συντελέσωσι γενικῶς εἰς τήν οἰκονομικήν βελτίωσιν τοῦ τόπου ἀπό τῆς ἀπόψεως δέ ταύτης δύνανται νά προστεθῆ νέον ἐπιχειρημα εἰς τά ἤδη ἐκτεθέντα.

Εἶναι πράγματι πρόδηλον ὅτι διενκολυνομένης τῆς διαθέσεως τῶν ὑπό τῆς Τραπεζῆς, ἐν τῷ χαρτοφυλακίῳ της, κατεχομένων ὁμολογιῶν τῶν εἰς τραπεζικά γραμματῖα δανείων τοῦ Κράτους, ὑποβοηθεῖται ἡ ἀνάκτησις σημαντικῶν κεφαλαίων, ἅτινα αὐτή δύνανται νά χρησιμοποιήσῃ πρὸς ἐνίσχυσιν τῶν διαφόρων κλάδων τῆς οἰκονομικῆς δράσεως τοῦ τόπου. Πρὸς τοῦτο ὅμως δέον νά μὴ ὑποστή αὕτη ἐπαισθητὴν ζημίαν...».³

Ο διακανονισμός τοῦ Ἑλληνικοῦ Κράτους με τούς ξένους δανειστές του γίνεται πλέον με τήν παρέμβαση τῆς Ε.Τ.Ε., ἐφόσον ὁ τέως διοικητής της ἀναλαμβάνει νά παίξει τόν κύριο ρόλο στις διαπραγματεύσεις. Στή δικαιοδοσία τῆς ΕΤΕ περνοῦσε ἡ συγκέντρωση τῶν εἰσπράξεων τῶν ὑπεγγύων προσόδων και ἐν συνεχείᾳ ἡ κατάθεση στήν ἴδια τῶν ποσῶν αὐτῶν, ἡ τροπή τους σέ συνάλλαγμα και ἡ ἴδια ἡ ὑπηρεσία ἐθνικῶν δανείων. Ὅλες αὐτές οἱ παραχωρήσεις συνιστοῦσαν τήν ἀμοιβή τῶν ὑπηρεσιῶν τῆς Τραπεζῆς, ἡ ὁποῖα ἐνισχύθηκε και με παραπέρα μηχανισμούς ἐξυγίανσης τοῦ ἐνεργητικοῦ της. Μπροστά στον ἐπερχόμενο ἀνταγωνισμό με τις ξένες και ἐγχώριες τράπεζες, ἡ Ε.Τ.Ε. φαίνεται τώρα πῶς ἰσχυρή. Καί ἡ Τράπεζα και τό ελληνικό κράτος φαίνεται νά θγαίνουν κερδισμένοι, ἀλλά αὐτό τό σύστημα παροχῆς ὑπηρεσιῶν και ἀμοιβῆς, πού συνεχίζει τή λειτουργία του και μετά τήν ἀνοδο τοῦ Ι.Α. Βαλαωρίτη στή θέση τοῦ Διοικητῆ, ἀπαιτεῖ μιά παραπέρα διερεύνηση.

Ἀναμφισβήτητα ὁ νόμος ΓΧΜΒ' «Περί τῆς ἄρσεως τῆς ἀναγκαστικῆς κυκλοφορίας» και ὁ νόμος ΓΧΜΑ' «Περί ἀντικαταστάσεως τῶν κερματικῶν γραμματίων» συνιστοῦν μεγάλα ἐπιτεύγματα πού ἔρχονται σάν ἀποτελεσμα μιᾶς μεγάλης κοπιώδους προσπάθειας τοῦ Ι.Α. Βαλαωρίτη γιά τήν ἐξυγίανση τοῦ νομοματικοῦ προβλήματος. Με τόν πρῶτο νόμο ἐπιλέγεται ἕνα τρίτο νομοματικό σύστημα, ἐκεῖνο τοῦ κανόνα χρυσοῦ συναλλάγματος, ἀνάμεσα στήν ἀναγκαστική κυκλοφορία και τό χρυσό κανόνα, τό ὁποῖο θά βοηθήσει στήν εὐρυθμη νομοματική λειτουργία και θά ἀποτελέσει τό πρόπλασμα γιά τή δημιουργία ἀργότερα τῆς Τραπεζῆς τῆς Ἑλλάδος, ἐνῶ με τό νόμο ΓΧΜΑ' θά ἐπιδιωχθῆ ἡ προσαρμογή πρὸς τούς ὅρους τῆς συμβάσεως πού ὑπογράφηκε με τή Λατινική Νομοματική Ἐνωση.

Ἵστερα ἀπό τούς νόμους αὐτούς, πού ἐπέφεραν τή βελτίωση στή λειτουργία τοῦ νομοματικοῦ συστήμα-

τος, θά ακολουθήσουν οι μεγάλες παρεμβάσεις του για την εξασφάλιση των αναγκαίων δανείων στη χρηματοδότηση των Βαλκανικών Πολέμων.

Όμιλώντας την 1η Μαρτίου 1913 στη δεύτερη συνεδρίαση της Γενικής Συνέλευσης των Μετόχων της Ε.Τ.Ε. (όπου μάλιστα θά κάνει και την πρόταση για ίδρυση υποκαταστημάτων στις απελευθερωμένες πόλεις Θεσσαλονίκη και Ίωάννινα), σχετικά με τη συμμετοχή της Έθνικής Τράπεζας στα προσωρινά δάνεια που χορήγησε στην ελληνική κυβέρνηση για την αντιμετώπιση των αναγκών του πολέμου, ο διοικητής Ι.Α. Βαλαωρίτης θά αναφέρει με χαρακτηριστική σεμνότητα:

«Ούτω και χάρις εις έτερους επιτευχθέντας τραπεζικούς συνδυασμούς τό ήμέτερον ίδρυμα εύρίσκειται εις θέσιν νά συνδράμη αύθις τό Κράτος, έθεώρησε δέ καθήκον αύτης ή Διοίκησης της Τραπεζής... όπως κατά τε τό συνομολογηθέν προσωρινόν Δάνειον και τό συνομολογηθόσόμενον, μηδεμίαν έπιφυλαχήν ώφέλειαν και καθ' ήν έτι περίπτωση ήθελε αναδεχθεΐ ίδιαν εύθύνην εκ των πράξεων τούτων. Ουδέν δέ νομίζω τό έξαιρετικόν έξεπληρώσαμεν εν τή περιπτώσει ταύτη, άλλ' άπλούστατα στοιχειώδες καθήκον εισφοράς των οικονομικών δυνάμεων και της πίστewς ήμών εν τώ Έθνικώ άγώνι υπέρ των πάντων. Τήν μεγίστην δέ των άμοιβών άποτελεΐ, ότι και ήμεΐς ήδυνήθημεν νά συναγωνισθώμεν εν τώ κύκλω της δράσεως ήμών μετ' εκείνων, οίτινες εισέφερον πολυτιμότερα ήμών, ήτοι τό αίμα και τήν ζωήν των...»⁴

Ο Βαλαωρίτης άντεπεξήλθε με έπιτυχία τή δύσκολη πορεία της Έθνικής εν μέσω των μεγάλων πολεμικών συρράξεων, με μία έντυπωσιακή προσπάθεια που έπρεπε νά συμβιδάσει τήν έξυπνότερη των εθνικών σκοπών με τά στενά συμφέροντα ενός πιστωτικού ιδρύματος. Έτσι στην όμιλία του προς τή γενική συνέλευση των Μετόχων τίς 14 Φεβρουαρίου 1914, λίγες μέρες πριν από τόν άπροσδόκητο θάνατό του, σημειώνει:

«...Άλλ' εν τή όδω ταύτη της συντηρητικότητας και της φρονήσεως πλέον παρά ποτέ είναι ανάγκη νά έμμείνωμεν. Ίδρυμα, ως τό ήμέτερον, εις χείρας του όποιου είναι άνατεθειμένη ή πιστωτική ήμών κυκλοφορία και ή περιφρούρησις του άρτίου του συναλλάγματος, έπομένως δέ και ή ρύθμισις της νομισματικής ήμών κυκλοφορίας, όπου συρρέουσι πανταχόθεν τά άποταμιεύματα του έν στερήσει και μόχθοις εργαζόμενου Έλληνισμού, και όπερ, ως εκ των εν τώ κύκλω της δράσεως αυτού ποικίλων έργασιών και των επιβαλλομένων καθηκόντων, είναι εκτεθειμένον εις πλείονας και μείζοντας των συνήθων κινδύνους ζημιών, ενώ συνάμα είναι τό κύριον στήριγμα του οικονομικού βίου του Έθνους, επιβάλλεται, είναι άπαραίτητον όχι μόνον νά στηρίζηται επί ενεργητικού άπολύτως εκκαθαρισμένου, αλλά και νά θέση τάς βάσεις προβλέψεων, αίτινες νά καθιστώσιν άδλαβεστέρας τάς εξ οικονομικών κρίσεων εκτάκτους ζημίας, τόσο μάλλον όσο κατά τάς τριαύτας στιγμάς ιδίως ένδεικνυται ως καθήκον ή ενεργός παρέμβασις ιδρυμάτων οϊον τό ήμέτερον. Όσο δέ ύψούται εις όγκον τό ήμέτερον ίδρυμα, επί το-

σοϋτον άπαραίτητον είναι νά ενισχύονται τά θεμέλια αυτού και ό,τι πρό τινός χρόνου έθεωρείτο επαρκές επιβάλλεται ήδη νά κριθή υπό αυστηρότερων κανόνων σταθερότητας και φρονήσεως. Δέν άμφιβάλλομεν δέ ότι τήν τριαύτην περί της οικονομικής πολιτικής της Έθνικής Τραπεζής γνώμη συμμερίζονται και πάντες οι μέτοχοι αύτης, διότι έξυπηρετεί τό πάγιον και καλώς έννοούμενων συμφέρον αυτών»⁵

Η έμπιστοσύνη με τήν όποία περιβάλλεται από τούς άπανταχού Έλληνες πολίτες ή Έθνική Τράπεζα άντανακλά εκτός των άλλων και είναι έπιστέγασμα και των προσπαθειών αλλά και των μεθόδων διοίκησης όλων των παλαιότερων διοικητών, των όποιων ο Ι.Α. Βαλαωρίτης δρέπει τούς καρπούς, αλλά έρχεται ταυτόχρονα νά προσθέσει ένα νέο και πιο σημαντικό έργο.

1. Βλ. Ι.Α./Ε.Τ.Ε., Α1Σ3Υ7. Πρακτικά Γενικών Συνελεύσεων των Μετόχων. Πλήρη Πρακτικά, Βιβλίο 3 (1895-1915), σελ. 100-101.

2. Βλ. Κώστας Κωστής - Βάσιος Τσοκόπουλος: *Οί Τράπεζες στην Ελλάδα 1898-1928*, Ε.Ε.Τ., Αθήνα 1988, σ. 54-55.

3. Βλ. Ι.Α. Βαλαωρίτης: *Ιστορία της Έθνικής Τραπεζής της Ελλάδος 1842-1902*, Αθήνα 1902, σελ. 334.

4. Βλ. Ι.Α./Ε.Τ.Ε., Α1Σ3Υ7. Πρακτικά Γενικών Συνελεύσεων των Μετόχων. Πλήρη Πρακτικά, Βιβλίο 3 (1895-1915), σελ. 121-122. Επίσης έφημ. *Τά Οικονομικά Χρονικά*, Αθήνα, φύλ. 10/9.3.1913, σελ. 2.

5. Έθνική Τράπεζα της Ελλάδας: *Άπολογισμός του έτους 1913*, Αθήνα 1914, σελ. η'θ'.

ΓΙΑΝΝΗΣ Ν. ΒΟΥΛΟΥΜΑΝΟΣ

ΠΙΚΡΗ ΣΠΟΝΔΗ

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ
2000

ΕΡΩΤΑΣ, ΓΑΜΟΣ, ΜΟΙΧΕΙΑ ΚΑΙ ΠΟΡΝΕΙΑ ΣΤΗΝ ΚΛΑΣΙΚΗ ΑΘΗΝΑ

Γράφει ο Δημήτρης Κυστάτας

«**Τ**ίς έταϊρες τίς έχουμε για τήν ήδονή μας, τίς παλλακίδες για τήν καθημερινή φροντίδα του σώματός μας, και τίς συζύγους για να μάς γεννούν γνήσια τέκνα και να προστατεύουν πιστά τήν περιουσία του σπιτιού μας». Ο ισχυρισμός αυτός ανήκει σε έναν Αθηναίο πολίτη του 4ο π.Χ. αιώνα, πού τον έλεγαν Απολλόδωρο. Διατυπώθηκε ως προφανής και αυταπόδεκτος, ενώπιον ενός ανδρικού ακροατηρίου δικαστών, πού σημαίνει ότι γινόταν ευρύτερα αποδεκτός –τουλάχιστον στους κύκλους πού εκφωνήθηκε.

Ο Απολλόδωρος, μαζί με τον γαμπρό του είχαν καταφύγει στο αθηναϊκό δικαστήριο, ζητώντας τήν καταδίκη ενός πολιτικού τους αντιπάλου και τής γυναίκας με τήν όποία συγκατοικούσε. Κατηγορούσαν τον Στέφανο ότι, μολονότι πολίτης, εμφάνιζε ως νόμιμη σύζυγό του τή Νέαιρα, ή όποία ήταν ξένη, άπελεύθερη και έταϊρα. Ακόμα χειρότερα, ότι είχε έγγραψει παράνομα τά παιδιά της στους καταλόγους των πολιτών. Τήν κόρη της μόλις τήν πάντρεψε, ως Αθηναία, με έναν Αθηναίο πολίτη πού κληρώθηκε στο (ύψιστης τιμής) αξίωμα του βασιλιά. Ως σύζυγος του βασιλιά, μιά ξένη και με ένα παρελθόν πού δέν εξασφάλιζε τήν προβλεπόμενη αγνότητα είχε έτσι κάνει θυσίες για τό καλό τής πόλης στίς ιερές και απόκρυφες τελετές.

Κλείνοντας τήν αγόρευσή του, ο Απολλόδωρος υπενθύμιζε στους Αθηναίους κάτι πού όλοι όφειλαν να γνωρίζουν: Άλλο πράγμα οι εφήμερες ήδονές, άλλο ο έρωτας και οι μακροχρόνιες σχέσεις και άλλο, τέλος, ο γάμος. Ο Στέφανος είχε παραβεί τίς βασικές αυτές διακρίσεις. Άν οι σοβαρές κατηγορίες σε βάρος του γίνονταν δεκτές, ή Νέαιρα θά έπαλειτο δούλη, τά παιδιά της θά διαγράφονταν από τους καταλόγους των πολιτών, και ο Στέφανος θά έχανε τά πολιτικά του δικαιώματα και θά όφειλε να καταβάλει βαρύτατο πρόστιμο.

Ένας Αθηναίος τής κλασικής έποχής μπορούσε πρά-

γματι να έχει πολλών ειδών έρωτικές σχέσεις. Από τήν άποψη αυτή, οι γυναίκες τίς όποιες συναναστρεφόταν διακρίνονταν σε πόρνες ή έταϊρες, παλλακίδες και συζύγους. Η πορνεία ήταν διαδεδομένη, νόμιμη και κοινωνικά αποδεκτή. Όταν οι Αθηναίοι ήθελαν να ακριβολογούν διέκριναν τίς πόρνες από τίς έταϊρες. Μέ τίς πόρνες είχαν περιστασιακές και σχεδόν αποκλειστικώς σαρκικές έπαφές. Τίς έπισκέπτονταν συνήθως στα καταλύματά τους και τίς πλήρωναν με τήν επίσκεψη. Τό κόστος των υπηρεσιών του είδους ήταν μικρό, σχεδόν ευτελές, ώστε να ανταποκρίνεται στο βαλάντιο των φτωχών και των ταξιδιωτών. Παρομοίως φτωχικά ήταν τά σχετικά καταλύματα. Παρ' όλα αυτά, στίς πόρνες σύχναζαν και ευποροι πολίτες, με πλούσια νοικοκυριά και πολυπληθές προσωπικό.

Μέ τίς έταϊρες οι Αθηναίοι διασκέδαζαν και συζητούσαν στα συμπόσια και τίς συναναστροφές. Αυτό σημαίνει ότι δημιουργούσαν κάποτε μαζί τους μονιμότερες, αν και όχι αποκλειστικές σχέσεις. Τίς προσκαλούσαν στο σπίτι τους και μπορούσαν να περάσουν μαζί τους μεγάλα διαστήματα. Στο καθημερινό τους λεξιλόγιο πάντως, οι Αθηναίοι δέν έκαναν πάντα τή λεπτή αυτή διάκριση. Ο έταιρισμός και ή πορνεία θεωρούνταν έννοιες σχεδόν ταυτόσημες. (Όπως και κατέστησαν στο μεταγενέστερο έλληνικό λεξιλόγιο.)

Ένας Αθηναίος είχε τή δυνατότητα να δημιουργήσει αποκλειστικό δεσμό με μιά παλλακίδα. Άπαιτούσε από αυτήν έρωτική πίστη και άφοσίωση. Συνήθως συγκατοικούσε μαζί της και τήν αντιμετώπιζε ως μόνιμη σύντροφο. Παρ' όλα αυτά, μπορούσε να διαλύσει τή σχέση του μαζί της εύκολα, χωρίς τυπικότητες και χωρίς υποχρεώσεις. Η παλλακίδα δέν διέθετε προίκα και έτσι δέν είχε δικαίωμα να εγείρει οικονομικές άπαιτήσεις από τον Αθηναίο πού άποφάσιζε κάποια στιγμή να τήν άπομακρύνει. Τό κυριότερο όμως ήταν ότι από τό δεσμό ενός Αθηναίου και μιάς παλλακίδας δέν μπο-

ροῦσαν νά γεννηθοῦν τέκνα μέ κληρονομικά δικαιώματα. Αὐτά πού τύχαινε νά γεννηθοῦν εἶχαν τήν ιδιότητα τοῦ μετοίκου, ὄχι τοῦ Ἀθηναίου πολίτη, ὅπως ὁ πατέρας τους.

Γιά νά ἀποκτήσει κληρονόμους πού θά εἶχαν ὅλα τά δικαιώματα καί τίς ὑποχρεώσεις τῶν πολιτῶν, ἕνας Ἀθηναῖος ἦταν ὑποχρεωμένος νά παντρευτεῖ Ἀθηναία, σύμφωνα μέ τούς προβλεπόμενους τύπους καί τά καθιερωμένα ἔθιμα. Ὁ γάμος ἔπρεπε νά συμφωνηθεῖ μεταξύ τοῦ ὑποψήφιου γαμπροῦ καί τοῦ πατέρα ἢ τοῦ κηδεμόνα τῆς ὑποψήφιας νύφης. Ἡ συμφωνία αὐτή, πού ὀνομαζόταν «ἐγγύη», παραχωροῦσε στόν μελλοντικό σύζυγο συγκεκριμένα δικαιώματα ἐπί τῆς μελλοντικῆς συζύγου. Ἐνα ἀπό τά σημαντικότερα ἀφοροῦσε τά παιδιά πού ἔμελλε νά γεννηθοῦν. Σέ περίπτωση χωρισμοῦ ἢ διαζυγίου θά παρέμεναν στήν κηδεμονία τοῦ πατέρα τους. Ἐνα ἄλλο σημαντικότερο δικαίωμα ἦταν ἡ διαχείριση τῆς προίκας. Ἡ προίκα προβλεπόταν ἀπό τόν νόμο καί ὀριζόταν σέ ὑψηλά ἐπίπεδα, ἀνάλογα μέ τήν κοινωνική θέση τοῦ πατέρα ἢ τοῦ κηδεμόνα τῆς νύφης. Ὡστόσο, παρά τό ὅτι ἡ διαχείριση τῆς προίκας περνοῦσε στό σύζυγο, βασικός σκοπός τῆς ἦταν ἡ προστασία τῆς συζύγου. Σέ περίπτωση ἀναίτιας ἀπομπῆς ἢ ἐγκατάλειψής της, ἡ σύζυγος ἐπέστρεφε στήν πατρική της οἰκογένεια μέ τήν προίκα της. Ἡ ρύθμιση αὐτή ἀποθάρρυνε τό σύζυγο νά διώξει μιά σύζυγο πού δέν τόν εἶχε ἀδικήσει, καί διευκόλυνε τήν ἀδικημένη σύζυγο νά ξαναπαντρευτεῖ εὐκολά. Ὁ ἀθηναϊκός νόμος ἐπέτρεπε ἐπίσης σέ μιά σύζυγο νά διαζευχθεῖ τό σύζυγό της, χωρίς μεγάλη δυσκολία.

Ἡ ἐρωτική πίστη καί ἡ χρηστή διαφύλαξη τῆς οἰκογενειακῆς περιουσίας ἦταν ἀπό τίς σημαντικότερες ὑποχρεώσεις τῆς συζύγου. Ἡ μοιχεία ἐθεωρεῖτο βαρύντατο παράπτωμα. Σέ περίπτωση διαπιστωμένης μοιχείας, ὁ νόμος ὄριζε ὅτι ἡ σύζυγος θά ἐπέστρεφε ἀτιμασμένη στό πατρικό τῆς σπίτι, χωρίς τήν προίκα της. Μεταξύ ἄλλων, τῆς ἀπαγορευόταν πλέον ἡ συμμετοχή στίς μεγάλες ἐορτές τῆς πόλης, ὅπου οἱ γυναῖκες διαδραμάτιζαν συνήθως σημαντικό ρόλο. Ἡ μοιχός πού τύχαινε νά συλληφθεῖ ἐπ' αὐτοφώρῳ μποροῦσε ἀκόμα καί νά θανατωθεῖ ἀπό τό σύζυγο, καί πάντως ὑποχρεωνόταν στήν καταβολή ὑπέρογκου προστίμου. Ἡ μοιχεία ἔθετε σέ ἀμφιβολία τή γνησιότητα τῶν παιδιῶν, καί αὐτό ἦταν κάτι τό ὀποιοῦ ἡ ἀθηναϊκή κοινωνία δέν ἦταν διατεθειμένη νά ἀνεχθεῖ.

Ὁ νόμος δέν ἀπαιτοῦσε τήν ἐρωτική πίστη τοῦ συζύγου. Ἐνας ἔγγαμος Ἀθηναῖος, πού ἐπισκεπτόταν πορνεία καί συναναστρεφόταν ἐταῖρες, δέν διέπραττε κολάσιμο ἀδίκημα. Μποροῦσε νά ἔχει ἀκόμα καί παλλακίδα κατά τή διάρκεια τοῦ ἔγγαμου βίου του. Ἡ κυρίαρχη ἠθική πάντως δέν εὐνοοῦσε παρόμοια συμπεριφορά, ἰδιαίτερος ὅταν αὐτή ἔπαιρνε μόνιμο χαρακτήρα ἢ ὅταν γινόταν μέ τρόπο προκλητικό. Ἀλλά καί ἡ σύζυγος εἶχε συχνά τόν τρόπο της νά περιορίζει τήν ἐλευθερία τοῦ συζύγου της ἢ νά ἀποτρέπει τίς ἀκράειες της ἐκδηλώσεις. Σέ πολλούς ἀθηναϊκούς κύκλους, ἡ

αὐτοσυγκράτηση στήν ἐρωτική συμπεριφορά τῶν ἀνδρῶν ἦταν ἐπιθυμητή καί ἐπαινετή.

Ὁ Ἀπολλόδωρος δέν εἶχε λόγο στή συγκεκριμένη του ἀγόρευση νά μνημονεύσει τόν λεγόμενο «παιδικό» ἔρωτα. Τά ἦθη πολλῶν ἑλληνικῶν πόλεων θεωροῦσαν ἐπιτρεπτή καί, κάποτε, ἐπιθυμητή τή σύναψη σχέσεων μεταξύ ἐνός ἐνήλικου ἀνδρα, τοῦ ἐραστή, καί ἐνός ἐφήβου, τοῦ ἐρωμένου. Οἱ σχέσεις αὐτές εἶχαν, σέ ὀρισμένες περιπτώσεις, χαρακτήρα μνητικό, παιδευτικό καί συμβολικό. Συχνά ὅμως ἦταν ἢ μποροῦσαν νά θεωρηθοῦν καθαρῶς ἐρωτικές (δηλαδή σαρκικές). Ἡ ἀθηναϊκή κοινωνία ἦταν διχασμένη στό ζήτημα αὐτό, πού, ἔτσι κι ἄλλιως, ἀφοροῦσε περισσότερο τίς ἀνώτερες τάξεις. Ὁ κανόνας πάντως ἦταν νά διαλύονται οἱ σχέσεις αὐτές μέ τήν ἐνηλικίωση τοῦ ἐφήβου ἢ τή σύναψη ἐπίσημου γάμου. Ὁ «παιδικός» ἔρωτας δέν ὀδηγοῦσε σέ μόνιμη ὁμοφυλοφιλία. Ἡ μόνιμη ὁμοφυλοφιλία, ἰδίως ὅταν συνοδευόταν ἀπό τήν ἐρωτική ἐκδοση τῶν ἀνδρῶν, ἐθεωρεῖτο ἀσυμβίβαστη μέ τήν ιδιότητα τοῦ πολίτη: ἕνας πολίτης μέ πλήρη δικαιώματα δέν θά ἔπρεπε νά βρίσκεται στόν ἔλεγχο κάποιου ἄλλου.

ΣΟΡΣ

Ἡ πολλαπλότητα τῶν ἐρωτικῶν ἐπιλογῶν στήν κλασική Ἀθήνα συνδεόταν στενά μέ τή συγκεκριμένη μορφή πού εἶχε ἡ κοινωνική της διαστρωμάτωση. Οἱ πόρνες ἦταν σχεδόν ἀποκλειστικῶς δοῦλες. Κατά κανόνα, ἐργάζονταν σέ συνθήκες καταναγκασμοῦ καί βρίσκονταν στόν ἔλεγχο προνοσοκοῦ. Συχνά ἐπιλέγονταν γιά τό ἐπάγγελμα αὐτό ἀπό πολύ μικρή ἡλικία καί ἐκπαιδευόταν σχετικῶς. Πολλές ἀπό τίς γυναῖκες αὐτές τίς εἶχαν ἐκθέσει (γιά λόγους δημογραφικούς ἢ ἄλλους) σέ βρεφική ἡλικία οἱ ἴδιοι οἱ φυσικοὶ τους γονεῖς. Σύμφωνα μέ τά ἦθη τῆς ἐποχῆς, ὅποιος τίς διέσωζε εἶχε τό δικαίωμα νά τίς ἀναθρέψει ὡς ὑπόδουλες καί ἀπό ἐκεῖ ὁ δρόμος γιά τήν πορνεία ἦταν ἀνοικτός. Ἐάν ἦταν τυχερές καί ἐπιτυχεῖς στίς ἐπιδόσεις τους, μποροῦσαν, ὀρισμένες φορές, νά ἐξαγοράσουν τήν ἐλευθερία τους. Ἡ συνδρομή ἱκανοποιημένων πελατῶν δέν ἦταν ἄγνωστο φαινόμενο σέ τέτοιες περιπτώσεις. Ἀλλά καί ὡς ἀπελεύθερες, δύσκολα ἐβρισκαν ἄλλη ἐπαγγελματική διέξοδο ἀπό τήν πορνεία ἢ τόν ἐταιρισμό.

Οἱ ἐταῖρες ἦταν συνήθως ἀπελεύθερες ἢ ξένες, καί σχεδόν ποτέ Ἀθηναῖες. Κινούνταν μέ σχετική ἄνεση καί ἐλευθερία σέ διάφορους κύκλους, ἀλλά δέν εἶχαν τό δικαίωμα νά παντρευτοῦν νομίμως ἕναν πολίτη.

Οἱ παλλακίδες ἦταν ἐλεύθερες γυναῖκες, πού εἴτε δέν εἶχαν τό δικαίωμα σύναψης γάμου μέ Ἀθηναῖο εἴτε προέρχονταν ἀπό κατώτερη κοινωνική τάξη. Ἐξασφάλιζαν στόν ἄνδρα ὅλα τά πλεονεκτήματα μιᾶς μόνιμης σχέσης, ἀλλά δέν τοῦ δημιουργοῦσαν μεγάλες ὑποχρεώσεις. Μιά παλλακίδα δέν ἔθετε ἔτσι σέ κίνδυνο τά κληρονομικά δικαιώματα τῶν γνήσιων τέκνων πού ἐπρόκειτο νά ἀποκτηθοῦν ἢ πού εἶχαν ἤδη ἀποκτηθεῖ

σέ προγενέστερο γάμο. Ο θεσμός τῆς παλλακείας ἔδινε συνήθως διέξοδο σέ ἄνδρες, πού δέν εἶχαν ἀκόμα κάνει τίς ὀριστικές τους ἐπιλογές, ἢ σέ χήρους πού δέν ἤθελαν νά δημιουργήσουν προβλήματα στά νόμιμα τέκνα τους.

Ἀπό τά μέσα τοῦ 5ου αἰώνα, οἱ σύζυγοι τῶν Ἀθηναίων ἔπρεπε νά προέρχονται ἀποκλειστικῶς ἀπό τό σῶμα τῶν πολιτῶν. Ἡ νομοθετική αὐτή ρύθμιση περιορίσε τό μέχρι τότε δικαίωμα τῶν Ἀθηναίων νά παντρεύονται ξένες ἢ ἀπελεύθερες. Ἡ Ἀθήνα εἶχε κατακτήσει περίοπτη θέση στόν ἑλληνικό κόσμο καί ἡ ιδιότητα τοῦ πολίτη ἦταν περιζήτητη. Τό σῶμα τῶν πολιτῶν ἦταν ἤδη μεγάλο καί ἡ ὑπέρομη διόγκωσή του ἐνεῖχε κινδύνους γιά τή λειτουργία τῶν θεσμῶν. Ἐπιπροσθέτως, ἡ ἀπαγόρευση τῶν γάμων μέ ξένες ἔθιγε τήν παραδοσιακή ἀριστοκρατία πού, μέ τίς ἐπιγαμίες τῶν μελῶν της, οἰκοδομοῦσε συμμαχίες μέ ἀριστοκρατικές οἰκογένειες ἄλλων πόλεων. Ἡ Ἀθήνα ἤθελε ὅλους τοὺς πολίτες της ἀφοσιωμένους στήν πόλη τους.

Πολλοί μόνιμοι κάτοικοι τῆς κλασικῆς Ἀθήνας δέν εἶχαν δικαιώματα πολίτη. Ἐνα μεγάλο μέρος τοῦ πληθυσμοῦ τό ἀποτελοῦσαν δοῦλοι ἢ ξένοι πού εἶχαν ἐγκατασταθεῖ στήν πόλη. Ἐκτός ἀπό τοὺς ξένους καί τοὺς πολίτες ὑπῆρχαν ἐπίσης πολυάριθμοι μέτοικοι. Αὐτή ἡ ιδιαίτερη κατηγορία κατοίκων ἔπαιξε σημαντικό ρόλο στήν οἰκονομία καί τήν κοινωνική ζωή τῆς πόλης. Πολλοί μέτοικοι εἶχαν γεννηθεῖ στήν Ἀθήνα ἀπό γονεῖς πού δέν εἶχαν πολιτικά δικαιώματα. Στήν ἴδια κατηγορία ἐντάσσονταν καί ὅσοι δοῦλοι Ἀθηναίων πολιτῶν ἀποκοῦσαν τήν ἐλευθερία τους. Οἱ μέτοικοι πλήρωναν ἕναν εἰδικό φόρο στήν πόλη καί εἶχαν συγκεκριμένες στρατιωτικές ὑποχρεώσεις. Δέν μπορούσαν ὡστόσο νά πάρουν μέρος στίς πολιτικές συναθροίσεις, οὔτε νά καταλάβουν πολιτικά ἀξιώματα. Στά δικαστήρια ἐκπροσωποῦνταν ἀπό ἕναν Ἀθηναῖο πολίτη. Οἱ ξένοι καί οἱ μέτοικοι παντρεύονταν μεταξύ τους χωρίς νά προκαλοῦν προβλήματα στήν πόλη.

Οἱ δοῦλοι δέν εἶχαν δικαίωμα γάμου. Ἀποτελοῦσαν ἰδιοκτησία τῶν δεσποτῶν τους καί ἀντιμετωπιζόνταν ὡς ἐργαλεῖα καί ὡς ἐμπόρευμα. Οἱ δεσπότες τους ὁμως τοὺς ἐπέτρεπαν κάποτε, κατά παραχώρηση, νά συγκατοκοῦν μεταξύ τους καί νά ἀποκοῦν τέκνα, πού γίνονταν, παρομοίως, δοῦλοι τῶν δεσποτῶν. Στό μεταγενέστερο ἑλληνικό λεξιλόγιο, ἡ σχέση αὐτή ὀνομαζόταν «ὀμοσκηνία». Ἡ ὑπαρξη μιᾶς σχέσης αὐτοῦ τοῦ εἶδους δέν διασφάλιζε πάντως τοὺς δούλους. Οἱ δεσπότες μπορούσαν κάθε στιγμή νά πωλήσουν ἕνα γονέα ἢ ἕνα τέκνο καί νά διασπάσουν τίς ἄτυπες αὐτές οἰκογένειες. Οἱ ἐρωτικές διέξοδοι τῶν δούλων δέν ἦταν γενικῶς πολλές. Εἰκάζεται ὅτι παρέχονταν πρωτίστως στά πορνεῖα τῆς πόλης. Ἀλλά μέσα στά γλέντια τῶν δεσποτῶν, οἱ οἰκιακοὶ δούλου εἶχαν κάποτε τήν εὐκαιρία νά ἱκανοποιοῦν καί τίς δικές τους ἐπιθυμίες.

Ξεκίνησα μέ τά λόγια τοῦ Ἀπολλόδωρου γιά τά διάφορα εἶδη γυναικῶν μέ τά ὅποιες οἱ Ἀθηναῖοι ἔρχονταν σέ ἐρωτικές ἐπαφές, ἐπειδή μᾶς δείχνουν τή σαθρότητα προβληματισμῶν πού γνωρίζουν εὐρεία διάδοση. Ἐπηρεασμένοι ἀπό τίς λεγόμενες γυναικείες σπουδές, πολλοὶ μελετητές συνηθίζουν νά ἀναφέρονται στή θέση τῆς γυναίκας στήν κλασική Ἀθήνα ἢ εὐρύτερα στόν ἀρχαῖο ἑλληνικό κόσμο. Ἡ ἴδια ἡ διατύπωση προϋποθέτει ἕνα ἀντιπροσωπευτικό εἶδος γυναίκας καί μιά προσδιορίσιμη θέση γιά τό ἀντιπροσωπευτικό αὐτό εἶδος.

Ὅπως εἶναι γνωστό, συζητήσεις αὐτοῦ τοῦ εἶδους εἶναι σχετικά πρόσφατες. Κανένας ἀρχαῖος συγγραφέας δέν σκέφτηκε νά κάνει λόγο γιά τή θέση τῆς γυναίκας, οὔτε ἄλλωστε καί κανένας λόγιος μέχρι τίς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰώνα. Αὐτό πού ἐπέτρεψε στοὺς νεότερους μελετητές νά ἀναζητοῦν τή θέση τῆς γυναίκας μέσα σέ διάφορες κοινωνίες ἦταν ἡ ὑπερβολική διόγκωση τῶν μεσαιῶν τάξεων στίς χῶρες τῆς ἀναπτυσσόμενης Δύσης. Ἡ ὑπαρξη μιᾶς μεσαιῶν τάξης πού ἔκανε τήν παρουσία της αἰσθητὴ ἔδωσε τό δικαίωμα νά ἐκληφθεῖ μιά συγκεκριμένη κατηγορία γυναικῶν, ὡς τυπικό δείγμα ὀλόκληρου τοῦ γυναικείου φύλου. Μιλώντας γιά γυναῖκες στόν δυτικό κόσμο, ἡ κυρίαρχη ὀπτική ἔχει τήν πολυτέλεια νά ἀφήνει ἔξω ἀπό τό πεδίο τῆς ὄσες ἀνήκουν στίς κατώτερες καί τίς ἀνώτερες τάξεις ὡς ἐξαιρέσεις πού καλοῦν γιά εἰδική διερεύνηση.

Στήν κλασική Ἀθήνα, ἐξαιρέση (ἂν μπορούμε νά μιλάμε γιά κανόνα) ἀποτελοῦσαν οἱ σύζυγοι τῶν πολιτῶν, τίς ὅποιες πλείστοι μελετητές ἐμφανίζουν ὡς τυπικές περιπτώσεις γυναικῶν. Στήν πραγματικότητα, ὁ μόνος λόγος πού μᾶς ἐπιτρέπει νά θεωρήσουμε μιά σύζυγο πολίτη ὡς ἀντιπροσωπευτικό δείγμα γυναίκας εἶναι ἡ δυνατότητα πού ἔχει μιά σύγχρονη γυναίκα τῶν μεσαιῶν τάξεων τοῦ δυτικοῦ κόσμου νά ταυτιστεῖ μαζί της. Ὡστόσο, τό μέγιστο μέρος τῶν γυναικῶν τῆς κλασικῆς Ἀθήνας δέν ἀνήκε στήν κατηγορία τῶν πολιτῶν. Ἄν θεωρήσουμε ὡς ἀντιπροσωπευτικό εἶδος τίς γυναῖκες πού κυκλοφοροῦσαν στοὺς δρόμους τῆς πόλης μίαν ἐργάσιμη ἡμέρα, τότε θά πρέπει νά στραφοῦμε στίς δοῦλες, τίς ἀπελεύθερες καί τίς μετοίκους: αὐτές ἔβλεπε περισσότερο καί συχνότερα ὁ ἐπισκέπτης τῆς πόλης νά παίρνουν μέρος στήν καθημερινή ζωή. Μέ δύο λόγια, ὁ Ἀπολλόδωρος μᾶς θυμίζει ὅτι στήν ἔρευνά μας δέν πρέπει νά ἀναζητοῦμε τή θέση τῶν γυναικῶν στήν ἀρχαία Ἑλλάδα, ὅπως γίνεται, σήμερα, συχνά, ἀλλά τή θέση σαφῶς προσδιορισμένων κατηγοριῶν γυναικῶν.

Ὑπάρχει ὡστόσο καί ἕνα μεγαλύτερο πρόβλημα πού τείνω νά ἀποδώσω ἐπίσης στήν κακή ἐπιρροή τῶν λεγόμενων γυναικείων σπουδῶν. Ἡ ἐμμονή στόν ἀποκαλούμενο ἀνδροκρατισμό ἢ, ἀποκαλυπτικότερα, φαλλοκρατικό χαρακτήρα τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς κοινωνίας καλεῖ τοὺς μελετητές νά ἐξετάσουν τίς ἐρωτικές σχέσεις πρωτίστως ὡς σχέσεις κυριαρχίας καί ἐκμετάλλευσης.

σης. Ὁ προβληματισμός αὐτός δέν ἀπορρέει τόσο πολὺ ἀπὸ τὸν ταξικὸ χαρακτήρα τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς κοινωνίας. Ἄν διερευνοῦσε κανεὶς τίς ἐρωτικές σχέσεις δεσποτῶν καὶ ὑπόδουλων γυναικῶν ὡς σχέσεις καταναγκασμοῦ, αὐτό θά ἦταν, ἕως ἑνὸς βαθμοῦ, κατανοητό. Ἡ ἔρευνα στρέφεται ὡστόσο κυρίως στήν τάξη τῶν πολιτῶν. Τό μόνο θέμα γιά τό ὁποῖο σχεδόν δέν ἀκοῦμε πιά νά γίνεται λόγος εἶναι γιά ἔρωτα μεταξύ συζύγων. Οἱ Ἀθηναῖοι, καλοῦμαστε νά πιστέψουμε, ἀκόμα κι ἂν ἐρωτεύονταν, δέν ἐρωτεύονταν τίς γυναῖκες τους. Οἱ σχέσεις μεταξύ συζύγων ἐμφανίζονται ὡς σχέσεις οἰκονομικῆς συναλλαγῆς καὶ κοινωνικῆς σύμβασης. Ὅρισμένοι εἰδικοί μάλιστα ἐμφανίζονται σήμερα νά πιστεύουν ὅτι ὁ γνωστός μας ἔρωτας εἶναι δημιουργημένο τοῦ ὕστερου μεσαίωνα καὶ ὅτι στήν ἀρχαία Ἑλλάδα ὑπῆρχε μόνο σέξ, ἐπιβολή καὶ καταναγκασμός.

Ἡ προσέγγιση αὐτή βρίσκει κάποια ὑποστήριξη στίς πηγές μας. Ὁφείλουμε ὡστόσο νά εἴμαστε προσεκτικοί. Τό μέγιστο μέρος τῶν πληροφοριῶν πού διαθέτουμε ἀφορᾶ πολίτες, καταγράφει τά δεδομένα ἀπὸ τή σκοπιά ἀνδρῶν καὶ τά παρουσιάζει, ὅπως προβλεπόταν, γιά δημόσια χρήση. Στά δικά μου ἄφτιά, ὁ ἰσχυρισμός τοῦ Ἀπολλόδωρου ἡγεῖ περισσότερο ὡς κομπασμός μεταξύ ἀνδρῶν παρά ὡς ἀντικειμενική δήλωση. Ἡ ἀνάγνωση τῶν πηγῶν μέ ὀδηγεῖ στό συμπέρασμα ὅτι τά περὶ φαλλοκρατίας βασίζονται, κυρίως, σέ παρόμοιους κομπασμούς. Μοῦ φαίνεται, ἄλλωστε, κάπως ἀφελές νά κατηγοροῦμε τήν ἀρχαία ἐλληνική κοινωνία, ὅπως γίνεται συχνά, γιά τήν εἰκόνα πού ὀρισμένοι ἀνδρες τῆς ἤθελαν νά δώσουν. Μιλώντας ἐνώπιον τοῦ ἀθηναϊκοῦ δικαστηρίου, ὁ Ἀπολλόδωρος ἐπέμεινε ἰδιαίτερως σέ ὀρισμένες μόνο πλευρές τοῦ ἐρωτικοῦ βίου. Ἀπὸ τοὺς δικανικούς λόγους μποροῦμε γενικῶς νά μάθουμε πολλά γιά τή νομοθεσία τῶν Ἀθηναίων καὶ τίς κοινωνικές τους συμβάσεις. Ἐκεῖνο πού δέν προκύπτει μέ σαφήνεια ἀπὸ τό συγκεκριμένο εἶδος πηγῶν εἶναι ἡ συναισθηματικὴ πλευρά τοῦ ἐρωτικοῦ τους βίου.

Ἀφελέστερο ἀκόμα μοῦ φαίνεται νά μὴν διαβάζουμε μέ προσοχή ἀκόμα καὶ ὅσα ὑπερβολικά ἰσχυρίζονται οἱ Ἀθηναῖοι πληροφοριοδότες μας. Προτείνω νά δοῦμε τό ζήτημα ἀπὸ μιά σκοπιά πού δέν εἶναι τόσο προφανές, ἀλλά πού ἐνυπάρχει στά ἴδια κείμενα μέ τά ὁποῖα καταπιάνονται οἱ σύγχρονοι μελετητές.

Οἱ νομοθετικὲς ρυθμίσεις ἦταν, σέ γενικὲς γραμμές, δεδομένες καὶ ἔπρεπε νά λαμβάνονται ὑπόψη ἀπὸ τοὺς κατοίκους τῆς Ἀθήνας. Πρὶν ἀποφασιστεῖ ἕνας γάμος ἢ μιά ἐρωτικὴ σχέση, ὅλοι γινώριζαν τίς ἀπαγορεύσεις καὶ τοὺς περιορισμούς. Παρ' ὅλα αὐτά, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τίς πολλές σχετικὲς δικαστικὲς ὑποθέσεις, οἱ κάτοικοι τῆς Ἀθήνας ἀποφάσιζαν συχνά νά παραβοῦν τό νόμο καὶ νά ἀγνοήσουν τίς κοινωνικὲς συμβάσεις. Ἄν θέλουμε νά καταλάβουμε καλύτερα τὸν ἴδιο τὸν ἔ-

ρωτα στήν κλασική Ἀθήνα, τότε πρέπει νά προσπεράσουμε τοὺς κανόνες πού μελετοῦν μέ ἐμβρίθεια οἱ ἱστορικοί τοῦ δικαίου καὶ νά στραφοῦμε κυρίως στίς παραβιάσεις τους –ιδίως αὐτές πού ἐνεῖχαν σοβαροὺς κινδύνους.

Ἄν ὑπῆρχαν ἄνδρες πρόθυμοι νά σαγηνεύσουν παντρεμένες Ἀθηναῖες ἢ παρθένους αὐτό σημαίνει ὅτι ὑπῆρχαν παντρεμένες Ἀθηναῖες καὶ παρθένοι πρόθυμοι νά σαγηνευτοῦν. Παρά τίς συχνές διακηρύξεις τῶν Ἀθηναίων περὶ τοῦ ἀντιθέτου, οἱ εὐκαιρίες δέν ἦταν λίγες. Οἱ ἐπίσημες ἐορτές, στίς ὁποῖες συμμετεῖχαν οἱ Ἀθηναῖες, ἦταν σχεδόν διαρκεῖς. Ὑστερα ὑπῆρχαν ἰδιωτικὲς ἐορτές, σέ πολλές ἀπὸ τίς ὁποῖες ἡ θέση τῶν γυναικῶν ἦταν ἐξασφαλισμένη. Τό ὑπηρετικὸ προσωπικὸ μπαινόβγαине στά σπίτια καὶ μποροῦσε νά ἐξασφαλίσαι τήν ἐπικοινωνία μέ ἐπίδοξους καὶ παράνομους ἐραστῆς. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι πολλοὶ ἀπατημένοι σύζυγοι ἀρνοῦνταν νά ἐφαρμόσουν τό νόμο καὶ προτιμοῦσαν νά δώσουν στίς συζύγους τους μιά δευτερῆ εὐκαιρία.

Πληροφοροῦμαστε πράγματι ὅτι, παρά τοὺς αὐστηροὺς περιορισμούς καὶ τίς προφυλάξεις, οἱ μοιχεῖες τῶν ἐγγάμων γυναικῶν δέν ἦταν σπάνιο φαινόμενο. Πολλὲς γυναῖκες κατάφεραν νά δημιουργήσουν ἐξω-συζυγικὲς σχέσεις ἢ νά διατηροῦν παρὰνομους δεσμούς. Οἱ γυναῖκες πολιτῶν μοιράζονταν κάποτε τό κρεβάτι τους μέ πολίτες ξένους ἀκόμα καὶ δούλους.

Ἀπὸ τίς δίκες διαπιστώνουμε ἀκόμα ὅτι Ἀθηναῖοι πολίτες ἐρωτεύονταν κάποτε ξένες, ἐταῖρες ἢ δούλες ὅτι τίς παντρεύονταν καὶ ὅτι προσπαθοῦσαν νά ἐγγράψουν τά παιδιά τους στίς φατρίες τους. (Αὐτό δέν ὑποστηρίζει ὁ Ἀπολλόδωρος στήν ἀγόρευση του;) Στά κίνητρά τους εἶναι δύσκολο νά διακρίνουμε ἰδιοτέλεια, βούληση ἐπιβολῆς καὶ ἔφεση πρὸς ἐρωτικὴ καταπίεση.

Παρά τίς ἀπαγορεύσεις, ὑπῆρχαν δούλοι πού ἐμπλέκονται οἱ ἴδιοι σέ ἀπαγορευμένες σχέσεις, περιλαμβανομένων τῶν ὁμοφυλοφιλικῶν. Οἱ προσωπικοὶ δούλοι πού ἐμφανίζονται στό κλασικὸ δράμα καὶ ἰδίως στή νέα κωμῶδια εἶναι συχνά πονηροί, ἐπινοητικοί, τολμηροί καί, κάποτε, ἐρωτικά ἐπιλεκτικοί. Λεῖπουν ὡστόσο παντελῶς οἱ μελέτες γιά τά περιθώρια τῶν ὑπόδουλων γυναικῶν νά λένε ὄχι στίς ἐρωτικὲς ἀπαιτήσεις τῶν δεσποτῶν τους. Ἀκόμα περισσότερο λείπουν μελέτες γιά τά περιθώρια καὶ τά κίνητρα ὑπόδουλων καὶ ἀπελεύθερων γυναικῶν νά λένε ναί στίς ἐπιθυμίες τῶν ἀνδρῶν. Ὅπως ἔχουν τά πράγματα καλοῦμαστε νά δεχτοῦμε ὅτι τό ναί ἦταν ἀποκλειστικῶς προϊόν φόβου, συναλλαγῆς καὶ προσδοκωμένου κέρδους –γιατί ὅμως νά ἀποκλείσουμε τό ἐνδεχόμενο συναισθηματικῶν ἐπιλογῶν;

Σύμφωνα μέ τὸν Ἀπολλόδωρο, ἡ Νέαιρα πού εἶχε ἀνατραφεῖ ὡς πόρνη ἀπὸ τήν ἐφηβικὴ τῆς ἡλικία, ἀ-

σκούσε με έπιτυχία τό έπάγγελμά της στήν Κόρινθο. Έκει τήν έπισκέπτονταν διάφοροι άνδρες, από τούς όποιους, ό 'Απολλόδωρος, γιά λόγους έντυπωσιασμού μνημονεύει όνομαστικώς έναν ποιητή και έναν ήθοποιό. Μέ τήν οικονομική συνδρομή πελατών της, ή Νεάιρα έξαγόρασε, κάποια στιγμή, τήν έλευθερία της. Τά κίνητρα τών συνδρομητών δέν προσδιορίζονται σαφώς, αλλά είναι φανερή ή άπουσία ύστεροβουλίας. Από τήν ίδια ιστορία, γιά παράδειγμα, μαθαίνουμε ότι ό ρήτορας Λυσίας, μέ κίνδυνο νά έκτεθει στή γυναίκα του, ανέλαβε νά καλύψει τά έξοδα και νά μνήσει προσωπικώς στά μυστήρια μιά πόρνη, σύνδουλη τής Νεαίρας. Είναι δύσκολο νά άνιχνεύσουμε κάτι ταπεινότερο από ένας ειλικρινές ένδιαφέρον γιά τήν ψυχή τής πόρνης. (Τό δώρο τής μύησης ήταν έξασφαλισμένο και άυστηρως προσωπικό. Δέν κινδύνευε από τήν άπληστία του ή τής μαστροπού).

Ένας από τούς έραστής τής Νεαίρας πού τή βοήθησε νά έξαγοράσει τήν έλευθερία της, τήν έφερε από τήν Κόρινθο στήν 'Αθήνα και κυκλοφορούσε φανερά μαζί της στά διάφορα γλέντια. Και πάλι άγνοούμε τά αισθήματά του, αλλά, άν άπέδιδε ύψιστη αξία στήν κυριαρχία, τήν έκμετάλλευση και τήν φαλλοκρατική έπιβολή, θά ένεργούσε μέ διαφορετικό τρόπο. Αυτός άρκέστηκε νά δείξει τή γενναιοδωρία και τόν έρωτά του.

Η Νεάιρα ώστόσο περιέμενε, καθώς πληροφορούμαστε, περισσότερα. Όταν ό έραστής της τήν πρόσβαλε χοντρά, έπειδή τήν έβλεπε νά πλαγιάζει μέ άλλους, αυτή θεώρησε ότι δέν είχε κερδίσει τήν άγάπη που προσδοκούσε. Μάζεψε λοιπόν τά ρούχα της και τά χρυσαφικά της (όλα δώρα του έραστή), πήρε μαζί της δύο δούλες της και κατέφυγε στά Μέγαρα. Έκει, έλευθερη πιά, άρχισε πάλι νά άσκει τό έπάγγελμα πού γνώριζε.

Στά Μέγαρα, ή Νεάιρα απέκτησε τρία παιδιά. Κάποια στιγμή γνωρίστηκε μέ τόν 'Αθηναίο Στέφανο, πού τήν έπεισε νά έπιστρέψει στήν 'Αθήνα. Η έπιστροφή στήν 'Αθήνα ένείχε κινδύνους, έπειδή ό προηγούμενος 'Αθηναίος έραστής είχε φανερά άδικηθεί. Τί του βρήκε του Στέφανου ή Νεάιρα δέν μπορούμε νά πούμε. Δέν τόν άκολούθησε πάντως γιά τά λεφτά του, καθώς ό Στέφανος είχε μεγάλη οικονομική στενότητα. Χωρίς νά έχει τό δικαίωμα, ό πολίτης Στέφανος τήν έμφάνιζε τώρα ως σύζυγο. Σύμφωνα μέ τό κατηγορητήριο μάλιστα, τό παράνομο ζευγάρι άποσπούσε μεγάλα χρηματικά ποσά από ξένους έπισκέπτες, εκδιάζοντάς τους μέ τήν κατηγορία τής μοιχείας. Στο μεταξύ έμφανίστηκε και ό προηγούμενος έραστής. Θά ήταν εύλογο νά άπαιτήσει τά χρήματα και τίς δούλες του. Αυτός όμως ένδιαφερόταν νά ξανακερδίσει τόν έρωτα τής Νεαίρας. "Υστερα από έξώδικο συμβιβασμό συμφώνησε νά τήν μοιράζεται μέ τόν Στέφανο, έστω και μέρα παρά μέρα.

Έχω μόλις φτάσει στά προκαταρκτικά τής ιστορίας και θά χρειαζόταν νά γράψω πολλά ακόμα γιά νά τήν άφηγηθώ όλόκληρη. Νομίζω ώστόσο ότι έχουμε έπαρκή στοιχεία γιά προβληματισμό.

Ό 'Απολλόδωρος ισχυρίστηκε μέ ύπερηφάνεια ότι οι 'Αθηναίοι είχαν έταίρες, παλλακίδες και συζύγους. Ό κομψασμός αυτός δέν ήταν παντελώς ψευδής, αλλά, όπως διατυπώνεται, είναι παραπλανητικός. Έλάχιστοι 'Αθηναίοι είχαν ταυτοχρόνως παλλακίδες και συζύγους. Και στίς διασκεδάσεις, οι περισσότεροι όφειλαν νά είναι προσεκτικοί. Οι γυναίκες τους διέθεταν συχνά πολύ μεγαλύτερη έξουσία από όση οι ίδιοι ήσαν διατεθειμένοι νά παραδεχθούν δημοσίως. Υπάρχει στους δικανικούς λόγους τό παράδειγμα μιάς νόμιμης συζύγου πολίτη πού κλείδωνε τό σύζυγό της τό θράδυ στό σπίτι, γιά νά μήν έρωτοτροπεί μέ τήν ύπνέτρια και έβγαινε ή ίδια στους δρόμους στολισμένη και βαμμένη. Προφανώς ή συμπεριφορά αυτή δέν άποτελούσε τόν κανόνα, αλλά ή κρυφή όργή τής γυναίκας (ό χόλος της) είχε συχνά τόν τρόπο της νά περιορίζει τή διακηρυγμένη και διατυμπανιζόμενη έλευθερία του άνδρα.

Τό ένδιαφέρον έρώτημα είναι γιατί πολλοί κάτοικοι τής 'Αθήνας διακινδύνευαν νά ύποστούν βαρύτερες κυρώσεις και παρανομούσαν σέ ζητήματα έρωτικής διαγωγής. Όλες οι ένδείξεις οδηγούν στό συμπέρασμα ότι ό έρωτας στήν κλασική 'Αθήνα ήταν άυστηρά όριοθετημένος, κοινωνικά και ταξικά καθορισμένος, και πολιτικά έλεγχόμενος. Ταυτοχρόνως, όμως, διαφαίνεται ότι ό έρωτας ήταν συχνά ισχυρότερος από νόμους και άπαγορεύσεις μέ άλλα λόγια, ότι στήν άρχαία Ελλάδα, πέρα από τίς σχέσεις κυριαρχίας και έξουσίας, ύπήρχε και έρωτας.

Η τελευταία σκέψη, μέ τήν όποία θά ήθελα νά κλείσω τίς εισαγωγικές αυτές παρατηρήσεις, άφορά αυτό πού θά άποκαλοΰσα δημοσιότητα τής παρανομίας. Σύμφωνα μέ τή δική μου άνάγνωση τών πηγών, τό ένδιαφέρον δέν βρίσκεται τόσο πολύ στή βούληση τών 'Αθηναίων νά παραβούν τούς κανόνες. Αυτό τό θεωρώ εύλογο και άναμενόμενο. Οι νόμοι είναι προϊόντα πάλης και διαπλοκής συμφερόντων. Έχουν τούς ύποστηρικτές τους αλλά και τούς αντίπαλους τους. Αν ήταν όλοι οι 'Αθηναίοι σύμφωνοι μεταξύ τους, τότε δέν θά χρειαζόταν νά νομοθετούν από τήν έποχή κίολας του Σόλωνα περί έρωτος.

Έκείνο πού μου προκαλεί έντύπωση είναι ότι πολλοί ήσαν εκείνοι πού φρόντιζαν νά διαφημίσουν τήν παρανομία τους. Η δράση τής Νεαίρας και του κύκλου της ήταν εύρύτατα γνωστή. Οι κομψασμοί, γιά τούς όποιους έκανα λόγο, δέν θά είχαν νόημα, άν δέν τούς άπαιτούσε ή γενική άτμόσφαιρα. Όποιος κέρδιζε τόν έρωτα τής έταίρας φρόντιζε νά τό διατυμπανίσει.

Ακόμα μεγαλύτερη έντύπωση μου προκαλεί ή άπάντηση τών συζύγων πολιτών στους κομψασμούς τών άνδρών τους. Αφού δέν μπορούσαν νά τούς κλείσουν τό στόμα, προσπαθούσαν, σέ ένα βαθμό, νά έλέγξουν τήν συμπεριφορά τους -τουλάχιστον τή δημοσία. Μιά

άλλη τους επιλογή ήταν να δημοσιοποιούν τις δικές τους μοιχείες. Ο τελευταίος που τις μάθαινε ήταν δεβαίως ο σύζυγος, αλλά μιά μοιχεία που παρέμενε παντελώς κρυφή δεν είχε ιδιαίτερη αξία. Φυσικά δεν σώζεται κανένα κείμενο με δημόσιους κομπασμούς γυναικών. Μας είναι ωστόσο γνωστό ότι πολλές τολμηρές ενέργειες έδιναν τροφή για κουτσομπολιό. Από τα μισόλογα των ανδρών προκύπτει, ότι παρά τους αυστηρούς τους περιορισμούς, και οι γυναίκες πολιτών διέθεταν τά κυκλώματά τους και' οργάνωναν την άλλη λούποστήριξή τους.

Ο διάχυτος μισογυνισμός του αρχαίου ελληνικού κόσμου φανερώνει με τον πλέον σαφή τρόπο τά όρια της ανδρικής κυριαρχίας. Όπως όμολογούν οι μισογυνιστές συγγραφείς και ποιητές, οι άνδρες της ελληνικής αρχαιότητας ζούσαν με τό φόβο της μοιχείας των συζύγων τους. Αν πρόκειται να πιστέψουμε τους κομπασμούς όρισμένων ανδρών, που έτυχε να όμλουν μεγαλοφώνως, γιατί να μήν αναλογιστούμε και τους επίμονους, διακηρυγμένους φόβους τους;

Οι δημόσιοι κομπασμοί των ανδρών, οι μοιχείες των συζύγων πολιτών, οι αντιδικίες για την κατάκτηση μιās

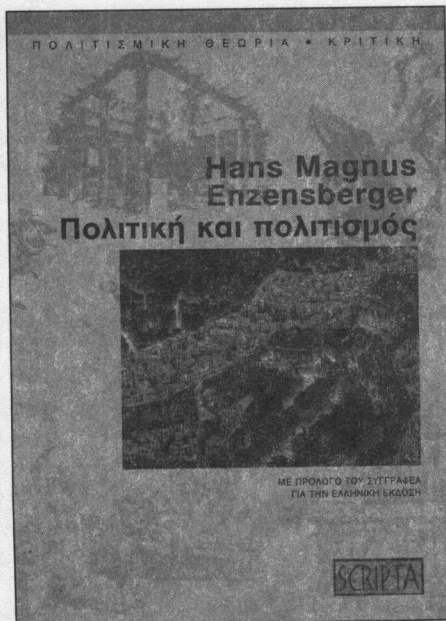
πόρνης ή μιās έταίρας, τά καπρίτσια των ελευθεριζουσών γυναικών, όλα αυτά συνδέονται με τον ανταγωνιστικό χαρακτήρα των αρχαίων ελληνικών κοινωνιών. Τά σημαντικά θέματα έπαιρναν συχνά τή μορφή άγώνα: από τις άθλητικές έπιδόσεις έως τις έορτές διονυσιακού δράματος. Ο ανταγωνισμός ωστόσο δεν εξηγεί τήν ίδια τήν αξία της άθλησης ή του δράματος. Ούτε άλλωστε και τήν αξία του έρωτα.

Από όσα έχω διαβάσει κι από όσα μπόρεσα να σκεφτώ, σχημάτισα τή γνώμη ότι εξακολουθούμε να γνωρίζουμε πολύ λίγα για τόν έρωτικό βίο των αρχαίων Έλλήνων. Νομίζω πώς τό πεδίο για έρευνα στό πολυσυζητημένο αυτό θέμα εξακολουθεί να παραμένει ανοικτό. Η ιστορία που άφηγείται ό Απολλόδωρος και άλλοι πολίτες Αθηναίοι του είδους του μπορεί να είναι παραπλανητική, αλλά μπορεί, αν διαβαστεί προσεκτικά, να είναι και έξαιρετικά διαφωτιστική.*

* Τό κείμενο αυτό τό έγραψα για να παρουσιάσω σέ δημόσια εκδήλωση στή Λιβαδειά (στό βιβλιοπωλείο «Σύγχρονη Έκφραση») τό βιβλίο μου *Χόλος γυναικός και άλλες ιστορίες από τόν έρωτικό βίο των αρχαίων Έλλήνων*, εκδόσεις Άγρος, Αθήνα 1999. Αντί άλλης εισαγωγής, προτίμησα να ξεκαθαρίσω τή μεθοδολογία μου με ένα παράδειγμα.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ SCRIPTA

Π Ο Λ Ι Τ Ι Σ Μ Ι Κ Η Θ Ε Ω Ρ Ι Α • Κ Ρ Ι Τ Ι Κ Η

HANS MAGNUS ENZENSBERGER ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

Ανάμεσα στους σύγχρονους συγγραφείς πιθανώς αυτός που μοιάζει περισσότερο με μια μορφή της Αναγέννησης.

MICHAEL HOFMANN

Τα δοκίμιά του ανήκουν σ' εκείνα τα λαμπρά έργα του σύγχρονου πεζού λόγου, όπου με αφορμή τη φλύαρη, σχεδόν ανόητη πραγματικότητα οδηγούνται ξαφνικά σε εξάισιες σκέψεις.

FRANK SCHIRRMACHER
Frankfurter Allgemeine Zeitung

Ο Hans Magnus Enzensberger κατάφερε, όσο κανένας άλλος, ώστε η γνώμη του να έχει κύρος για ολόκληρη τη Γερμανία.

ALEXANDER SMOLTczyk
Der Spiegel

SCRIPTA

ΑΣΚΛΗΠΙΟΥ 10 106 80 ΑΘΗΝΑ ΤΗΛ: 3616 528 FAX: 3616 529

ΠΕΘΑΙΝΟΝΤΑΣ ΣΤΗ ΣΥΡΟ ΤΟΝ 19ο ΑΙ. ΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΗΣ ΦΙΛΑΝΘΡΩΠΙΑΣ*

του Στρατή Μπουρνάζου

Η διάθεση ποσών σέ φτωχούς, εὐαγῆ ιδρύματα, σχολεία κλπ. συνδέεται ἄμεσα μέ τό πρόβλημα τῆς φιλανθρωπίας. Ἡ παρουσία τῆς τελευταίας δεκαετίας τοῦ 19ου αἰώνα, στίς ὁποῖες ἀνήκουν καί οἱ ἐξεταζόμενες διαθήκες. Ἡ αὐξησή της δέν ὀφείλεται σ' ἓνα μόνον αἴτιο. Ἀσφαλῶς ἐνυπάρχει στίς πράξεις φιλανθρωπίας, σέ μεγαλύτερο ἢ μικρότερο βαθμό, μιὰ μορφή θρησκευτικότητας: ἡ ἀγάπη τοῦ πλησίον καί, ἴσως περισσότερο, ἡ συναίσθηση ὅτι μ' αὐτές ἐξισοροποῦνται, κατά κάποιον τρόπο, οἱ ἁμαρτίες πού διαπράχθηκαν στή ζωή. Ὁ φτωχός, ὁ πάσχων, ὁ γέροντας, τό ὄρφανό, εἶναι οὐσιαστικοί μεσολαβητές στήν ἐπιδίωξη τῆς σωτηρίας. Μιά προσπάθεια, μέ ἄλλα λόγια, νά μήν εἶναι ἀρνητικός γιά τόν δίδοντα ὁ τελικός ἰσολογισμός τῶν πράξεων του τήν ἡμέρα τῆς ὑπέρτατης κρίσεως. Καί γιά ἰσολογισμό γνῶριζαν καλά πολλοί ἀπό τούς κατοίκους τῆς Ἐρμούπολης.

Ἄλλά ποιό ἦταν οἱ φτωχοί καί γενικά ὅσοι εἶχαν ἄμεση ἀνάγκη βοήθειας καί προστασίας στή Σύρο τό δεύτερο μισό τοῦ 19ου αἰώνα, καί ποιά ἦταν ἡ εἰκόνα πού εἶχαν γιά αὐτούς οἱ ὑπόλοιπες κοινωνικές ὁμάδες; Γιά τήν περιοδολόγησή μας, ἡ ἐπιδημία τῆς χολέρας ἀποτελεῖ καί ἐδῶ, ὅπως καί στήν Ἀθήνα, ἐνδιάμεσο καί ἀποφασιστικό σταθμό. Ἡ ἐπιδημία πλήττει κυρίως τήν Ἐρμούπολη τόν Αὐγούστο τοῦ 1954: φυγή τουλάχιστον τοῦ 1/3 τοῦ πληθυσμοῦ, ἀρκετές ἑκατοντάδες θυμάτων, ὄρφανά, τρόμος καί ἀπελπισία, ἀτομισμός καί ἀλληλεγγύη, ἀλλά καί οἱ πρῶτες συνειδητοποιήσεις ὅτι οἱ φτωχοί, πού περισσότερο ἐπλήγησαν, χρήζουν μέριμνας καί γιά λόγους φιλανθρωπικούς ἀλλά καί γιατί ἀπειλοῦν, ὡς ἐστία μόλυνσης, τό σύνολο τῆς κοινωνίας.

Οἱ συνειδητοποιήσεις αὐτές φαίνεται νά συνδέονται καί μέ τή σταδιακή μετάβαση ἀπό τήν ἄμεση (τήν

προσωπική) στή θεσμική φιλανθρωπία (τήν ἀπρόσωπη). Ἡ ἀναζήτηση τῶν στόχων τῆς τελευταίας μᾶς ὀδηγεῖ, τίς περισσότερες φορές, σέ ἄτομα καί ὁμάδες πού ἐνδεχομένως θά μπορούσε νά θεωρηθεῖ ὅτι ἀνήκουν στό περιθώριο τῆς ὑπό ἐξέταση κοινωνίας. Ἡ ἐννοια τοῦ περιθωρίου εἶναι καί αὐτή ἱστορική, μεταλλάσσεται ἐπομένως ἀνάλογα μέ τό χρόνο καί τόν κοινωνικό σχηματισμό στόν ὁποῖο ἐγγράφεται. Ἐδῶ μέ τόν ὄρο περιθώριο νοοῦνται κυρίως τά ἄτομα ἢ οἱ ὁμάδες γιά τά ὁποῖα λειτουργοῦν καταστροφικά ἢ ἀπορριπτικά οἱ ὑπάρχουσες κάθε φορά κοινωνικές ἰσορροπίες, καί ὄχι τόσο τά ἄτομα ἢ οἱ ὁμάδες πού ἐπιλέγουν συνειδητά τρόπους ζωῆς καί συμπεριφορές οἱ ὁποῖες τούς διαφοροποιοῦν ἀπό τά ὑπόλοιπα μέλη τῆς κοινότητος.

Ὁ λόγος πρῶτα γιά τούς ζητιάνους, τούς ἐπαῖτες. Τό 1844, στήν Ἐρμούπολη τῶν 20.000 περίπου κατοίκων καταγράφονται 43 ἐπαῖτες: τό 1/2 περίπου εἶναι γυναῖκες, μέσος ὅρος ἡλικίας 55 ἐτῶν (μικρότερη 25, μεγαλύτερη 89), 10 παντρεμένοι, 28 χῆροι· εἰκοσι δρέθηκαν ἱκανοί πρὸς ἐργασία: ἀπό τούς ὑπόλοιπους, οἱ 13 ἦταν ἀόμματοι.

Τήν καταγραφή διέταξε ὁ διοικητής Σύρου, ὁ ὁποῖος ἐντέλλει τό δήμαρχο νά φροντίσει γιά τούς μή ἱκανούς πρὸς ἐργασία, ὥστε νά δεχθοῦν τά ἐλέη τῶν χριστιανῶν καί τή βοήθεια τοῦ δήμου, ταυτόχρονα ὅμως νά ὑποχρεώσει τά τέκνα τῶν ἐπαιτῶν (16 ἀπ' αὐτούς εἶχαν ἀπογόνους) νά ἐργαστοῦν γιά νά συντηρήσουν τούς γονεῖς τους. Ἀπό τούς ἱκανούς πρὸς ἐργασία, οἱ ἐτεροδημότες θά στέλνονταν στούς δήμους ταν καί οἱ ἀλλοδαποί (δηλ. οἱ προερχόμενοι κυρίως ἀπό περιοχές τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας) θά ἀναγκάζονταν σέ ἐργασία. Σ' ὅλες τίς περιπτώσεις ἀπαγορευόταν ἡ ἐπαιτεία στά σπίτια, στίς ὁδοῦς ἢ τούς δημόσιους χώρους, καί ὅσοι ἐπιμένουν νά τήν ἀσκοῦν ἀπειλοῦνταν μέ ποινική δίωξη. Εἶναι φανερό τό πνεῦμα πού δεσπόζει: ἡ καταστολή. Ὁ διοικητής ἐφαρμόζει, σέ γενικές γραμμές, τίς διατάξεις τοῦ ἸΣΤ' κεφαλαίου τοῦ Ποινικοῦ Νόμου τοῦ 1834 πού εἶχε τόν τίτλο «Φυγοπνία, ἐπαιτεία, ἀγυρτεία καί γοητεία».

Νέα καταγραφή τῶν ἐπαιτῶν τό 1858: 41 τόν ἀριθμό (πού παραμένει, σέ σύγκριση μέ τήν προηγούμενη καταγραφή, σταθερός), ὅλοι ἀνάπηροι ἢ «κατά τί θε-

* Προδημοσίευση ἀπό βιβλίο τοῦ Χρήστου Λούκου *Πεθαίνοντας στή Σύρο τόν 19ο αἰώνα*, πού πρόκειται νά κυκλοφορήσει τίς ἐπόμενες μέρες ἀπό τίς Πανεπιστημιακές Ἐκδόσεις Κρήτης.

Ἀπό τό κείμενο ἔχει ἀπαλειφθεῖ τό μεγαλύτερο μέρος τῶν ὑποσημειώσεων.

Syra. - Vue du port.

Carissimus Poësi.

*Benedicti a Siquants in ritard. Le giungano ugnat
mente cordiale le mie congratulazioni
a Siquants*

Ἡ Ἐρμούπολη στήν περίοδο τῆς κρίσης (κάρτ ποστάλ, σ. 1910-1920)

βλαμμένοι», ἐγκατεστημένοι πρίν ἀπό χρόνια στήν πόλη 17 γυναῖκες καί 24 ἄνδρες μέσος ὄρος ἡλικίας 65 (μικρότερη 23, μεγαλύτερη 90) ἡ γεωγραφική προέλευση παρουσιάζει τήν ἴδια εἰκόνα μέ τούς ἐπαῖτες τοῦ 1844.

Ἡ καταγραφή, ὡστόσο, τοῦ 1858 φαίνεται ὅτι συντελεῖται σέ διαφορετικό πλέγμα στόχων. Δέν κυριαρχεῖ ἐδῶ ἡ καταστολή ἀλλά ἡ ἐξομάλυνση, καθώς καί ἡ ἐκλογίκευση τῆς φιλανθρωπικῆς δραστηριότητας. Προβάλλονται, ἐπίσης, οἱ ὑποχρεώσεις τῆς πολιτείας ἐναντι τῶν πραγματικά δυστυχούντων. Ἔχει προηγηθεῖ ἡ ὀδυνηρή ἐμπειρία τῆς χολέρας, μέ τίς συνέπειες πού ἀναφέρθηκαν, καί ἡ φροντίδα τῶν ἡγετικῶν ομάδων κατατείνει στήν ἐξεύρεση συγκεκριμένων, θεσμικῶν, μέτρων γιά τήν ἀντιμετώπιση τῆς ἐπαιτείας καί τῶν ὀρφανῶν. Μεταξύ τῶν ἐτῶν 1857-1859 ὁ δήμαρχος τῆς Ἐρμούπολης ἀλληλογραφεῖ μέ τούς προξένους τῆς Ἑλλάδας στό Παρίσι, τή Μασσαλία, τήν Τεργέστη καί τό Λιόβorno γιά τήν ἀποστολή κανονισμῶν λειτουργίας τῶν εὐρωπαϊκῶν φιλανθρωπικῶν καταστημάτων. Αἰτούμενο ἡ ἴδρυση Πτωχοκομείου καί Νοσοτροφείου, καί πρὸς τοῦτο συστήνεται ἀδελφάτο ἀπό τά μέλη τοῦ δημοτικοῦ συμβουλίου.

Μιά ἐγκύκλιος τοῦ Φεβρουαρίου τοῦ 1865 πού τήν ὑπογράφουν 50 Ἐρμουπολίτες (μεταξύ τῶν ὁποίων κο-

ρυφαῖοι παράγοντες τῆς τοπικῆς κοινωνίας, ὅπως οἱ Ἑλ. Λαδόπουλος, Δ. Βαφιαδάκης, Λ. Εὐμορφόπουλος κ.ά.) καί μέ τίτλο «Περί συστάσεως ἐλεήμονος ἐταιρείας ἐν Ἐρμουπόλει πρὸς τούς ἀπανταχοῦ διαμένοντας Ἐρμουπολίτας», καταγράφει τούς νέους προσανατολισμούς στή φιλανθρωπία. Ἐδῶ προβάλλεται ἡ ἀνάγκη νά προστατευθεῖ ἡ εἰκόνα πού σχηματίζαν οἱ ξένοι γιά τήν πόλη καί νά μήν ὑστερήσει σέ σύγκριση μέ ἀνάλογες πρωτοβουλίες στόν Πειραιά καί τήν Ἀθήνα. Τό σημαντικότερο εἶναι ὅτι καλοῦνται οἱ πολίτες νά ἀνταποκριθοῦν σ' ἓνα κοινωνικό χρέος πού συνίσταται στή συντονισμένη καί συλλογική ἀντιμετώπιση τοῦ προβλήματος τῆς πενίας καί ὄχι μέ τόν παραδοσιακό, ἀτομικό, τρόπο. Οἱ πρωτοβουλίες αὐτές, ὡστόσο, δέν θά πρέπει νά ἀποσυνδεθοῦν ἀπό τή γενικότερη ἔκρυθμη κατάσταση πού ἐπικράτησε στή χώρα μετά τή δυναστική ἀλλαγὴ τοῦ 1862 καί τούς φόβους πού προκλήθηκαν στίς ἡγετικές ομάδες.

Τό 1871 ἐγκρίνεται τό καταστατικό τῆς Φιλοπτώχου Ἐταιρείας Ἐρμουπόλεως μέ σκοπό, ὅπως ἀναφέρεται στό α' ἀρθρο, «τήν περιθαλπιν [σέ ἐδικό κατάστημα, τό Πτωχοκομείο] τῶν ἐνδεῶν, τῶν ἀνικάνων πρὸς ἐργασίαν πρὸς ἐξάλειπιν τῆς ἐπαιτείας». Οἱ ἀλλαγές πού ἐπέρχονται στή διαδρομὴ τοῦ χρόνου στίς διατάξεις τοῦ καταστατικοῦ ὑποδηλώνουν τίς προσαρ-

μογές τῶν φιλανθρώπων στίς νέες κοινωνικές πραγματικότητες. Πρόσφατα περιήλθε στά ΓΑΚ, Ἀρχεῖα Νομοῦ Κυκλάδων, τό ἀρχεῖο τοῦ Πτωχοκομείου αὐτοῦ. Ὅπως προκύπτει ἀπό τό μητρώο εἰσερχομένων καί ἐξερχομένων γιά τήν περίοδο 1872-1899, εἰσήλθαν σ' αὐτό 531 τρόφιμοι, 402 ἄνδρες καί 129 γυναῖκες, ἡλικίας οἱ μισοί 71 ἐτῶν (μικρότερη ἡλικία 18 ἐτῶν). Οἱ μισοί περίπου πέθαναν στό διάστημα αὐτό, τό 27% ἀποχώρησε (εἴτε ἐπειδή ἐμφανίστηκαν συγγενεῖς τους εἴτε γιατί ἀναχώρησαν γιά τή γενέτειρα). Σαραντα τρεῖς τρόφιμοι (8%) ἀποπέμφθηκαν γιά διάφορους λόγους, κυρίως λόγω ἀπειθαρχίας καί «ἀλκοολισμοῦ».

Ὁ ἐλεγχος φαίνεται νά ἔχει ἐπιτευχθεῖ. Οἱ ἐνδεεῖς, οἱ ἀνίκανοι πρὸς ἐργασίαν εἶναι καταγεγραμμένοι, ἐγκλεισμένοι, εἰδικός κανονισμός ρυθμίζει τή ζωή τους (τροφή, ἐξόδοι, συμπεριφορά) καί οἱ παρεκκλίσεις τιμωροῦνται αὐστηρά. Παρόλα αὐτά, οἱ ἐφημερίδες μιλοῦν, στίς δεκαετίες τοῦ 1880 καί 1890 κυρίως, γιά ἐπαίτες πού παρενοχλοῦν καί συγχρόνως ἀπορρυθμίζουν τήν εἰκόνα πού οἱ ἡγετικές ὁμάδες ἐπιθυμοῦν νά παρουσιάσει ἡ πόλη τους. Πολλά προβλήματα συσσωρεύονται στίς δεκαετίες αὐτές.

[...]

Ἡ ἀνεργία πλήττει ἄμεσα, ιδιαίτερα τούς χειμερινούς μήνες, τούς ἡμερομίσθιους ἐργάτες. Σειρά ἐπαγγελματιῶν, συνδεδεμένων μέ πῖο παραδοσιακές οικονομικές λειτουργίες, ἐξαφανίζονται ἢ ὑπολειπτοῦν. Μαρτυρίες, ὅπως οἱ ἀκόλουθες, εἶναι συχνές στόν τοπικό τύπο:

«Αἱ σημερινά ἀνάγκαι τῆς ζωῆς δέν ἀφήνουν περισσευμα δια τήν αὔριον, ὅταν δέ ἡμερομίσθιοι ἐργάται οἷον κτίσται, ναυπηγοί, γεωργοί κλ. ἐπί ἐβδομάδας ἤδη ἔνεκα τοῦ χειμῶνος δέν ἐργάζονται δια νά λάθωσιν ἡμερομίσθιον, τό μόνον εἰσόδημά των, εἶνε θαῦμα πῶς ζῶσιν».¹

«Ἐνεκα τῆς οικονομικῆς καταστάσεως οὐδεμία σχεδόν ἐμπορική ἐργασία γίνεται, πάσης δέ τάξεως ἀνθρώποι παραπονοῦνται ἐπί τῆ οικονομικῆ δυσχερεία. Ἀτυχῶς ὅπως φαίνεται τό κακόν ἀντί νά ἐλαττωθῇ ἐξακολουθεῖ καθ' ἐκάστην αὐξάνον ἀπό χθές πάλιν ὑπερτιμηθέντων τῶν τροφίμων εἰς βαθμόν ἐμβάλλοντα εἰς σκέψιν πάντας τούς οἰκογενειάρχας» [...] «Φοβερά ἀληθῶς εἶναι ἡ οικονομική κατάσταση τῶν συμπολιτῶν ἡμῶν ἐργατικῶν, ὧν πλείστοι τεχνῖται ἔμπειροι, στερούμενοι ἐργασίας ἀναγκάζονται νά ἐπαυῶσι τόν ἄρτον αὐτῶν. Ζητοῦσιν οἱ καταστραφέντες ἐργατικοὶ ἄρτον αὐτῶν. Ζητοῦσιν οἱ καταστραφέντες ἐργατικοὶ ἄρτον, ἀλλά τίς θά δώσῃ εἰς αὐτούς; Ἡ ἀνωτέρα τάξις χάρις εἰς τούς οικονομικούς συνδυασμούς καί τήν δεκαετή διοίκησιν τοῦ κ. Τρικούπη ἀδυνατεῖ νά συντρέξῃ τινά. Ἡ μεσαία; Ἀλλ' αὐτή βράζει δύναται τίς εἰπεῖν, εἰς τό ζῆμί της. Ὡστε ὁ θεός νά βοηθήσῃ τόν Ἑλληνικόν λαόν».²

Καί μιά χαρακτηριστική μαρτυρία τῆς δυστυχίας τῶν ἐργατῶν: «τήν νύκτα τῆς Κυριακῆς ἐργάτης πεινῶν

εἰσήλθεν ἐντός ἀρτοποιείου καί ἀρπάσας ἄρτον ἐτρέπη εἰς φυγήν».³ Ὡστόσο, ἡ ἀνησυχία μετατρέπεται σέ τρόμο ὅταν ἀναγκάζονται νά κάνουν τό ἴδιο καί «εὐπόλητοι» οἰκογενειάρχες.⁴

Ἡ νεοπαγῆς βιομηχανία, κυρίως, ἡ ὑφαντουργία, δέν μπορεῖ, ἀκόμη, νά ἀπορροφήσει τίς διαθέσιμότητες σέ ἀνθρώπινο δυναμικό. Ἡ κοινωνική ἀνισότητα διευρύνεται, ἐνῶ ὁ ἀπόηχος τῶν κοινωνικῶν ἐντάσεων πού συγκλονίζουν τίς προηγμένες χώρες τῆς Δύσης φαίνεται ἄλλους νά φοβίζει καί ἄλλους νά προβληματίζει. Οἱ ἡγετικές ὁμάδες ἀνησυχοῦν ἀπό τήν ἀφίξη στήν Ἑλλάδα τῶν σοσιαλιστικῶν ἰδεῶν καί τίς συνειδητοποιήσεις πού ἐνδέχεται νά προκαλέσουν στά κατώτερα κοινωνικά στρώματα. Ἀνησυχοῦν, ἐπίσης, μήπως οἱ ταξικές συσσωματώσεις τῶν ἐργατῶν πού ἐπιχειροῦνται στήν Εὐρώπη βροῦν καί στήν Ἑρμούπολη μμητές. Μερικοί ἀσφαλῶς δέν θά ξεχνοῦν τίς ἀπεργίες, πρῶτες στόν ἐλλαδικό χώρο, πού ἐγιναν στήν πόλη τους τό 1879, στό θυροδεψικό καί ναυπηγικό τομέα. Προκλήθηκαν κυρίως ἀπό τίς ἀντιδράσεις τῶν ἐργατῶν στήν υποδάθμιση τῆς ἀγοραστικῆς τους δύναμης, ὅταν, λόγω νομισματικῶν ρυθμίσεων καί χωρῆς ἀντίστοιχες προσαρμογές στούς μισθοῦς καί τά ἡμερομίσθια, ἀνατιμήθηκαν οἱ ἀξίες τῶν βασικῶν ἀγαθῶν.

Μπορεῖ οἱ ἀπεργίες νά μήν ἐπαναλήφθηκαν τίς ἀμέσως ἐπόμενες δεκαετίες, μπορεῖ οἱ πρῶτες συσσωματώσεις νά εἶχαν καθαρά φιλανθρωπικό-ἀλληλοδοθητικό χαρακτήρα, ὥστόσο φαίνεται ὅτι ἦταν, στούς κύκλους τῶν κυρίαρχων ὁμάδων, ὁρατός ὁ κίνδυνος μήπως ἡ κρίση τῆς ἐρμούπολιτικῆς κοινωνίας, στά τέλη τοῦ 19ου αἰῶνα, ὀδηγήσει τά ἐργατικά στρώματα σέ συνειδητοποιήσεις ἄλλου τύπου.

Τό πρόβλημα τῆς φτώχειας καί ὁ τρόπος ἀντιμετώπισής του ἀπασχολεῖ ἀπό νωρίς τούς κύκλους τῆς Ἀθήνας, ιδιαίτερα ὅσον ἀφορᾷ στά πῖο εὐαίσθητα μέλη τῆς κοινωνίας, τά παιδιά καί τίς γυναῖκες. Ἀντλώντας προφανῶς ἀπό ἀνάλογους προβληματισμούς στή Δυτική Εὐρώπη, ὁ Ν. Βαλσαμάκης, ἐπί παραδείγματι, ὑπερασπίζεται τήν κοινωνική ἀνισότητα ὡς θεόθεν ἐπιβληθεῖσα, ἀπορρίπτει ὡς ἀνατρεπτική τήν ἀρχή τῆς

1. Ἐφημερίς τῆς Ἑρμούπολεως, ἀρ. 29, 19.2.1891. Ἐπί πλέον: Ὁ δήμαρχος Κ. Τσιροπινᾶς, ἐργοστασιάρχης θυροδεψίου, διανέμει ἄρτους στούς ἐργάτες του καί στούς φτωχοῦς τῆς Ἄνω Σύρου: ἱερεῖς καί ἀστυνομικά ὄργανα μοιράζουν στίς φτωχές οἰκογένειες δελτία μέ τά ὅποια μποροῦν νά προμηθευτοῦν ψωμί καί χρήματα: τό δημοτικό συμβούλιο ἀποφάσισε νά διαθέσει 3.000 δρχ. γιά τούς φτωχοῦς: ὑπάρχουν ἄτομα πού δυστυχοῦν ἀλλά ντρέπονται νά ζητήσουν ἐλεημοσύνη. Γιά τίς σχετικές φροντίδες τοῦ ἐπισκόπου, βλ. στήν ἴδια ἐφημερίδα, ἀρ. 28, 11.2.1891. βλ. ἐπίσης στόν ἀρ. 30, 2.3.1891 τή συγκέντρωση χρημάτων ἀπό ἔρανο.

2. Ἡλιος, ἀρ. 415, 13.12.1892 καί ἀρ. 468, 16.2.1894.

3. Ὁ.π. (ἀρ. 468).

4. Βλ. Ἡλιος, ἀρ. 276, 12.11.1889.

«ίσοκτημοσύνης» και ισχυρίζεται ότι ο φτωχός δεν έχει κανένα δικαίωμα να κατηγορεί τόν πλούσιο ως αίτιο της κατάστασής του, ο δέ τελευταίος καλό είναι να βοηθά τόν φτωχό αλλά μέ δική του προαίρεση, ως ήθικό καθήκον, και χωρίς κανένα νομικό καταναγκασμό.⁵ Σέ άνωνυμο, ώστόσο, κείμενο τής ίδιας χρονιάς, πού και αυτό δημοσιεύτηκε στην *Οικονομική Επιθεώρηση* μέ τίτλο «Υλική ευδαιμονία»,⁶ δέν αποδίδονται στην άτομηκή ευθύνη τών φτωχών τά προβλήματα επίβιωσής πού αντιμετώπιζον, αλλά προτείνεται άναδιανομή τής έθνικής περιουσίας ώστε να μικρύνει ή αντίθεση μεταξύ τών έχόντων και μή και, έτσι, να υπάρχουν σ' όλους τά απαραίτητα πρós τό ζήν, μεταξύ αυτών και πνευματικά αγαθά, όπως τά βιβλία: «Τά έφόδια τής ζωής πρέπει άνέτως να εισέρχονται ύφ' όλας τάς στέγας [...] Σύμπραξις έπομένως όλων τών τάξεων διά τήν καθολικήν καλλιέργειαν τής έθνικής ευδαιμονίας είναι αναπόφευκτος».⁷

Παράλληλες ευαισθητοποιήσεις άνιχνεύονται και στην Έρμούπολη. Ο Έμμανουήλ Λυκούδης, πρωτόδικης Σύρου, είχε σπεύσει να καταδικάσει τίς άπεργίες του 1879 και να αποδώσει στους άπεργούς και μόνο —μέ περίεργο όπωσδήποτε σκεπτικό— τή μετέπειτα παρακμή τής συριακής ναυπηγικής και θυροδοείας. Ισχυρίστηκε ότι εκτός από όλέθριες για τή βιομηχανία και τούς ίδιους τούς εργαζομένους, οι άπεργίες ήταν και άδικες, γιατί ή έλληνική εργατική τάξη ευνεμερούσε. Προειδοποίησε ότι αν και στην Ελλάδα «ή κατά του κεφαλαίου και τής ιδιοκτησίας σταυροφορία δέν ενεδύθη εισέτι πανοπλίαν τοσοῦτω πολεμικήν», εν τούτοις «καλόν είναι, να μήν άμβλυωπάμεν περί τών ένδεχομένων, εν προσεχει μέλλοντι εν τή ήμετέρα πατρίδι, όπου ο πιθηκισμός, διατί να τό αποκρύψωμεν, δέν είναι άγνωστος άδυναμία». Πρότεινε, κατά συνέπεια, σχετικά κατασταλτικά νομοθετικά μέτρα και διακαίωσε τούς άπεργοσπαστικούς μηχανισμούς.⁸

Ο Λυκούδης δέν άπέφυγε τή συνήθη στη Δυτική Ευρώπη έρμηνεία ότι οι φτωχοί εργάτες πού δέν άποταμεύουν αλλά ξοδεύουν τίς άπολαμές τους στό πιστό είναι οι ίδιοι υπεύθυνοι για τήν κακοδαιμονία τους δέν είναι έπομένως πρόβλημα πού άφορά στό σύνολο τής κοινωνίας.⁹ Ο Έκκλησιαστής θά προβάλλει έμμεσα τήν ίδια άποψη δημοσιεύοντας σέ μετάφραση άρθρο μέ τίτλο «Οί κοινωνιστάί έν Λονδίνω», όπου μεταξύ άλλων διαβάζουμε: «Όσον μάλλον έρχομαι εις έπαφήν μέ τόν λαόν του Λονδίνου, τοσοῦτον μάλλον πείθομαι ότι αίτια τής φρικώδους πτωχίας και τών κακών, άτινα πιέζουν τήν εργατικήν τάξιν είναι ή άκολασία και προπάντων ή μέθη. Τήν εκλυσιν δέ τών ήθών παρακολουθεί ή άπιστία».¹⁰ Τίς άνησυχίες τής κατεστημένης εκκλησίας στό ένδεχόμενο έξάπλωσής τών σοσιαλιστικών ιδεών, εκφράζει μέ τά ποικίλα άρθρα του ο Α. Λεβεντόπουλος, έπίσκοπος Σύρου. Σταχυολογώ τίς βασικές θέσεις του: «Η άνισότητά θά ύπάρχει πάντοτε, άφού «έν πάση εποχή υπήρξαν πτωχοί και τοιοῦτοι θέλουσιν ύπάρχει έν τῷ μέλλοντι». Έπομένως, «όπου ή θεία βούλησις εκαστον έταξεν, εκεί όφείλει οὔτος να

έμμενη». Άφού παρακάμπτει έπιδέξια τή ρήση του Ιησοῦ για τή μεγάλη δυσκολία πού έχει ο πλούσιος να εισέλθει στη βασιλεία τών ούρανών, ύποστηρίζει ότι ο πλούτος δέν είναι όνειδος ούτε καταφρονητέος: ώστόσο, έξωθει εύκολότερα τόν άνθρωπο στόν όλεθρο. Συνεπώς, οι φτωχοί πρέπει να δοξάζουν τό θεό γιατί έχουν άπαλλαγεί από τίς δοκιμασίες πού αυτός προκαλεί. Η πραγματική ευτυχία και ευδαιμονία δέν εξαρτώνται από έξωτερικά αγαθά αλλά από τή γαλήνη τής συνείδησης.¹¹

Σ' αυτό τό γενικότερο κοινωνικό και ιδεολογικό πλαίσιο, δέν θά ήταν ίσως παράτολμο να ύποθέσουμε ότι οι φιλανθρωπικές ένεργειες τών Έρμουπολιτών δέν είχαν πάντα, ή τουλάχιστον άποκλειστικά, άποδέκτη τό θεό. Φαίνεται να άναζητούν τρόπους, πρακτικούς ένίοτε, ώστε πράξεις πού πρωτίστως άφορούν στη σωτηρία τής ψυχής να μπορούν να λειτουργήσουν επ' ώφελεία του κοινωνικού σχηματισμού. Υπάρχουν ισχυρές ένδείξεις ότι, σέ μερικές τουλάχιστον περιπτώσεις, ή φιλανθρωπία λειτουργήσε πρós τήν κατεύθυνση τής κοινωνικής εκτόνωσής, ως άντισταθμιστικό στοιχείο στα άδιέξοδα στα όποια είχε οδήγηθεί ένα σημαντικό τμήμα του πληθυσμού τής Έρμούπολης λόγω τής οικονομικής κρίσης, τών δομικών αλλαγών στην οικονομία (όπως ήδη άναφέρθηκε), τών δυσμενών πολιτικών συγκυριών και άλλων παραγόντων.

Η φιλανθρωπία, ως φαινόμενο μέ πολλαπλές σημάσεις, διατρέχει όλο τό κοινωνικό σώμα. Η έντασή της, ώστόσο, άνάμεσα στις πιό ευρωστες οικονομικά ομάδες φαίνεται να ύποδηλώνει κάτι νέο: μιá άλλη αντίληψη για τούς φτωχούς και, έπομένως, μιá άλλη αντίληψη για τήν κοινωνία.

5. Ν. Βαλοσαμάκης, «Πλούσιοι και πένητες», *Οικονομική Επιθεώρησης*, τ. Γ' (1875), σ. 254-260. πβλ. Μ. Κορασίδου, «Οί φιλόανθρωποι μιλούν για τούς φτωχούς...», *ό.π.*, σ. 392-395.

6. *Οικονομική Επιθεώρησης*, τ. Γ' (1875), σ. 16-21.

7. *Ό.π.*, σ. 19, 20. Βλ., σέ άλλο, προληπτικό επίπεδο, τίς άπόψεις του Ι. Σούτσου, *Πλουτολογία*, τ. Β', Άθήνα 1869, σ. 627-682: «Περί τινων διατάξεων καταστημάτων και συνεταιρισμών σκοπούντων τήν πρόληψιν και τήν θεραπείαν τής πενίας».

8. Έμμ. Λυκούδης, *Η έν Ελλάδα βιομηχανία και αι άπεργίαι υπό τήν έποψιν τής νομικής και πολιτικής οικονομίας*, Έρμούπολη 1883, passim (τό παράθεμα από τίς σ. 58-59).

9. Έμμ. Λυκούδης, *ό.π.*, σ. 176-177.

10. *Έκκλησιαστής*, αρ. 230, 17.10.1887, σ. 3.

11. Α. Λεβεντόπουλος, *Θρησκευτικά Μελέται*, τ. Β', Έρμούπολη 1915. Βλ. κυρίως τά άρθρα «Πλούσιοι και πτωχοί» (σ. 379-392) και «Περί εργασίας» (σ. 267-278). Βλ. και Ν. Μπαξεβανάκης (δ.φ., καθηγητής του έν Σύρω Γυμνασίου), *Λόγοι πανηγυρικοί*, Έρμούπολη 1900, σ. 17-39, «Περί ευεργεσίας και ευεργετών», όπου παροτρύνει τούς έμποροπαλλήλους να τιμούν τούς υπεύθυνους τών καταστημάτων στα όποια εργάζονται ως ευεργέτες τους.

ΜΙΧΑΗΛ ΤΣΕΡΒΑΝΤΗΣ-ΣΕΡΒΑΝΤΗΣ- ΚΕΡΒΑΝΤΗΣ-ΚΕΡΒΑΝΤΕΣ- ΘΕΡΒΑΝΤΕΣ... ΘΕΡΒΑΝΤΕΣ

(Στοιχεία για τή διάδοση του θερβαντικού έργου στην Ελλάδα)*

του Δημήτρη Ε. Φιλίππη

Ι. Πορίσματα και βιβλιογραφική προσθήκη

Εως τις αρχές του 20ού αιώνα, ο Θερβάντες, όπως προΐδεάζει και ο τίτλος, είχε πολλά όνοματά στην Ελλάδα... Οι πρώτες δημοσιευμένες μεταφράσεις του αριστοτεχνικού του ήρθαν καθυστερημένα –μετά το 1850– παρ' ότι έχουν βρεθεί πρώιμες χειρόγραφες μεταφράσεις –ικανού μέρους– του Δόν Κιχώτη, του πρώτου μισού του 18ου αιώνα... Κανένα έργο του Θερβάντες δεν μεταφράστηκε (τουλάχιστον τον 19ο αιώνα) από το πρωτότυπο, αλλά πάντα από ενδιάμεσο κείμενο... Η συμμετοχή του κορυφαίου Ισπανού δημιουργού στη ναυμαχία της Ναυπάκτου (1571) δεν φαίνεται να συγκίνησε ιδιαίτερα τον ελληνικό ρομαντισμό και ρεαλισμό, ούτε και το έργο του (αμφισβητούμενο εν πολλοίς επί μακρόν) απέκτησε στη χώρα μας αντίστοιχη βαρύτητα, όπως άλλων κορυφαίων Ευρωπαίων (και συγχρόνων του Θερβάντες) δημιουργών, π.χ. του Σαίξπηρ... Αυτά είναι εν συντομία τα πορίσματα που θα εκθέσει εδώ, σε συμπυκνωμένη

κατά τό δυνατόν μορφή, ή παρούσα ανακοίνωση, παραθέτοντας επιλεκτικά κάποια (λίγο-πολύ γνωστά και άγνωστα) στοιχεία για τή διάδοση του θερβαντικού έργου στη χώρα μας. Καί ενώ στο μεταξύ τελούμε εν αναμονή της προαναγγελθείσης επικείμενης κριτικής έκδοσης (από τους Α. Ταμπάκη, Γ. Κεχαγιόγλου) μιάς «πρώτης μετάφρασης του Δόν Κιχώτη έξω από τή Δυτική Ευρώπη», που αντίστοιχεί σέ χειρόγραφο του πρώτου μισού του 18ου αιώνα, τήν ύπαρξη του οποίου (μέ τά κυριότερα πρωτότυπα και πρωτογενή στοιχεία του) μās έχει γνωρίσει εδώ και καιρό ή νεοελληνική φιλολογική έρευνα.¹

Από τή στιγμή που ή (διά γυναικείας χειρός, μάλλον μετάφραση εκείνη (μέ πιθανό τίτλο *Ο πολύξενος πολίτης Δόν Κισώτης τής Μαντιάς, συντεθείς παρά του Μιχαήλ Τσερβάντες Σααβέδρα*)² δεν... εκτυπάθηκε, μεσολάβησε ένας και πλέον αιώνας μέχρι να γίνει **εγρύτερα** γνωστό στο ελληνικό αναγνωστικό κοινό τό έργο του Θερβάντες, μέσα από τίς έως τώρα καταγεγραμμένες από τή βιβλιογραφική έρευνα –δημοσιευμένες κατά τόν 19ο αι. και πάντοτε συντετμημέ-

* Γραπτή μορφή ανακοίνωσης που έγινε στά Ισπανικά στό πλαίσιο τών εργασιών του Δ' Διεθνούς Συνεδρίου Ισπανιστών που διεξήχθη στή Ναύπακτο τό πρώτο δεκαήμερο του Οκτωβρίου. Τό συνέδριο διοργάνωσαν Ισπανικοί και ελληνικοί φορείς ως φόρο τιμής στον Θερβάντες, ό οποίος έλαβε μέρος στή ναυμαχία τής Ναυπάκτου όπου και τραυματίστηκε σοβαρά χάνοντας τό αριστερό χέρι... προς δόξαν του δεξιού. (Η παρούσα μελέτη θά δημοσιευθεί λίγο διαφορετικά επεξεργασμένη στό Πρακτικά του Συνεδρίου). Ευχαριστώ τους Λ. Δρούλια, Κ. Λιότη, Φ. Ηλιού για τίς υποδείξεις τους.

1. Λουκία Δρούλια, «Ελληνική μετάφραση του Δόν Κιχώτη (Περιγραφή ενός κώδικα)», *Ο Έρασις* Δ (1966), σ. 25-29. Γιώργος Κεχαγιόγλου, «Η πρώτη γνωστή ελληνική μετάφραση του Δόν Κιχώτη», *Επιστημονική έπιτετήριδα Φιλοσοφικής Σχολής-Τμήμας στον Στ. Καρατζά*, Θεσσαλονίκη 1990, σσ. 175-184. Άννα Ταμπάκη, «Φαναριώτικες μεταφράσεις τών έργων του Μολιέρου», *Ο*

Έρασις ΛΔ-ΛΕ (1977), σ. 378-379 (τής ίδιας είναι υπό έκδοση ή μελέτη «Η δεξίωση τής δυτικής παιδείας μέσα από τίς λογοτεχνικές μεταφράσεις - Η περίπτωση του Δόν Κιχώτη»). Καί, επίσης, Dinos Georgoudis, «Cervantes: Don Quischote de la Manzzia», *Revue des Etudes noehelleniques*, 1994, III/1, Βαρκελώνη, τά συμπεράσματα του οποίου συμπυκνώνει ή μελέτη τής Christina Mougoyanni, «La tardia fortuna de Cervantes en Grecia», *Hieronymus Complutensis-El mundo de la traducción*, Universidad Complutense, Μαδρίτη, τ. 6-7, σ. 123-130.

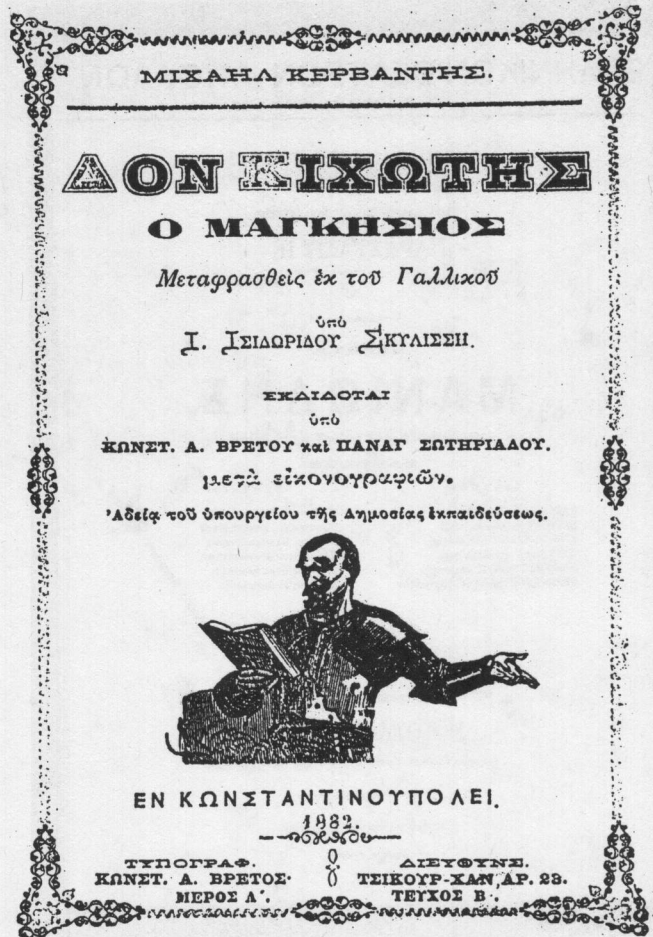
2. Κεχαγιόγλου, *ό.π.*, σ. 182. (Σύμφωνα μέ τήν ίδια μελέτη τό χειρόγραφο προέρχεται από τίς Παραδουνάβιες Ήγεμονίες, βρέθηκε στή Ρουμανία και άποχός, αντιγράφας, αν όχι και μετάφραστα, ίσως να είναι ή τρίτη γυναικεία του Νικόλαου Μαυροκορδάτου, Σμαράγδα Παναγιωτάκη Σταυρουπόλεως. Ο Κεχαγιόγλου και ή Ταμπάκη έχουν επίσης γνωστοποιήσει κι άλλες δύο χειρόγραφες μεταφράσεις από έργα τών Θερβάντες και Γκρατιάν).

νες— «διασκευασμένες μεταφράσεις» ή και «άναπλάσεις» πού αποτελούν σήμερα πλούσια πηγή πληροφοριών για κάθε μελέτη του είδους³...

Π. Δόν Κισώτης: «Μυθιστόρημα φρουδον και ανάξιον σπουδής»

Ξεκινάμε, λοιπόν, από τό άδιαμφισβήτητο γεγονός ότι, σέ σχέση μέ άλλες χώρες, ή γνωριμία του ευρύτερου άναγνωστικού κοινού μέ τό έργο του Θεοβάντες, έγινε μέ άξιοσημείωτη καθυστέρηση και ένώ στό μεταξύ «πλείστα άλλα μυθιστορήματα άσυγκρίτως ύποδεέστερα τούτου μεταφράσθησαν εις τήν έλληνικήν γλώσσαν» και ό συγγραφέας του ήταν ήδη γνωστός έξ ονόματος και έκ φήμης — «δέν λέγομεν τί νέον εις τούς Έλληνας προσθέτοντες ότι ό συγγραφεύς του περιωνύμου τούτου πονήματος είναι ό ισπανός Κερβάντης», τονίζει (όπως και άνωτέρω) στην άριστοεργηματική εισαγωγή του (έκδοση του 1864, υπό τόν τίτλο **Μιχαήλ Κερβάντης, Δόν Κισώτης ό Μαγκήσιος**)⁴ ό καλός (πολυ)μεταφραστής Ι. Σκυλίσης ή, και γνωστότερος ως, Σκυλίτης⁵...

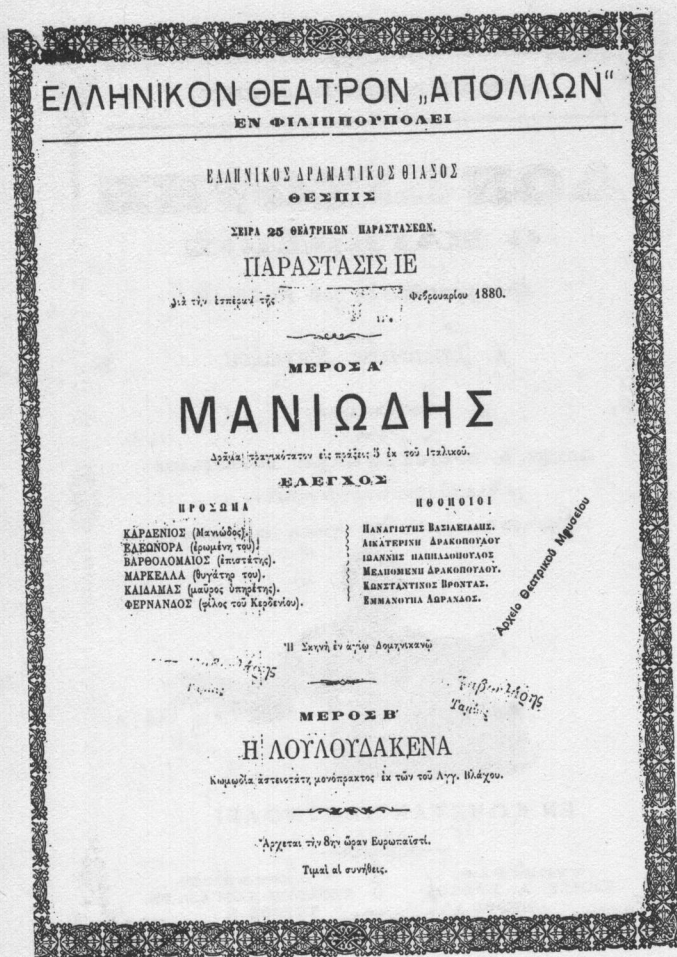
Δέν γνωρίζουμε έν προκειμένω εάν (και πόσο) είναι παρακινδυνευμένη ή άποψη ότι ή καθυστέρηση αυτή έχει νά κάνει μέ τήν άρνητική γνώμη («έθεωρείτο υπό πολλών ως μυθιστόρημα φρουδον και ανάξιον σπουδής»⁶) πού σέ άνύποπτο χρόνο διατύπωσε, γενικότερα για τό συγκεκριμένο λογοτεχνικό είδος, κυρίαρχη τάση του έλληνικού Διαφωτισμού —ό 'Αδ. Κοραής στην περίπτωση μας, Σέ *Προλεγόμενα* του Κοραή⁷ μάς παραπέμπει τόσο ή μνημονευθείσα εισαγωγή του Σκυλίτη, όσο κυρίως ή εισαγωγή και τό «ήθικό συμπέρασμα» τής «δραστικότητατα συνελπτυγμένης» άνώνυμης παιδικής διασκευής, τής άθηναικής έκδοσης του 1860 υπό τόν τίτλο *Δόν Κισώτ ή τά περιεργότερα των συμβάντων αυτού*...⁸ Ό διασκευαστής (άφου δίνει αξιόπιστα βιογραφικά στοιχεία για τόν συγγραφέα **Μιχαήλ Σεοβάντη** και τά ίπποτικά βιβλία) μέ έναν έμπνευσμένο φανταστικό διάλογο (εισαγωγή και επίλογος - «ήθικό συμπέρασμα» στό βιβλίο) μεταξύ τής (άφηγήτριας) «μάμμης» και του (άκροατή) έγγονου της Γεωργίου, τονίζει πώς, «τά συγγράμματα αυτά (άλλως *μυθιστορίες*) πού ώνομάσθησαν *ρωμανά* και διακατέχονται από τόν λόγον τής άλογίας, όταν δέν γράφονται μέ σκοπόν ήθικόν και διδακτικόν είναι (για τήν νεότητα) όλεθριότατα». «Νά μακρύνωμεν τούς νέους από τήν άνάγνωσιν των βάρβαρων αυτών συγγραμμάτων... όσα —έρωτικά, δραματικά ή μυθώδη— οι Ευρωπαίοι όνομάζουσι *ρωμανά*», συνιστά και ό Κοραής, ό όποιος και, περιττεύει ίσως νά διευκρινίσουμε, άντ' αυτών προτείνει «πρός ώφέλειαν των άναγιγνωσκόντων τά πλαστάς ιστορίας των έρωτικών παθημάτων των Έλλήνων», όπως του Άντιφάνη, του Άριστεΐδη του Μιλήσιου κ.ά. Ξεχωριστή επίσης ή παραπομπή του Κοραή στην ισπανική λογοτεχνία του είδους επ' ευκαιρία τής άπόρρι-

ψης του άδόκιμου «άλλόφυλου» όρου *ρωμανά* και τής αντικατάστασής του μέ τούς «έλληνικώτατους» όρισμούς *πλασματικό ιστορήμα* ή *μυθιστορία* «καθ' ό τι και σήμεραν οι Ισπανοί *ρωμανήν* (romance) όνομάζουσι τήν ίδίαν αυτών γλώσσαν και τό μεταφράζει εις αυτήν *έκρωμαΐζειν* (romancear)⁹».

3. Βασιστήκαμε στά γενικά έργα, *Πόπη Πολέμη, 'Η Βιβλιοθήκη του ΕΛΙΑ, Έλληνικά βιβλία 1864-1890, Α' Καταγραφή*, Βιβλιολογικό Έργαστήρι του ΕΛΙΑ, Άθήνα 1990. Κυριάκος Ντελόπουλος, *Παιδικά και νεανικά βιβλία του 19ου αιώνα*, Άθήνα 1995, πάλι από τόν ΕΛΙΑ, τούς άδημοσίετους συμπληρωματικούς βιβλιογραφικούς καταλόγους του όποιου και συμβουλευτήκαμε. Έννοείται ότι οι πηγές θά έμπλουτισθούν, όταν ολοκληρωθεί ή σχετική —υπό τόν Φίλιππο Ήλιο— έρευνα τής *Έλληνικής Βιβλιογραφίας του 19ου αι.*, (έχει δημοσιευθεί, 1997, ό πρώτος τόμος, περίοδος 1801-1818).

4. Έν Τεργέστη, Τύπος του Αυστριακού Λούδ, μετά 13 εικονογραφιών υπό Gustave Doré. (Γιά μία βιβλιογραφία των έλληνικών μεταφράσεων του Θεοβάντες στά έλληνικά ό ενδιαφερόμενος άναγνώστης μπορεί νά συμβουλευτεί τήν Μουγογιάνη, ό.π., τό άφιέραμα του *Διαβάζω* στον Θεοβάντη).

III. Τό ἐνδιάμεσο καταργεῖ τό πρωτότυπο

Βαρύνουσα καθαυτή ἡ ἀνωτέρω ἀρνητική κρίση, πλὴν ὅμως τῆ γενικότερη (ἀρχική) ἀπορριπτική ἀξιολόγηση τοῦ θερβαντικοῦ ἔργου ἐπιδάρνυε τὰ μάλα ἡ ἀγνοία τῆς ἰσπανικῆς γλώσσας τοῦ πρωτοτύπου. Τό ἀπρόσιτο πρωτότυπο φαίνεται πῶς ἀποτελοῦσε ἐξαρχῆς μιά ἐγγενή, πύ... πεζή καί πύ πρακτική δυσκολία. Στὴν περίπτωση τοῦ Θερβάντες (καί γενικότερα τῶν Ἰσπανῶν) δέν ὑπάρχει (κατὰ τὸν 19ο αἰ.) πρωτότυπο. Τό ἐνδιάμεσο κείμενο –συνήθως καί αὐτό διασκευασμένο– καταργεῖ τό πρωτότυπο, ἀκριβῶς γιατί στὴν Ἑλλάδα δέν ὑπῆρχαν οἱ ἰσπανιστές πού θά τό χρησιμοποιούσαν. Οἱ μεταφραστές ἦταν «ἀδαεῖς δυστυχῶς τῆς γλώσσας ἐν ἡ ἐγγράφῃ τό πρωτότυπον», καθὼς σημεῖώνει ὁ Σκυλίτσης, καί τό γεγονός αὐτό προσδίδει περισσὴ ἰδιουπία στή διάδοση (καί πρόσληψη) τοῦ θερβαντικοῦ ἔργου στή χώρα μας. Ἐνδεικτικὸ ἐπ' αὐτοῦ τό γεγονός ὅτι σέ «πρωτοεμφανιζόμενη» ἐκδοσὴ του (1852, Σμύρνη) ὁ Δόν Κιχώτης τῆς Μάγξης φέρεται ὡς «μυθιστόρημα τοῦ κλεινοῦ Φλωριάν», εὐκολα ὅμως τεκμαίρεται ὅτι «ἐπρόκειτο γιά μυθιστόρημα

πού βασίζεται στό ἔργο τοῦ Θερβάντες τοῦ ὁποῖου ἀποτελεῖ μιά δημιουργική ἀνάπλαση¹⁰». Καί ὁ Σκυλίτσης ἀπὸ τὴν πλευρά του διασαφηνίζει ὅτι μεταφράσε (καλύτερα, διασκεύασε) «ἐκ μεταφράσεως γαλλικῆς, προκρίνοντας τὸν Φλωριανόν, ὡς μᾶλλον ἐπιδιώξαντα τό πνεῦμα τοῦ κειμένου ἢ ἀκολουθήσαντα ἀκριβῶς τό γράμμα αὐτοῦ». Ἀργότερα (1833), ὅταν μεταφράζεται τό ἄλλο γνωστὸ ἔργο τοῦ Θερβάντες *Γαλάτεια καί Ἑστέλλα...*, ὁ δημιουργὸς του εἶναι πολὺ πρωτότυπος, **Florian** κατὰ μίμησιν **Gervantes...**, καθὼς μᾶς πληροφορεῖ τό ἐξώφυλλο ἐκείνης τῆς –γί' αὐτόν τό λόγο, μέ συλλεκτικὴ ἀξία– ἐκδόσεως.¹¹

Ἐν κατακλείδι: στὴν ἀγνοία τοῦ πρωτοτύπου καί τῆς γλώσσας του ὀφείλεται ἡ μεταφραστικὴ ποικιλομορφία ὅσον ἀφορᾷ τὴν ὀνοματολογία (Κερβάντης, Σερβάντης – Δόν Κισότ, Δόν Κισῶτος, Δόν Κιχώτης) καί τὴν τοπιογραφία (Μάγξη ἢ/καί Μάγχη, ἀντὶ Μάντσα, ἐξοῦ καί «Μαγκήσιος») τοῦ κειμένου, καί ἔτσι προκύπτει φυσιολογικὴ ἢ πολλαπλὴ τιτλοφόρησή του... Τό βέβαιο πάντως εἶναι ὅτι ἐκείνη πού τελικὰ κα-

ντες τεῦχος τῆς 14-10-1987 καί τό ἄρθρο τῆς Μάρης Θεοδοσοπούλου, «Ἄξιες μνείας οἱ ἐλληνικὲς μεταφράσεις τοῦ Δον Κιχώτης», *Ἐποχὴ*, 28-5-1995. Μία πληρέστερη βιβλιογραφία θά δώσει ἡ ὀλοκλήρωση τῶν βιβλιογραφικῶν καταλόγων τοῦ ΕΛΙΑ, ἀφοῦ καί ἡ παρούσα μελέτη προσθέτει στοιχεῖα.

5. Ἐπ' αὐτοῦ βλ. Λουκία Δρούλια, «Οἱ ἐκδοχές τῆς πεζογραφίας μέσα ἀπὸ τὰ μεταφρασμένα κείμενα. Ἡ περίπτωση τοῦ Ι. Ἰαδωρίδη Σκυλίτσης», *Ἀπὸ τὸν Λέανδρο στὸν Λουκὴ Λάρα (Μελέτες γιά τὴν πεζογραφία τῆς περιόδου 1830-1880)*, Πανεπιστημιακὲς Ἐκδόσεις Κρήτης, Ἡράκλειο, 1997.

6. Ὅλες οἱ σχετικὲς παραπομπές εἶναι ἀπὸ τὴν εἰσαγωγὴ τοῦ Σκυλίτση στὴν ἐκδοσὴ τῆς Τεργέστης.

7. Ἀδαμάντιος Κοραῖς, *Συλλογὴ Προλεγομένων. Τὰ εἰς διαφόρους συγγραφεῖς ἐκδοθέντα ὑπὸ τοῦ Κοραῖ Προλεγόμενα*, Βιέννη, 1815 (2α ἐκδ.), σ. 13-54 (οἱ ἀναφορές μας εἶναι οὐσιαστικὰ μιά περίληψη αὐτῶν τῶν σελίδων).

8. *...Μετά εἰκονογραφιῶν καί συνοπτικῆς ἱστορίας τοῦ Τάγματος τῶν Ἰπποτῶν*, Βιβλιοθήκη τῶν Παίδων.

9. Ὅπως σημ. 7.

10. Τό διευκρινίζει ἡ ἴδια ἐκείνη ἐκδοσὴ, Δόν Κισῶτος τῆς Μάγξης- *Μυθιστόρημα τοῦ κλεινοῦ Φλωριάν μεταφρασθὲν ἐκ τοῦ γαλλικοῦ ὑπὸ Θεοδώρου Κατραμίξ*, τόμος πρῶτος.

11. Florian κατὰ μίμησιν Cervantes *Γαλάτεια καί Ἑστέλλα*, ἦτοι δύο βουκολικά διηγήματα μετὰ πλείστων ἐν αὐτοῖς ἀσμάτων, μεταφρασθέντα ὑπὸ Κ.Π. Φωτόπουλου καί συνοδευόμενα ἐν τέλει ὑπὸ πρωτύπων τινῶν καί ἄλλων ἐκ μεταφράσεων ἀσμάτων, Κωνσταντινούπολη 1883. (Τύποις Σ.Ι. Βουτυρά. Βρήκαμε τό βιβλίον στό ΕΛΙΑ, καταγεγραμμένο στούς ἀδημοσίετους συμπληρωματικούς καταλόγους).

12. Ἐπανεκδόθηκε μέ κάποιες μικροπαραρμύσεις στὴν Κωνσταντινούπολη τό 1892 καί στὴν Ἀθήνα τό 1894 (ἀναφέρω ἐνδεικτικὰ ὅτι στό ε' κεφ. τῆς ἐκδόσεως τοῦ 1892 ὁ μεταφραστὴς ἀλλάζει τό ὄνομα τοῦ Μωάμεθ, ὅπως εἶναι στὴν α' ἐκδ., σέ Νασρ-ε-δίν).

θερώθηκε ήταν η όρολογία της (θεωρούμενης από πολλούς ως πρώτης, έγκυρότερης και έκδοτικά έπιτυχημένης¹²) μετάφρασης του Σκυλίτη, ο οποίος, γνωρίζοντας ότι «υπέρ πάν άλλο έθνος της Ευρώπης, οι Έλληνες πλησιάζομεν εις τήν προφοράν των Ισπανών», φρόντισε να αποδοθεί σωστά «ή εσφαλμένη υπό των Γάλλων προφορά του όνόματος του πρωταγωνιστή “Δόν Κιχώτης”, μέ τό στοιχείον “χ” πού διαθέτομεν στά ελληνικά» (ένω απέδωσε, κατά τά ειωθότα, τό όνομα του συγγραφέα στην έξελληνισμένη μορφή του) ... Έτσι, λοιπόν, η έγκυρότερη από λογοτεχνικής άποψως έγκυκλοπαίδια της έποχής (έπιμέλεια Ν.Γ. Πολίτης) πληροφορούσε τά έξής για τόν Θερβάντες: «**Μιχαήλ Κερβάντες**... περιήγημος Ισπανός ποιητής... εισήλθεν εν τή περιφήμω ναυμαχία της Ναυπάκτου (Lepanto) τή 7-10-1571... έδημοσίευσεν γνήσια έθνικά διηγήματα... τό άριστούργημα όμως αυτού είναι ο Δόν Κιχώτης ο Μαγκήσιος... μεταφρασθείς εις άπάσας τάς γλώσσας της Ευρώπης και εις τήν ελληνικήν μετ' άπαραιμίλου έπιτυχίας υπό Ι. Σκυλίτη...» (άποψη πού υιοθετούσε άργότερα και ο εκ των συνεργατών της έγκυκλοπαίδειας εκείνης Κ. Παλαμάς).¹³ Και ένω άλλη μεγάλη πολύτομη έγκυκλοπαίδια της έποχής δέν συμπεριελάμβανε τόν Θερβάντες στά λήμματά της,¹⁴ νεότερη έγκυκλοπαίδια, πού εκδιδόταν άκριβώς τό 1900, άναπαρήγαγε εν περιλήψει τό άνωτέρω κείμενο, διορθώνοντας τό («εσφαλμένως άποδοθέν στά ελληνικά») όνομα του συγγραφέα, από Κερβάντες σέ **Θερβάντες**.¹⁵

Η άποψη ότι τό ένδιάμεσο κατήργησε τό θερβαντικό πρωτότυπο (έπαναλαμβάνομε: ως τίς δύο πρώτες δεκαετίες του 20ου αϊ., και σέ ό,τι άφορᾶ κάποιες από τίς πιό αντιπροσωπευτικές περιπτώσεις) κατοχυρώνεται άποδεικτικά τόσο από τήν καθ' όλα αξιόπιστη μαρτυρία ότι «τό σύνθητες ήταν και αυτοί ακόμα οι Σεφαρδίτες να γνωρίζουν τόν Θερβάντες και τόν Δόν Κιχώτη του όχι από τό πρωτότυπο η από άλλες ισπανοεβραϊκές εκδόσεις, αλλά από τά γαλλικά βιβλία της Alliance Israelite Universelle»,¹⁶ όσο και από ένα άλλο πολύ συγκινητικό γραμματολογικό στοιχείο: όταν τό 1960 ο πρώτος ισπανιστής μεταφραστής του Δόν Κιχώτη, Κλέαρχος Καρθαίος, πεθαίνει αφήνοντας ήμιτελή τή δημοσιευμένη σέ συνέχειες στή *Νέα Έστία* μετάφραση του 6' μέρους του έργου (**Μιχ. Θερβάντες, Δόν Κιχώτης**—μετάφραση, άς σημειώσουμε, με περισσότερο κύρος—χάρη στο περιοδικό), τό έγκυρο περιοδικό άνέθεσε στή δόκιμη μεταφράστρια και καλή ισπανίστρια, Ίουλία Ίατρίδη, να συνεχίσει τό έργο διευκρινίζοντας ότι η μετάφραση γίνεται «κατευθεία από τά ισπανικά, όπως τό θέλησε και τό εύχήθηκε ο ίδιος ο Καρθέος»¹⁷...

IV. «Μαινόμενος Καρδένιος»: ένα «τραγικότατον»... ιταλοελληνικό δράμα

Έξισου ιδιότυπες είναι και κάποιες θεατρικές δια-

σκευές πού έμπνέονται από τό έργο του Θερβάντες. Τόν Φεβρουάριο του 1870 παρουσιάστηκε στό θέατρο «Απόλλων» της Φιλιππούπολης από τόν ελληνικό δραματικό θίασο «Θέσπις» τό έργο «Μανιώδης», «δράμα τραγικότατον εις πράξεις 5 εκ του ιταλικού». Στην άφίσα¹⁸ εκείνης της παράστασης αναγγέλλονται επίσης τά πρόσωπα του έργου: Καρδένιος (Μανιώδης), Έλεωνόρα (έρωμένη του), Βαρθολομαίος (έπιστάτης) κ.τ.λ. Τό όνομα του πρωταγωνιστή γεννά ύποψίες, και άναζητώντας και διαβάζοντας κανείς τό δυσεύρετο σήμερα κείμενο¹⁹ διαπιστώνει ότι ως προς τήν ουσία του (άν και όχι ως προς τίς έπιμέρους λεπτομέρειές του) άναπαράγει τήν «ιστορία» του Καρδένιου, έτσι άκριβώς όπως μᾶς τήν περιγράφει ο Θερβάντες στά αντίστοιχα κεφάλαια του πρώτου μέρους του Δόν Κιχώτη. Ποιό είναι τό ιταλικό ένδιάμεσο και ποιές οι άποκλίσεις του από τό πρωτότυπο είναι ζητήματα δευτερεύουσας σημασίας. Η ουσία είναι ότι τό έργο καταλογίστηκε—και από έγκριτα μελετήματα της λογοτεχνίας²⁰—στόν Σμυρναίο λόγιο Χ. Μιχαλόπουλο «ο οποίος μετέφρασε από τά ιταλικά και έξέδωσε στή Σμύρνη τό 1836 τήν “τραγικοκωμωδία ο Μανιώδης”, πού παί-

13. Βλ. τόν τέταρτο τόμο του *Λεξικόν Έγκυκλοπαιδικόν, Μπάρτ και Χίρστ* εκδόται, Άθήνα 1893-94 (μέ τή συνεργασία των Παλαμά, Δροσίνη, Ροΐδη κ.ά.). Η Μιγγογιάννη, *ό.π.*, σ. 125, μνημονεύει τήν έπιστολή του Παλαμά στόν Ίσπανό πρεσβευτή (1932), μέ τήν όποία ο ποιητής εκθειάζει τίς μεταφράσεις του Δόν Κιχώτη από τούς Σκυλίτη-Καρθαίο.

14. *Λεξικόν Ιστορίας και Γεωγραφίας, διαλαμβάνον περίληψιν της ιστορίας, φυσικήν και πολιτικήν χωρογραφίαν, τούς βίους των μεγάλων άνδρων, τούς μύθους και τά παραδόσεις πάντων των έθνών από των αρχαιοτήτων χρόνων μέχρι του νυν, Κωνσταντινούπολη 1869-1890, (9 τόμοι).* (Έκδοση των Σ.Ι. Βουτυρά, Ι.Α. Βρετού, Γ. Βαφειάδου και Γ. Καρύδη).

15. M.N. Bouillet, *Λεξικόν Ιστορίας, Γεωγραφίας, Βιογραφίας*, μετάφραση Ηλία Ι. Οικονομόπουλου, έπεκταθείσα και συμπληρωθείσα εις τά άφορώντα τόν ελληνισμόν άρθρα, Άθήνα 1900. (Κατάστημα Γ.Δ. Φέξη)

16. I. Ben Rubi, «Don Quijote y los judios sefarditas», *Anales Cervatinos*, ΙΕ (1952), σ.σ. 374-375. Έχουμε άσχοληθεί μέ τό θέμα στή μελέτη μας «An introduction to the Sephardic language and the literature of the Spanish speaking Jews of Thessaloniki» *The Jewish Communities of Southeastern Europe (1550-1945)*, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 123-145.

17. *Νέα Έστία*, 1-4-1960 (τ. 67, σ. 443). Η μετάφραση του Καρθαίου διεκόπη στό κεφ. XXVIII. [Θυμίζομε ότι τό πρώτο μέρος είχε δημοσιευθεί από τόν Νουμά (2-11-1919 έως 30-1-1921)].

18. Τό ύλικό αυτής της παραγράφου τό βρήκαμε άρχειοθετημένο σέ φακέλους στό Θεατρικό Μουσείο της Άθήνας.

19. Βλ. τή *Συλλογή Δραμάτων*, αρ. 17, στή Θεατρική Βιβλιοθήκη της Άθήνας.

20. Π.χ. όπως από τήν έγκυκλοπαίδια των Έλλήνων Λογοτεχνών Χάρη Πάτσι.

χτηκε πολλές φορές από διαφόρους θιάσους». Τό έργο γνώρισε μεγάλη επιτυχία στο θέατρο της Φιλιππούπολης (25 παραστάσεις), παρ' ότι, στον καιρό του, ο Κοραής «παράγγελλε» στους νέους «νά μὴν πλησιάσωσι τούς μαινομένους», κυρίαρχους πρωταγωνιστές τῶν ιστοριῶν αὐτῶν²¹...

Στίς 27 Ἰουλίου τοῦ 1896 ὁ θίασος «Πρόοδρος» παρουσίαζε τόν «Δόν Κιχώτη» τοῦ κ. Ἰδομενέως Στραγγόπουλου, ἰλαροτραγωδίαν εἰς πράξεις 5 μετά 16 ἀσμάτων, μελοποιηθέντων ὑπὸ τοῦ ἀρχιμουσικοῦ τῆς Φρουρᾶς Ἰωσήφ Καίσαρη, μέ 22 κύρια πρόσωπα (Δόν Κιχώτης ὁ Δ. Κοτοπούλης, Σάντος ὁ Π. Σταματοπούλος) καί ἄλλα δευτερεύοντα μέ τή μορφή τῆς χορωδίας (ἀγωγιᾶται, ταυρομάχοι, κατάδικοι, ἰππῶται, ἀκόλουθοι, προσκεκλημένοι), ἐνῶ παρουσιάστηκε ἀκόμη καί ἕνας χορός διαβόλων.²² Ἡ κριτική παραδέχθηκε ἐκ τῶν ὑστέρων ὅτι «πρόκειται γιά δουλειά πρωτότυπη τοῦ διασκευαστή, ἀφοῦ δάζει ἐπάνω τό ὄνομά του».²³ Διαβάζοντας κανεῖς σήμερα ἐκείνη τή («γραμμένη σέ μιά ιδιόρρυθμη δημοτική») διασκευή δέν μπορεῖ παρά νά συμφωνήσει μέ αὐτήν τήν ἄποψη. «Καί ἐπειδή κυριαρχοῦσε τό κωμειδύλλιο, ὁ Δόν Κιχώτης διανθίστηκε μέ τραγούδια πού ἔγιναν ἀμέσως δημοφιλή. Ἡ ἐπιτυχία ἦρθε ἀμέσως: 11 παραστάσεις». Τό ἔργο παρουσιάστηκε καί πάλι (σέ τέσσερις πράξεις καί μέ τόν ἴδιο πρωταγωνιστή) τόν Δεκέμβριο τοῦ 1911 ἀπό τόν θίασο τοῦ Ν. Πλέσσα (Σάντος ὁ ἴδιος ὁ θιασάρχης) στό θέατρο «Τζαννή», μέ τόν Δόν Κιχώτη «νά ὀρμά μέ τό ἄλογό του ἀπό τήν εἴσοδο τοῦ θεάτρου πρὸς τή σκηνή διά τῆς πλατείας. Τόν ἀκολουθοῦσε ὁ Σάντος, ἐνῶ τούς ἐκύκλωναν οἱ ἀνταύγειες τῶν βεγγαλικῶν».

Ἡ ἐπόμενη ἀθηναϊκή παράσταση τοῦ Δόν Κιχώτη («σάτυρα εἰς πράξεις 4 μέ εἰκόνας καί 12 μπαλέτα», Ἰανουάριος 1936) ἀπό τό Βασιλικό Θέατρο, σέ διασκευή τοῦ διευθυντοῦ του, Θεόδωρου Συναδινοῦ, καί μέ γνωστούς πρωταγωνιστές τῆς ἐποχῆς (Μυράτ, Ἀλκαίου, Κωτσόπουλος, Κατράκης) κατακρίθηκε δριμύτατα ἀπό ἔγκυρη κριτική τῆς ἐποχῆς ἀκριβῶς «γιά τήν ἔλλειψη πρωτοτυπίας της καί γιά τό ὅτι ἀλλοίωσε καί παραμόρφωσε τό ἰσπανικό ἀριστούργημα».²⁴ Ἐκ τῶν ὑστέρων εἶναι δύσκολο νά συμφωνήσει ἢ νά διαφωνήσει κανεῖς μέ αὐτή τήν κρίση... Ὡστόσο ὁ μελετητής ὀφείλει σήμερα νά ὑπογραμμίσει μιά σημαντική παράλειψη ἀπό τό πλούσιο ἐντυπο πρόγραμμα ἐκείνης τῆς παράστασης, στά βιογραφικά στοιχεῖα τοῦ ὁποῦ δέν μνημονεύεται ἡ συμμετοχή καί ὁ τραυματισμός τοῦ **Σααβέδρα Μιγκουέλ ντε Θερβάντες** (ὅπως ἀναφερόταν σέ ἐκεῖνο τό πρόγραμμα ὁ Ἰσπανός συγγραφέας) στή ναυμαχία τῆς Ναυπάκτου. Παράλειψη ἀδικαιολόγητη γιά τόν ἐπιπρόσθετο λόγο ὅτι ὑπῆρχαν ἤδη καί στά ἑλληνικά ἄρτιες παρουσιάσεις τοῦ θερβαντικοῦ βίου καί ἔργου, ὅπως μποροῦσε νά δεῖ κανεῖς π.χ. στήν ἐγκυκλοπαίδεια τοῦ Πυρσοῦ καί στό *Ἡμερολόγιον τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος*²⁵...

V. Οἱ ἀνεμόμυλοι τῆς... Ναυπάκτου/Leranto

...Ἡ συμμετοχή τοῦ μισθοφόρου, γενναίου «estradiote»²⁶ Θερβάντες στή ναυμαχία τῆς Ναυπάκτου πέρασε μᾶλλον ἀπαρατήρητη στή χώρα μας κατά τήν περίοδο πού ἐξετάζουμε (εἰρήσθω ἐν παρόδῳ, ἄς ὑπενθυμίσουμε καί τήν παρουσία τοῦ μεγάλου Ἰσπανοῦ ποιητῆ Γκαρθιλάσο ντέ λά Βέγκα στήν ἄλωση τῆς Ρόδου, 1521). Καί λέμε «συμμετοχή σχεδόν ἀπαρατήρητη» ἄν κρίνουμε ἀπό τήν πληθώρα τῶν πληροφοριῶν πού ἀνέδειξαν τελικά τό ὄλο γεγονός τῆς ναυπάκτιας ναυμαχίας σέ τεράστιο μῦθο. Ἐνδεικτικά καί ἐπιλεκτικά ἀναφέρουμε: τόν ὀγκώδη κατάλογο τῶν σχετικῶν μέ τή Ναυμαχία ποιημάτων καί ἔργων,²⁷ τίς ἀποτιμήσεις ἱστορικῶν διεθνῶν ἐμβέλειαι,²⁸ τίς ἔγκυρες μελέτες γλωσσολογικοῦ περιεχομένου, διευκρινιστικές ὡς πρὸς τήν ὀνομασία τῆς πόλης (ἢ διεθνῆς ὀνομασία Leranto προκύπτει ἀπό τό παλαιότερο ὄνομα «Ἐπαχτος» –ἐπί τῆς ἀκτῆς– τήν ὁποία οἱ Ἐνετοί διάβασαν Eranto-L' Eranto, ἐνῶ «Ναύπακτος» προέρχεται ἀπό τό «ναυπηγεῖο» –αὐς

21. Ὅπως σημ. 7.

22. Συλλέγουμε τίς πληροφορίες ἀπό τό Πρόγραμμα τῆς Παράστασης τοῦ 1972 «Δόν Κιχώτης» τοῦ Yves Jamiaque στό Ἑθνικό Θέατρο σέ μετάφραση Π. Μάτεσι. Τό Πρόγραμμα εἶχε ἐπιμεληθεῖ ὁ Γ. Σιδέρης, ἀπ' ὅπου καί οἱ παραπομπές μας ἀκολουθῶντες στό κείμενο.

23. Στό ἴδιο, ὅπως καί οἱ ἀκόλουθες στό κείμενο παραπομπές.

24. Κριτική τοῦ Α. Θέρου στή *Νέα Ἑστία*, 1-2-1936 (τ. 19, σ. 216).

25. Βλ. Κ. Καιροφύλα, «Ὁ Θερβάντες εἰς τήν Ἑλλάδα», *Ἡμερολόγιον τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος* (τοῦ Δροσίνη), 1927. Ὅσον ἀφορᾷ τόν Πυρσό, ὁ συγγραφέας Ρένος Ἀποστολίδης (γιός τοῦ διευθυντοῦ σύνταξης τῆς ἐγκυκλοπαίδειας Ἡρ. Ἀποστολίδη) μᾶς πληροφόρησε ὅτι τά σχετιζόμενα μέ τήν Ἰσπανία λήμματα εἶχαν συνταχθεῖ μέ βάση τήν ἰσπανική ἐγκυκλοπαίδεια Espasa-Galpe.

26. Βλ. Ι. Κ. Χασιώτης, *Σχέσεις Ἑλλήνων καί Ἰσπανῶν στά χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη 1969, τοῦ ἴδιου *Οἱ Ἕλληνες τίς παραμονές τῆς Ναυμαχίας τῆς Ναυπάκτου*, Θεσσαλονίκη 1970.

27. Βλ. τό ὑπό δημοσίευση Γιάννης Βαρδάκουλας, «Ἄγνωστα κείμενα γιά τή Ναυμαχία τῆς Ναυπάκτου», *Ναυπακτικὰ*, τ. 10 (βασίζεται στό ἀρχεῖο τοῦ Γ. Ἀθανασιάδη Νόβα τοῦ ὁποῦ καί σημειώνουμε τή διάλεξη «Ἐπί τῆ συμπληρώσει 400 ἐτῶν ἀπό τῆς Ναυμαχίας τῆς Ναυπάκτου», Πρακτικά τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τ. 46, 1972). Στό ἴδιο τόμο τῶν *Ναυπακτικῶν* ὁ Βαρδάκουλας συγκεντρώνει καί ἐξαντλητική βιβλιογραφία ἐπί τοῦ θέματος.

28. Βλ. καί Ἀρχμ. Δαμασκηνοῦ, Ἡ ναυμαχία τῆς Ναυπάκτου, Ναύπακτος, 1988 (μέ συγκεντρωτική βιβλιογραφία).

29. Βλ. Bruno Migliorini, «Ναύπακτος=Leranto», *Studi Bizantini*, vol 2 (1927) σσ. 303-311 (ἀναδημοσιευμένο καί μεταφρασμένο στό *Ναυπακτικὰ* τ. 5 (1990-91), σσ. 144-154.

+πήγνυμ- τῆς Ἀγοῦς²⁹), ἀλλά καί, τέλος, τή φήμη πού καλλιέργησε ὁ ἑλληνικός Τύπος (τοῦ 1896) ὅτι δηλαδή «τά ἐπινήκεια τῆς Ναυμαχίας ἐορτάσθησαν δεόντως στή Ζάκυνθο ὅποτεν μετά πολυτελέστατον γεῦμα ἐδιδάχθησαν οἱ “Πέρσαι” τοῦ Αἰσχύλου ἀπό ἰταλικήν μετάφρασιν»,³⁰ φήμη ἀνεπιβεβαίωτη βέβαια... ἕως ὅτου βρεθεῖ τό σύγχρονο μέ τή Ναυμαχία ἰταλικό μεταφραστικό κείμενο τῆς αἰσχύλειας τραγωδίας. «Σχεδόν ἀπαρατήρητη» ἡ συμμετοχή τοῦ Θεοδάντες στή Ναυμαχία καί γιά τόν ἐπιπρόσθετο λόγο ὅτι δέν τήν μνημονεύει οὔτε ὁ Κ. Παπαρηγόπουλος στόν ἀντίστοιχο τόμο (1874) τῆς πολυτίμης καί πολύτομης Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους.³¹ Καί δέν θά διαπράξουμε τήν ὕβριν νά ψέξουμε τόν κορυφαῖο ἱστορικό γιά τήν παράλειψή του, ὀφείλουμε ὅμως νά ὑπογραμμίσουμε ὅτι ἡ διατυπωθεῖσα ἀποψή του γιά τά γεγονότα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ὅπως τή μεταφέρει στό συγκεκριμένο ἐδάφιο διά στόματος τοῦ ἀνώνυμου ποιητή («δέν ἔχει τόσην δύναμιν ὁ Τοῦρκος σάν τόν λέγουν/αὐτή τήν Δύσιν πού ἀκούς αὐτός νά αὐθεντεύει ἐνι χριστιανήν ἀπ' ἄκρην εἰς ἄκρην) ταυτίζεται ἀπολύτως μέ ἐκείνην τοῦ Θεοδάντες («... Καί κείνη τήν ἡμέρα, πού στάθηκε τόσο τυχερή γιά τή Χριστιανοσύνη, γιατί γίνηκε ἀφορμή νά σκορπιστεῖ ἡ πλανερή ἰδέα πῶχε ὅλος ὁ κόσμος κι ὅλα τά ἔθνη, πῶς οἱ Τοῦρκοι εἴτανε τάχα ἀνίκητοι στή θάλασσα...») ἀπό τό α' μέρος τοῦ Δόν Κιχώτη.³²

Ἀντικείμενο τῆς παρούσας μελέτης ἦταν νά μιλήσει γιά τήν «κιδιότυπη» διάδοση τοῦ θερβαντικοῦ ἔργου στή χώρα μας καί ὄχι νά καταγράψει παραλείψεις οὔτε καί νά κρίνει καί νά συγκρίνει τίς κυριότερες μεταφράσεις καί διασκευές τοῦ Δόν Κιχώτη (Σκυλίτσης, Καρθαῖος, Ἰατροῖδη, Πατατζής, Κουλουφάκος, Βάρναλης, Ματθαίου),³³ πρόσφορο θέμα γιά ἄλλη ἴσως ἀνακοίνωση σέ αὐτό τό συνέδριο. Ὅμως, ἂν οἱ ἀναφορές τῶν Ἑλλήνων λογοτεχνῶν (Καζαντζάκης, Οὐράνης, Παπαδιαμάντης...) στό Θεοδάντες («σ' αὐτόν τόν μεγαλύτερο τῶν φαρσέρ καί μεγαλύτερο τῶν πανοέρ», Κ. Μητσάκης³⁴) ἦταν περισσότερες καί πῶς ἐμπεριστατωμένες, ἂν οἱ ἐπιρροές ἀπό τό ἔργο του στήν ἑλληνική λογοτεχνία κατά τίς πῶς εὐδιάκριτες –καί εἶναι πρὸς διερεύνηση γιατί π.χ. τό ἔργο τοῦ Λόρκα εἶχε τόση ἀπήχηση καί τοῦ Θεοδάντες ὄχι–, ἂν εἶχαν γίνεи κάποια ἀφιερώματα στά ἑλληνικά περιοδικά (7 γιά τόν Σαῖξπηρ, 5 γιά τόν Λόρκα, 1 γιά τόν Θεοδάντες³⁵) καί, τέλος, ἂν τήν καίρια παρατήρηση τοῦ Πιραντέλλο, ὅτι «πίσω ἀπό τό ἐπεισόδιο μέ τούς ἀνεμόμυλους στόν Δόν Κιχώτη κρύβεται ἡ ναυμαχία τῆς Ναυπάκτου» (Opere, V, 99), τήν εἶχε διατυπώσει Ἡ Ἑλληνας συγγραφέας ἀντίστοιχου κύρους, τότε ἴσως αὐτή ἡ μελέτη (περίληψη τῆς ὁποίας ἀποτελεῖ ἡ παρούσα ἀνακοίνωση) θά μπορούσε νά ἦταν ἀκόμη καί ἓνα βιβλίο...

30. Βλ. *Τά Ὀλύμπια 13-1-1896*, Ἀττική Ἡμερῶν 13-4-1896 (Ἐξ ὅσων γνωρίζουμε ὁ καθηγητής Π. Μαυρομούστακος ἐτοιμάζει ἐπ' αὐτοῦ σχετική μελέτη).

31. Κων. Παπαρηγόπουλος, *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους ἀπό τῆς Ἀλώσεως τῆς Κων/πολεως μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων*, Ἀθήνα, 1874, Τυπογρ. Ν.Γ. Πασσάρη, ε' τόμος στήν ἐκδ. τοῦ 1955, Σεφερλής (σ. 129, ἡ παραπομπή πού ἀκολουθεῖ στό κείμενο).

32. Σελ. 429 στή μετ. τοῦ Καρθαίου.

33. Βλ. σημ. 4.

34. Μᾶς τό θυμίζει ἡ Μ. Θεοδοσοπούλου, ὅ.π. Γιά τίς ἀναφορές στόν Θεοδάντες καί τίς ἐπιρροές ἀπό αὐτόν στήν ἑλληνική λογοτεχνία, βλ. τό *Διαβάξω, ὅ.π.*

35. Βλ. Μάρθα Καρποζήλου, *Τεῖχη ἀφιερώματα τῶν ἑλληνικῶν περιοδικῶν (1879-1997)*, Ἀθήνα, 1999.

Θέσεις

ΑΝΑΛΥΣΕΙΣ – ΚΡΙΤΙΚΗ
ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΠΑΛΗΣ
ΤΩΝ ΤΑΞΕΩΝ

«Εθνική» Αριστερά;

Editorial: Εθνικισμός με δικαιώματα. Δικαίωμα στον εθνικισμό;

Δ. Δημούλης: Σκέψεις για την ανάγκη αντιπαράθεσης στο έθνος

Α. Γαβριηλίδης: «Αυτοτέλειες» και ιδιοτέλειες

Γ. Μηλιός, Γ. Οικονομάκης και Σ. Λαπατσιώρας: Η Μαρξική θεωρία της αξίας

Π. Σωτήρης: Αναζητώντας τη γραμμή του υλισμού. (Υποθέσεις για μια έρευνα). Μέρος Β'

Γ. Η. Οικονομάκης: Καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής και πρόσδοδος της γης: Όψεις της Μαρξικής θεωρίας στο έδαφος της ανάλυσης των Σμιθ και Ρικάρντο. Μέρος Β'

Δ. Α. Κατσορίδας: Τα μακρά κύματα στην καπιταλιστική ανάπτυξη και οι χρόνοι της πολιτικής προετοιμασίας

Α. Ταρπάγκος: Σώτη Τριανταφύλλου: Το εργοστάσιο των μολυβιών (Βιβλιοκριτική)

73

ΟΚΤΩΒΡΙΟΣ–ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ 2000

ΤΟ ΑΝΟΡΘΟΛΟΓΙΚΟ ΣΤΟΙΧΕΙΟ ΣΤΗ ΣΚΕΨΗ ΤΟΥ Κ. ΚΑΣΤΟΡΙΑΔΗ

του Κοσμά Ψυχοπαίδη

Τήν ώρα που γράφω αυτές τις γραμμές κρατώ στα χέρια μου ένα τευχίδιο, τό αντίτυπο ενός περιοδικού. Έχει τόν τίτλο *Socialisme ou Barbarie*, τόμος 7 (17ο έτος), Νο 40, και ήμερομηνία Ιούνιος-Αύγουστος 1965. Είναι ή εποχή που εγώ ήμουν ένας φοιτητής τής Νομικής Αθηνών, είκοσιενός ετών, και βρισκόμουν, όπως δεκάδες και εκατοντάδες χιλιάδες άνθρωποι τις μέρες εκείνες, κάθε μέρα στους δρόμους τής Αθήνας, στις διαδηλώσεις εναντίον του πρώτου πραξικοπήματος του βασιλιά κατά τής Κυβέρνησης Παπανδρέου, που υπήρξε ή αρχή εξέλιξεων που οδήγησαν, δύο χρόνια αργότερα, στη δικτατορία του 1967. Είχα βρει και είχα αγοράσει τότε τό τεύχος αυτό που είχε έρθει μόλις από τό Παρίσι —δέν θυμάμαι πιά πώς, και υπάρχουν υπογραμμίσεις μου στις σελίδες του από τήν εποχή εκείνη. Διαβάζω έναν τίτλο: Paul Cardan, *Marxisme et thorie revolutionnaire* (Μαρξισμός και Έπαναστατική θεωρία). Ένας υπότιτλος του κειμένου αυτού επιγράφεται «Imaginaire et Rationnel», τό φαντασιακό και τό ορθολογικό, μία θεματική δηλαδή που σχετίζεται άμεσα με τά ερωτήματα που αναπτύσσω εδώ στις επόμενες σελίδες.

Μεταφράζω ένα κομμάτι από τό αξιοπρόσεκτο αυτό κείμενο:

«Είναι αδύνατον νά κατανοήσουμε ό,τι υπήρξε, ό,τι είναι ή ανθρώπινη ιστορία, αν τεθούμε έξω από τήν κατηγορία του φαντασιακού. Τίποτε άλλο δέν θά μās επιτρέψει νά απαντήσουμε στο ερώτημα: Τί είναι αυτό που θέτει τήν τελεολογία, άνευ τής οποίας ή λειτουργικότητα τών θεσμών και τών κοινωνικών διαδικασιών θά παρέμενε άπροσδιόριστη; Τί είναι αυτό που, μέσα στην άπειρότητα τών δυνατών συμβολικών δομών, εξειδικεύει ένα συμβολικό σύστημα, καθιερώνει κυρίαρχες κοινωνικές σχέσεις, προσανατολίζει προς μία από τις άμέτρητες δυνατές κατευθύνσεις όλες τις μεταφορές και τις μετωνυμίες που μπορούμε νά συλλάβουμε μέσω τής άφαιρέσης; Δέν μπορούμε νά κατανοήσουμε μία κοινωνία έξω από

έναν ένοποιητικό παράγοντα που παρέχει ένα σημαντικό περιεχόμενο και τό συνυφαίνει με τις συμβολικές δομές. Αυτός ο παράγοντας δέν είναι τό άπλό «πραγματικό», καθώς κάθε κοινωνία έχει συγκροτήσει τό δικό της πραγματικό (...). Όμως, ούτε είναι τό «ορθολογικό». Η πό σύντομη θεώρηση τής ιστορίας άρκεί για νά τό δείξει, και αν ήταν έτσι, ή ιστορία δέν θά ήταν πράγματι ιστορία, αλλά θά ήταν μία στιγμιαία προσχώρηση σε μία ορθολογική τάξη ή πολύ περισσότερο θά ήταν καθαρή πρόοδος μέσα στην ορθολογικότητα. Αν όμως ή ιστορία περιέχει αναντίρροπα τήν πρόοδο μέσα στην ορθολογικότητα (...) δέν μπορεί νά αναχθεί σε αυτήν. Έξ αρχής εμφανίζεται σε αυτήν (στην ιστορία) ένα νόημα που δέν είναι ένα νόημα του πραγματικού (στο όποιο αναφερόμαστε ή τό όποιο συλλαμβάνουμε), που ούτε είναι νόημα ορθολογικό, ή θετικά άνορθολογικό, που δέν είναι ούτε άληθές, ούτε ψευδές, και ωστόσο εντάσσεται στην τάξη τών σημασιών, και είναι ή φαντασιακή δημιουργία που προσιδιάζει στην ιστορία, αυτό εντός του όποιου και διά του όποιου ή ιστορία συγκροτείται για νά αρχίσει».

Ό άνθρωπος που έγραψε τό κείμενο αυτό, ο Πώλ Καρντάν, ήταν βέβαια ο Κορνήλιος Καστοριάδης. Μέσα στα χρόνια που μεσολάβησαν ο Καστοριάδης δημιούργησε ένα έντυπωμα σέ έκταση, ένταση, προβληματισμό και επικαιρότητα έργο που δέν έπαψε ποτέ νά θέτει εκ νέου ερωτήματα που άφορούν τή φαντασιακή δημιουργία, τή δημιουργικότητα, τή θέσμιση, όπως εκδηλώνονται στην ανθρώπινη ιστορία.

Η δημιουργία αυτή είναι δημιουργία νοήματος, χωρίς ωστόσο νά προϋποθέτει κάποιο δογματικό, θρησκευτικό ή άλλο προϋπάρχον νόημα για νά ενεργοποιηθεί. Είναι συγκρότηση νοήματος από τό Χάος, τήν Άβυσσο, όπως συνήθιζε νά λέει ο Καστοριάδης. Η θέσμιση άποτελεί ανάδυση από τό άπύθμενο του κοινωνικού φαντασιακού που δη-

μιουργεί καί καταστρέφει διαρκῶς τίς ιδιαίτερες σημασίες καί τούς θεσμούς στήν ιστορία. Ἡ ιστορία δέν μπορεί νά γίνει κατανοητή παρά ὡς διαδικασία αὐτοσυγκάλυψης τῆς κοινωνίας, παραγωγίσιμος τοῦ ἴδιου της τοῦ εἶναι ὡς δημιουργικότητας πού τήν ὀδηγεῖ στό νά θέσει τή θέσμισή της σάν κάτι πού δέν μπορεί νά θιγεῖ, πού ξεφεύγει ἀπό τήν ἴδια της τή δράση, σάν ἑτερονομία.

Ὅπως γράφει ὁ Καστοριάδης στούς «Χώρους τοῦ Ἀνθρώπου», ὁ πραγματικός κόσμος ὀρίζεται καί ὀργανώνεται μέσω ἑνός μάγματος κοινωνικῶν φαντασιακῶν σημασιῶν πού σχετίζονται μέ ἐρωτήματα, στό ὅποια καμία ὀρθολογική ἀπάντηση δέν θά μπορούσε ποτέ νά δοθεῖ. Οἱ ἀπαντήσεις πού κάθε φορά δίδονταν σέ σχέση μέ τούς ὄρους συγκρότησης καί τό νόημα τῆς ἀνθρώπινης κοινωνικῆς δράσης λάμβαναν πάντοτε στήν ιστορία δογματική καί θρησκευτική μορφή ἐγκαθιδρύοντας τίς κοινωνικές σχέσεις τῆς ἑτερονομίας. Ὅμως μιά ἀπάντηση πού θά ἤθελε νά ἀποφύγει τή δογματική προϋπόθεση τῆς ἑτερονομίας θά ἔπρεπε νά μπορεί νά ἀποστει ἀπό κάθε προϋποτιθέμενο κανόνα, θέτοντας τά δρώντα ἄτομα ὡς ἀρχή τῆς ἴδιας τους τῆς δημιουργικῆς δράσης. Κάνοντας τοῦτο θά μετατοπίζονταν ὡστόσο ἀπό μιά ὀρθολογικά προσδιορισμένη καί ἐλέγξιμη λογική (μέ τήν συνολο-ταυτιστική ἔννοια τῆς ὀρθολογικότητας) σέ ἕνα σημασιακό πεδίο πού χαρακτηρίζεται ἀπό ἀπροσδιοριστία, τό πεδίο τῶν μαγμάτων.

Στό πεδίο αὐτό τῆς «σημαιολογικῆς ἰλύος», τῆς γόνιμης λάσπης τοῦ ριζικοῦ φαντασιακοῦ μπορεί κατά τόν Καστοριάδη νά διακριθοῦν ἐπιμέρους διαδικασίες μορφοποίησης, νά γίνουν ἀντιληπτές οἱ ἐπαφές ἀνάμεσα σέ ἕν μέρει κατασκευασμένες σχηματοποιήσεις καί τήν μή κατασκευασμένη υλικότητα, καί ἔτσι νά καταστεί δυνατόν νά ξεκινήσει κάτι καινούργιο. Στό πεδίο αὐτό μπορούν νά ἀνιχνευθοῦν σημασίες πού ὑπερβαίνουν τούς ἀπλούς συνδυαστικούς τύπους τάξεων, ιδιοτήτων καί σχέσεων, πού δέν ἐγκλείονται στούς τύπους αὐτούς. Οἱ σημασιοδοτήσεις αὐτές ἀναφέρονται σέ αὐτό πού δέν

μπορεῖ πλήρως νά κατασκευασθεῖ καί νά ἐγκλεισθεῖ στό ὄρια τῆς συνολο-ταυτιστικῆς λογικῆς, στό χάος, στό ἀπύθμενο, στήν ἄβυσσο, σέ ὅ,τι ὄντως εἶναι κλπ. Ὁ Καστοριάδης ἔχει καταστήσει σαφεῖς τούς σοβαροῦς λόγους πού τόν ὠθοῦν στό νά ὑπογραμμίσει μέ μεγάλη ἐμμονή τήν ὄντολογική αὐτή θέση του πού ἀφορᾷ τόν προορθολογικό ὄρο, κάθε ὀρθολογικότητας, τό ριζικό φαντασιακό ὡς πεδίο ἀπροσδιοριστίας. Οἱ λόγοι αὐτοί ἔχουν νά κάνουν μέ τή σχέση τῆς προβληματικῆς τῶν μαγμάτων πρὸς τό αἶτημα τῆς αὐτονομίας. Ἀκριβῶς ἐπειδή ἡ συνολιστική-ταυτιστική λογική δέν ἐξαντλεῖ πλήρως ἀπό πού «εἶναι», γίνεται δυνατόν νά θεθεῖ γιά τίς ἀνθρώπινες κοινωνίες ζήτημα αὐτονομίας. Ὁ Καστοριάδης στοχεύει στή μετάβαση ἀπό τήν ἀπροσδιοριστία στήν αὐτόνομη καί ὑπεύθυνη πράξη –πράξη πού θά ἦταν ἀδύνατη σέ ἕναν συνολο-ταυτιστικά πλήρως προσδιορισμένο κόσμο. Ἡ παραδοχή τῆς ἀπροσδιοριστίας ἐπιτρέπει τήν ἀμφισβήτηση καί ἐκείνων τῶν προσδιορισμῶν πού συγκροτοῦν τήν ἑτερονομία. Ἡ ἀνάδειξη τῆς φαντασιακῆς συγκρότησης τῶν ἑτερόνομων θεσμῶν ἐπιτρέπει τήν ἀμφισβήτησή τους.

Ἀπό ὅ,τι φαίνεται ἀπό τά παραπάνω, ὁ Καστοριάδης προβαίνει σέ μιά κριτική τοῦ λειτουργικοῦ ὀρθολογισμοῦ μέ ἀφετηρία ἕνα λόγο πού ἀναφέρεται στό πεδίο τοῦ φαντασιακοῦ καί τῶν μαγμάτων. Θά θεθεῖ, ὅμως, ἐδῶ τό πρόβλημα στό πλαίσιο τῆς θεματικῆς μας κατά πόσον ὁ λόγος αὐτός ἀντιστοιχεῖ σέ μιά εὐρύτερη ὀρθολογικότητα «Vernunft» σέ ἀντίθεση μέ τόν ἐργαλειακό «Verstand» ἢ ἀντιθέτως εἶναι ἕνας λόγος πού προϋποθέτει καί ἀναπαράγει ἀνορθολογικές ἐπιλογές.

Αὐτό τό ἐρώτημα, θά ἤθελα νά ἐξετάσω ἐπικεντρώνοντας τόν προβληματισμό μου σέ τέσσερα σημεία. Πρῶτον σέ σχέση μέ τήν κριτική τοῦ Καστοριάδη στήν ἔννοια τοῦ ὀρθολογισμοῦ ὅπως κατανοήθηκε ἀπό τόν Κάντ καί ἀπό τήν ἐκδοχή τοῦ νεοκαντιανισμοῦ πού ἀντιπροσωπεύει ὁ Μάξ Βέμπερ.

Δεύτερον, σέ σχέση μέ τήν ἀντίληψη τοῦ Καστο-

ριάδη για τή φύση τῶν πεδίων τῆς κοινωνίας καί τῆς ιστορίας καί ὡς πρὸς τίς ἔννοιες τῆς «κατανόησης» καί τῆς «ἐξήγησης» πού προϋποτίθενται κατά τὴν ἀνάλυση τῶν πεδίων αὐτῶν.

Τρίτον, σέ σχέση μέ τὴν κριτική τοῦ Καστοριάδη στίς ἔννοιες τῆς ἀνάπτυξης τῆς καπιταλιστικῆς οἰκονομίας καί τῆς τεχνικῆς καί ὡς πρὸς τὸν τύπο τοῦ ὀρθολογισμοῦ πού ἡ κριτική αὐτῆ συνελάγεται. Καί, τέλος, σέ σχέση μέ τίς συνέπειες πού ἔχει γιὰ τὴν ἔννοια τοῦ ὀρθολογισμοῦ ἢ ἀντίληψη τοῦ Καστοριάδη περὶ αὐτόνομης πράξης.

II

Ἡ πρόταξη ἀπὸ τὸν Καστοριάδη τοῦ στοιχείου τοῦ φαντασιακοῦ ὡς ἀφετηρία, γιὰ τὴν κατανόηση τῆς θεσμοποίησης προϋποθέτει τὴ ρήξη μέ ἓνα γνωσιακό μοντέλο καντιανοῦ τύπου, μέ τό ὅποιο ὁ διαφωτισμός συνέδεσε μιά συγκεκριμένη ἀντίληψη περὶ ὀρθολογικότητας. Τό γνωσιακό μοντέλο καντιανοῦ τύπου, ἐνῶ ἐκκινεῖ ὑπὸ τὴν παραδοχὴ τοῦ ριζικοῦ καί ἀνεπίστρεπτοῦ χωρισμοῦ μεταξύ διανοητικῆς καί αἰσθησιακῆς γνωστικῆς δύναμης, ἔχει ἐξ ὑπαρχῆς διαμεσολάβησει τίς δύο αὐτές δυνάμεις ἀναγοντάς τεσ σέ ἓνα ὑπερβατολογικό πλαίσιο ἀναφορᾶς. Τό φαντασιακό δέν προκύπτει ποτέ στὰ πλαίσια ἐνός τέτοιου μοντέλου σέ ἀδιαμεσολάβητη μορφή, ἀλλά εἶναι ἤδη πάντοτε διαμεσολαβημένο ἀπὸ διανοητικά καί ἔλλογα ἐνεργήματα στήν ἐκάστοτε μεταξὺ τους ἀλληλοαναφορὰ καί σχέση. Ἰδιαίτερα μιά τέτοια διαμεσολάβηση τοῦ φαντασιακοῦ ἀπὸ τό νοητικό/ἐννοιακό μπορεῖ νά λαμβάνει τὴ μορφή τοῦ σχηματισμοῦ ὅπως αὐτός ἐκτίθεται στίς γνωσιοθεωρητικές ἀναλύσεις τῆς πρώτης καντιανῆς Κριτικῆς εἴτε νά λαμβάνει μη-σχηματικές μορφές κανονιστικότητας ὅπως αὐτές ἐκτίθενται στίς ἀναλύσεις τῆς τρίτης καντιανῆς κριτικῆς πού ἀφοροῦν τὴ θεωρία τοῦ αἰσθητικῆ ὠραίου, τῆ θεωρία τῶν ὀργανισμῶν, ἀλλά καί τὴ θεωρία τῶν ιστορικο-κοινωνικῶν μορφῶν. Ἄρα τό φαντασιακό ὑφίσταται κανονιστικὴ διαμεσολάβηση ὄχι μόνο ὑπὸ ὄρους ἐργαλειακοῦ ὀρθολογισμοῦ (περίπτωση τῆς κριτικῆς τοῦ Καστοριάδη) ἀλλά καί ἐνόψει κανόνων πού προϋποθέτουν καί πραγματώνουν τὴν ἐλευθερία καί τὴν αὐτονομία. Παρὰ τὴν κριτικὴ τοῦ Καστοριάδη στόν καντιανό τύπο ὀρθολογικότητας μιά τέτοια σκέψη δέν φαίνεται νά τοῦ εἶναι τελείως ξένη (πρβλ. Θρυμματισμένος Κόσμος, Ὑψιλον, Ἀθήνα 1992, σ. 128 ἐπ.). Γράφει λ.χ. ὅτι θά πρέπει νά συλλάβουμε ἓναν νοῦ πού γιὰ νά τὸν φθάσουμε θά πρέπει νά σκεφτόμαστε ἐλεύθερα. Ὁ νοῦς αὐτός θά συνίσταται σέ μιά ἀνοιχτὴ διαδικασία κρίσης καί διαύγασης πού θυμίζει τὴν καντιανὴ ἔννοια τῆς Vernunft πού ἀντιπαρατίθεται στὴ μηχανικὴ ὁμοιομορφιοποιούσα διάνοια (Verstand), τὸν «περισταλμένο» νοῦ. Τέτοια

«καντιανὰ» στοιχεῖα δέν ἀξιοποιοῦνται ὡστόσο ἀποφασιστικά ἀπὸ τὸν Καστοριάδη, στό ἔργο τοῦ ὁποῖου ἡ ἀντι-καντιανὴ κατεύθυνση κυριαρχεῖ.

Ὁ Καστοριάδης προσέγγισε τὰ ἐπιστημολογικά προβλήματα, τὰ ὁποῖα θέτει ἡ Τρίτη καντιανὴ Κριτικὴ στὰ πλαίσια τῆς τοποθέτησής του στό πρόβλημα κρίσης καί ἐπιλογῆς ὅπως τίθεται σέ νεωτερικῆς κοινωνίας τῆς ἐλληνικῆς - δυτικοευρωπαϊκῆς παράδοσης. Γιὰ τὸν Καστοριάδη τὰ καντιανὰ θέματα τῆς τελεολογίας, τοῦ ἔργου τέχνης καί τῆς θεωρίας τῆς φύσης ὡς θεωρίας τῶν ὀργανισμῶν, ἀποτελοῦν «μὴ συνειδητὴς περιγραφές τοῦ πρωτόγονου κύκλου τῆς ιστορικο-κοινωνικῆς δημιουργίας». Μέσω τῶν ἀναλύσεων τῆς Τρίτης Κριτικῆς, γράφει ὁ Καστοριάδης, ὁ Κάντ ἀποκτᾶ μιά «ἀσαφὴ αἴσθηση» τῆς ὄντολογικῆς ἰδιαιτερότητας τῆς τέχνης ὡς δημιουργίας καί τῆς φύσης ὡς ζωντανῆς δύναμης ἀνάδυσσης, πού συγκεντρώνει τὴν ὕλη κάτω ἀπὸ τὴν μορφή. Ὁ καντιανὸς φορμαλισμὸς ἀποτυγχάνει κατὰ τὸν Καστοριάδη νά ἐπιτύχει τὴν ὑπέρβαση τοῦ σχετικισμοῦ πού ἐπικαλεῖται σέ ἠθικά ζητήματα, ἀποτυγχάνει λ.χ. νά «ἀποδείξει» μέ ὀρθολογικά ἐπιχειρήματα γιὰτί ὁ Χίτλερ εἶχε «ἀδικο» καί οἱ δημοκράτες ἀντίπαλοι τό «δικιο».

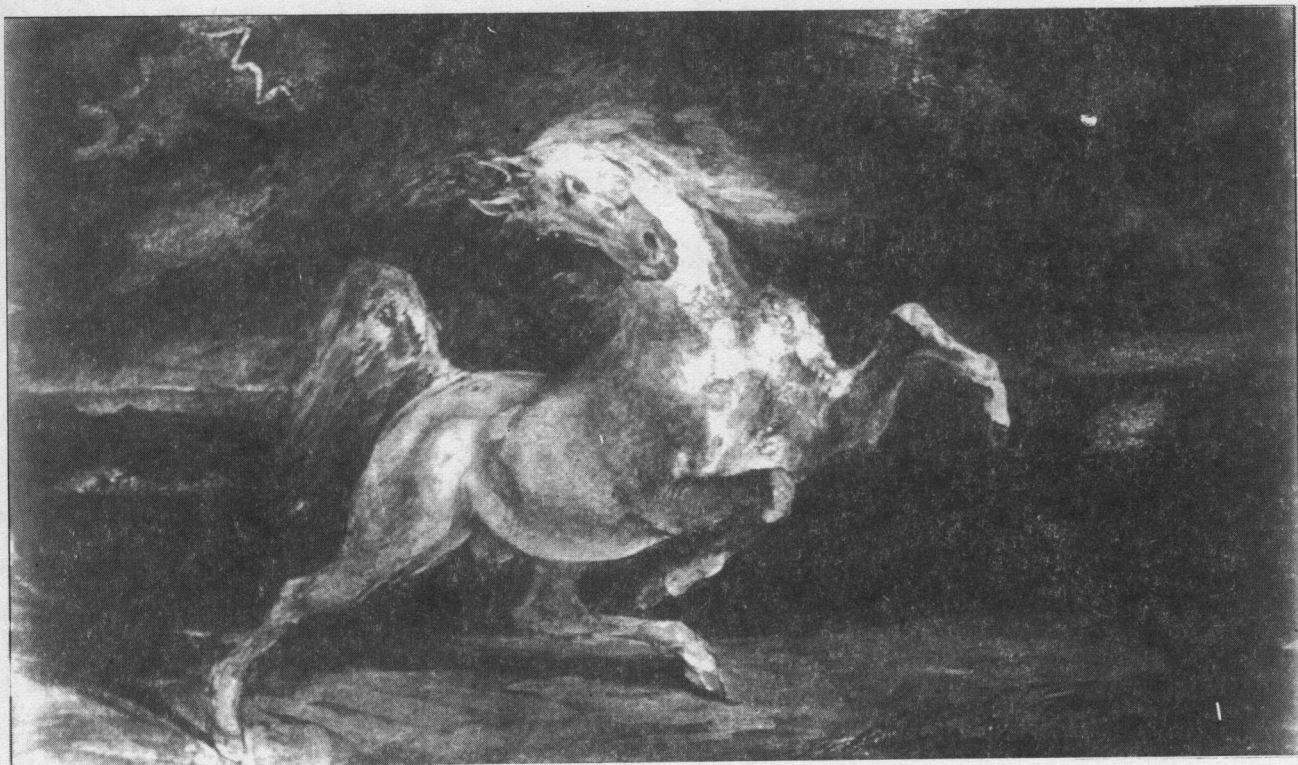
Ἡ ἀπάντηση πού υἱοθετεῖ ὁ Καστοριάδης, γιὰ νά ἀπαντήσει στὰ ἐρωτήματα πού ἀπέτυχε νά ἀπαντήσει ὁ φορμαλισμὸς, φαίνεται νά προέρχεται ἀπὸ τό στρατόπεδο τῶν Κοινοτιστῶν. Τὰ ἠθικά ἀξιώματα πού χρησιμοποιοῦμε κατὰ τοῦ Χίτλερ στηρίζονται στὴ συνήθειά μας νά δίνουμε ἓνα ἰδιαίτερο περιεχόμενο σέ γενικῆς ἔννοιες ἐντός μιᾶς κοινότητας, δηλ. αὐτῆς τοῦ φιλελεύθερου νεωτερικοῦ τύπου. Ἡ κοινότητα αὐτὴ ἀποδέχεται τὸν διάλογο ὡς μέσο ξεπεράσματος τῶν διαφορῶν, καί ἀκόμα ἀποδέχεται ὅτι δέν μποροῦν νά ἀποδειχθῶν τὰ πάντα. Στὴν κοινότητα αὐτὴ ὑπάρχει ἐπαρκὴς θάμνος συνείδησης ὡς πρὸς τὴ σημασία ἐννοιῶν ὅπως ἐλευθερία, ἰσότητα καί δικαιοσύνη (ὅλες αὐτές οἱ ἔννοιες συνιστοῦν «φαντασιακῆς σημασίες»). Γιὰ νά ἀντιμετωπίσουμε ἐρωτήματα πού ἐξέρχονται τοῦ πεδίου τῆς αὐστηρῆς ἀπόδειξης θά πρέπει λοιπὸν νά ἀνατρέξουμε στίς συνθήκες συζήτησης στό ἐσωτερικὸ μιᾶς κοινότητας. Ὁ ὅρος αὐτός ἰσχύει κατὰ τὸν Καστοριάδη καί ὅσον ἀφορᾶ τὴν ἀξίωση ὑποκειμενικῆς γενικότητας τῆς αἰσθητικῆς κρίσης. Καί ἡ ἀξίωση αὐτὴ, καθὼς καί ἡ ἐκπαίδευση τοῦ γούστου μεταξύ τῶν ἀνθρώπων πού ἐπικοινωνοῦν αἰσθητικά, προκύπτουν στό ἐσωτερικὸ μιᾶς ἰδιαίτερης κοινότητας. Ἀποκλείεται ἡ ἀποδοχὴ ἐνός ὑπερβατολογικοῦ πλαισίου δεσμευτικῶν κανόνων γιὰ ὅλες τίς κοινωνίες. Ἄν ὑπάρχει κάτι κοινὸ γιὰ ὅλες τίς κοινωνίες (καθολικὴ ἐγκυρότητα), αὐτὸ εἶναι ἡ συνολιστικὴ-ταυτιστικὴ συνιστώσα πού ἀντιπαρατίθεται στὴ δημιουργικότητα τοῦ φαντασιακοῦ. Ὁ Κάντ διαισθάνθηκε, σύμφωνα μέ τὸν Καστοριάδη,

ότι τό μεγάλο έργο τέχνης είναι πρότυπο του γεγονότος τής δημιουργίας και τής εκπαίδευσης του γούστου. Σέ αυτήν τή διαίσθηση συνίσταται και ή αξία τής τρίτης καντιανής Κριτικής. Ό Κάντ δέν κατανόησε ώστόσο τήν προβληματική τής δημιουργίας στήν ιστορία (δημιουργία θεσμών) ούτε αντιμετώπισε τό κοινωνικο-ιστορικό μέ όρους αυτοθέσμησης. Δέν άπάντησε στό έρώτημα για τό πώς καθίσταται δυνατό σέ έμάς νά κρίνουμε και νά επιλέγουμε, καθώς ή γενίκευση τών διαισθήσεων του δέν του επέτρεψε νά ξεφύγει από τίς άπορίες που περιέχει τό έργο του. Ό Καστοριάδης φαίνεται νά πιστεύει ότι ή άπάντηση στήν παραπάνω άπορία μπορεί νά δοθεί, άν θεωρήσουμε ότι ό καθένας κρίνει μέσα στήν ιδιαίτερη παράδοση που τόν έχει διαμορφώσει και μέσω αυτής (γνωστικό κλείσιμο). Από τήν άποψη αυτή, προσάπτει στον Κάντ ότι δέχεται μία μόνο ιστορία ως υπερβατολογικό όρο που θέτει ό διαφωτισμός για τήν αξιολόγηση όλων τών παραδόσεων. Μέ τόν τρόπο αυτό τής επιχειρηματολογίας του, ό Καστοριάδης εκτίθεται ώστόσο μέ τή σειρά του, στή μομφή του άνορθολογισμού που είναι διατυπώσιμη από τή σκοπιά τών καντιανών κανονιστικών μοντέλων. Τό καντιανό έπιχείρημα τοποθετείται γνωσιακά σέ ένα πεδίο όπου έχει ήδη συντελεσθεί ή άρση τών κοινοτιστικών παραδοχών και του «γνωστικού κλεισίματος» και έχει επέλθει ήδη ένα είδος παγκοσμιοποίησης, μέ τήν έννοια τής συντελεσμένης διαμεσολάβησης τών επιμέρους κοινοτήτων από όρθολογικά προσπελάσιμες (διανοητικές και έλλογες) διαδικασίες. Η ιδέα αυτής τής διαμεσολάβησης αξιοποιείται από τόν καντιανισμό και προκειμένου νά διατυπωθεί μία κριτική θεωρία τής ιστορίας.

Στό κείμενό του «Άτομο, κοινωνία, όρθολογικότητα, ιστορία» (*Esprit*, Φεβρουάριος 1988) ό Καστοριάδης τοποθετείται άπέναντι στή μέθοδο του Μάξ Βέμπερ και τόν τύπο όρθολογικότητας που αυτή συνεπάγεται. Έπισημαίνει τόν άτομιστικό χαρακτήρα τής μεθοδολογικής αυτής προσέγγισης καθώς και τό γεγονός ότι στό πλαίσιο τής προσέγγισης, αυτής τά συλλογικά κοινωνικά μορφώματα (λ.χ. κράτος, τάξεις κλπ.) άνάγονται, προκειμένου νά εξηγηθούν, στό άτομικό πράττειν του όρθολογικώς δρώντος. Η κριτική του Καστοριάδη στό μεθοδολογικό άτομισμό χρησιμοποιεί έπιχειρήματα που άντιστοιχούν στα έπιχειρήματα του Μένγκερ περί μή άναμενομένων άποτελεσμάτων του άτομικού πράττειν. Τό άτομιστικό μοντέλο δέν είναι σέ θέση νά άποδείξει, βάσει όρθολογικών έπιχειρημάτων, τήν άνάδυση τής πολυειδίας τών πολιτισμών και τής πολλαπλότητας τών κανόνων, τών θεσμών και τών γλωσσών. Οι πολύμορφες αυτές θεσμίσεις προέκυψαν από συλλογική, αλλά μή συνειδητή δράση που δέν θά μπορούσε νά ανακατασκευαστεί βά-

σει μιας έπιστήμης που έχει ως πρότυπο τόν άτομικό, έγωιστικό δρώντα, αλλά μάλλον βάσει έπιστημών που άναφέρονται στήν άνορθολογική διάσταση τής δράσης, όπως είναι ή ψυχανάλυση, ή έθνολογία και ή ιστορία. Προϋπόθεση τής κατανόησης δέν είναι ό όρθολογισμός του επιμέρους άτόμου, αλλά ή άναφορά στον κόσμο τών κοινωνικών, φαντασιικών σημασιών και θεσμών, έναν κόσμο σημασιών που κανείς δέν κατέχει πραγματικά και που δέν είναι άναγώγιμες σέ κάποια όρθολογικά κριτήρια.

Είναι συναφώς ενδιαφέρον τό ότι ό Καστοριάδης, στό πλαίσιο τής κριτικής του τής βεμπεριανής τυποποίησης, στρέφεται ιδιαίτερα προς τό έρώτημα τής άντιστοιχίας μεταξύ τύπων που άναφέρονται σέ διάφορες διαστάσεις ενός και του αυτού πολιτισμού. Πράγματι, τό πρόβλημα αυτό παραπέμπει σέ μία άντινομία στό έσωτερικό τής βεμπεριανής έπιστημολογίας, που θέτει σέ άμφισβήτηση τό μεθοδολογικό άτομισμό που βρίσκεται στή βάση τής μεθοδολογίας αυτής. Η άναγκαία άντιστοιχία μεταξύ τύπων σέ έναν πολιτισμό προκύπτει, γράφει ό Καστοριάδης, από τήν κοινή άναφορά τους σέ ένα πραγματικό κοινωνικό νόημα «Τό νόημα είναι άλληλέγγυο στή σύνολη θέσμιση τής κοινωνίας ως θέσμιση κοινωνικών φαντασιών» (68). Λ.χ. δέν μπορώ νά καταχωρήσω τόν τύπο του σαμάνου σέ μία καπιταλιστική κοινωνία. Οι τύποι δέν «κολλάνε». Πράγματι, ό Βέμπερ αντιμετώπιζει τό πρόβλημα τής άντιστοιχίας τών τύπων μέ κάποια άμηχανία, χρησιμοποιώντας ρήματα όπως «άντιστοιχεί» (*entspricht*), «συνοδεύει», «είναι παράλληλο», «ταιριάζει», «άποδίδεται» (πρβλ. και τή δική μου άνάλυση στό *Ιστορία και Μέθοδος*, κεφ. 4, εκ. Σμίλη, Άθήνα 1992). Έπισημαίνουμε ότι αυτή ή άντιστοιχία τύπων μπορεί νά προκύπτει είτε στό πλαίσιο μιας εξήγησης τής έσωτερικής σχέσης τους (λ.χ. όρθολογικό δίκαιο και όρθολογική γραφειοκρατία είναι άναγκαίοι ιστορικοί όροι τής άνάπτυξης τής άγοράς και τής καπιταλιστικής έπιχείρησης). Είτε οι άντίστοχοι τύποι προκύπτουν σέ ιστορικά μοντέλα που άναφέρονται στις «άνεπανάληπτες» και «μοναδικές» συνθήκες ενός πολιτισμού. Στήν περίπτωση αυτή, εμφανίζονται ως «παραλληλισμοί» και «άναλογίες» στό έσωτερικό του ιστοριστικού μοντέλου κατά τήν έκφραση του παλαιότερου ιστοριστή Roscher. Ό Καστοριάδης φαίνεται νά επιλέγει αυτή τή δεύτερη (άνορθολογική), ιστορική έκδοχή. Λέει ότι οι ιδεότυποι κατασκευάστηκαν «μέ κάποια φροντίδα συνοχής», για νά συλλάβουν αυτή τήν κοινωνία. «Έπειδή ή κοινωνία είναι συνεκτική, ό θεωρητικός μπορεί νά δοκιμάσει νά κατασκευάσει ιδεατούς τύπους που κατά τό μάλλον ή ήττον συνεχούνται». Τό έπιχείρημα στρέφεται ώστόσο κατευθείαν προς τόν άνορθολογισμό δεδομένου ότι έχει

ἤδη προσδιορίζει (67) ὅτι «συνεκτικότητα δέν σημαίνει οὔτε συστηματικότητα οὔτε διαφάνεια». Πρόκειται γιά μιά συνεκτικότητα τῆς ὁποίας ἡ φύση δέν εἶναι ὀρθολογικῶς προσπελάσιμη καί ἡ ὁποία ὡστόσο ἔχει «ιστορική μοναδικότητα» – ὁ Καστοριάδης χρησιμοποιεῖ ἀκριβῶς τίς διατυπώσεις τοῦ παλαιότερου ιστοριστικοῦ ὀλισμοῦ, ἀπό τήν κριτική τοῦ ὁποίου προέκυψε καί ὁ ἀτομισμός τοῦ Βέμπερ (Ὁ Βέμπερ ἔλεγε ὅτι «εἶμαστε ὅλοι παιδιά τοῦ ιστορισμοῦ»).

III

Στρεφόμαστε τώρα στό δεύτερο ἐρώτημα πού θέσαμε γιά τήν ἀντίληψη γιά τή φύση τῆς κοινωνίας καί τῆς ιστορίας στό ἔργο τοῦ Καστοριάδη. Συναφῶς θά ἀναζητήσουμε τόν τρόπο πού ἀντιλαμβάνεται τό τί σημαίνει κατανόηση καί ἐξήγηση ιστορικῶν καί κοινωνικῶν διαδικασιῶν σέ σχέση μέ τήν ἔννοια τοῦ ὀρθολογισμοῦ. Ἡ πολλαπλότητα τῶν πολιτισμικῶν μορφωμάτων δέν μπορεῖ –κατά τόν Καστοριάδη– νά ἀναχθεῖ σέ ἐπιμέρους φιγούρες μιᾶς ἐνιαίας ὀρθολογικότητας οὔτε ὁ ὀρθός λόγος μπορεῖ νά ἀποκαταστήσει τή διάταξη καί ἱεράρχηση τῶν μορφωμάτων αὐτῶν. «Ἡ φιλοσοφία τῆς ἀνθρώπινης ιστορίας δέν ἀρχίζει μέ τήν ἀνάγνωση τοῦ Κάντ ἀλλά μέ τή μελέτη π.χ. τῶν ἀνθρωποθυσιῶν στούς Ἀζτέκους, τοῦ μαζικοῦ προσηλυτισμοῦ

τῶν χριστιανικῶν πληθυσμῶν τοῦ Βυζαντίου στήν ἰσλαμική θρησκεία, τόν ναζισμό καί τόν σταλινισμό». Σύμφωνα μέ τήν ἀντίληψη αὐτή, ἡ προσέγγιση τῆς ἰδιαιτερότητας τοῦ κάθε πολιτισμοῦ εἶναι δυνατή χωρίς ἀναγωγή σέ ἓνα ἐνιαῖο ἐρμηνευτικό πλαίσιο πού θά προσδιόριζε τά ἐρμηνευτικά κριτήρια τοῦ σημερινοῦ ἐρευνητῆ. Στή θέση ἐνός τέτοιου ἐρμηνευτικοῦ πλαισίου τίθεται ἓνα πλαίσιο ἀσυνεχῶν στιγμῶν πού περιλαμβάνει:

α) μὴ ἀναγωγικότητα τῶν θεσμίσεων καί τῶν σημασιῶν στήν ἀτομική δράση

β) μὴ ἀναγωγικότητα τῆς πολιτισμικῆς πολλαπλότητας σέ μιά ὀρθολογική, ἐνιαῖα ἱστορία

γ) τήν ἀντίληψη ὅτι τό κοινωνικοἰστορικό, ὡς ἀνώνυμο συλλογικό, θεσμίζει, δημιουργεῖ σημασίες, ἄγνωστο πῶς, καί μεταβαίνει, ἄγνωστο πῶς, ἀπό μάγμα σέ μάγμα. Ἄρα, οἱ μεταβάσεις δέν ἀποτελοῦν συνθέσεις ἀλλά ἀναδύσεις νέων μαγμάτων.

Μέ τήν ἀντίληψή του αὐτή, ὅμως, ὁ Καστοριάδης συμπλέει τώρα μέ τόν ἀντίπαλό τοῦ Μάξ Βέμπερ ὅσον ἀφορᾷ τήν ἔλλειψη διαμεσολάβησης μεταξύ τῶν ἀξιῶν τῶν ἐπιμέρους πολιτισμῶν, τόν ἀξιακό πολυθεϊσμό καί τήν ἑτερότητα τῶν ιστορικο-κοινωνικῶν κόσμων. Ὅπως ἐπισημάνθηκε, ὁ Καστοριάδης δέχεται ὅτι ὡς ἓνα κοινό στοιχεῖο γιά ὅλους τοὺς πολιτισμούς θά μπορούσε νά ἐντοπιστεῖ τό στοιχεῖο τῆς περιορισμένης ἐργαλειακῆς συνόλο-ταυτιστικῆς ὀρθολογικότητας (65). Θεωρεῖ ὅμως

ὅτι χρειάζεται πάντα νά προληφθεῖ μιά πρώτη θεώρηση τῆς φαντασιακῆς θέσμησης τῆς κάθε κοινωνίας, προκειμένου νά γίνει κατανοητό πῶς τό ἐργαλειό-διανοητικό αὐτό στοιχείο «βυθίζεται» κάθε φορά στή σύνολη φαντασιακή θέσμηση. Τέτοιες ἐκφράσεις ἀπαντοῦν συχνά στόν Καστοριάδη, ὅπως «βυθίζομαι σέ ἕνα φαντασιακό», «διεισδύω σέ ἕναν κόσμο σημασιῶν», γιά νά τίς καταλάβω, ἢ «συναίσθάνομαι» τίς σημασίες αὐτές. Πρόκειται γιά μιά ἐκδοχή τῆς κατανοητικῆς προσέγγισης (Verstehen, Einfeldung) ἢ ὅποια παραιτεῖται ἀπό τήν ὀρθολογική ἐξήγηση χάριν τῆς ὑποκειμενικῆς ἀναδίωξης. Ἡ ἱστορία εἶναι δημιουργία ὀλικῶν μορφῶν τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς. Οἱ κοινωνικές μορφές δέν προσδιορίζονται ἀπό ἱστορικούς νόμους ἀλλά ἀποτελοῦν αὐτοδημιουργίες ὀφειλόμενες στό κοινωνικό φαντασιακό μέ τήν ριζική ἐννοιά του, δηλαδή αὐτοῦ πού δημιουργεῖ τά πράγματα, τή γλώσσα, τούς κανόνες καί τίς ἀξίες. Κάθε θεσμός ἐκπροσωπεῖ μιά ἰδιαίτερη δημιουργία, ἕνα νέο εἶδος, μιά νέα οὐσία, μιά νέα μορφή, ἕνα νέο κανόνα. Κατανοῶ μιά κοινωνία σημαίνει ὅτι εἰσχωρῶ στίς κοινωνικές, φαντασιακές σημασίες πού τή συνέχουν (ἔχουμε καί ἐδῶ τήν ἐννοια τῆς εἰσχώρησης). Ἡ οἶονεὶ ὀλότητα τῶν μελῶν μᾶς δοσμένης κοινωνίας δέν καταλαβαίνει καί οὔτε θά μπορούσε νά καταλάβει μιά «ξένη» κοινωνία. Πρόκειται καί ἐδῶ γιά τή θέση τοῦ Καστοριάδη περί «γνωστικοῦ κλεισίματος» τῆς θέσμ-

σης (163). Μερικοί δρώντες μποροῦν, ὑπό ὀρισμένες προϋποθέσεις, νά καταλάβουν κάτι ἀπό μιά ξένη κοινωνία, ἀλλά αὐτή ἢ δυναμική καθολικότητα δέν ἔχει ὡς ρίζα τῆς τήν ἀνθρώπινη ὀρθολογικότητα ἀλλά τή δημιουργική φαντασία ὡς πυρηνική συνιστώσα τῆς σκέψης. "Ὅ,τι φαντάστηκε ὁ ἕνας μπορεῖ νά φανταστεῖ ἐκ νέου καί κάποιος ἄλλος. Καί ἐδῶ διαπιστώνουμε τήν ἐνταξη τῆς ἐπιχειρηματολογίας τοῦ Καστοριάδη στήν κατανοητική παράδοση τοῦ Ντίλτεϋ. Τό τεχνικό-ὀρθολογικό ἐνσωματώνεται στό φαντασιακό, τό ὅποιο κοινοποιεῖται ἀπό τόν ἕνα δρώντα στόν ἄλλο μέσω βιωματικῶν, συναισθαντικῶν διαδικασιῶν. Δέν ἀποκαθίσταται ὀρθολογική ἐπικοινωνία μεταξύ τῶν ἐπιμέρους σημείων στά ὅποια σταθεροποιοῦνται πλέγματα φαντασιακῶν σημασιῶν. Ἀποφεύγεται ἢ ἀναδρομή σέ μιά προνομιακή θεωρία τοῦ ἱστορικοῦ «τώρα», ὡς ἐρμηνευτικό, οἶονεὶ ὑπερβατολογικό πλαίσιο, γιά τήν ἐνταξη πυρήνων παρελθουσῶν σημασιῶν, ἐτεροτήτων κλπ. (κατά τό πρότυπο διαλεκτικῶν ἐπιστημολογιῶν τύπου Χέγκελ καί Μάρξ). Ἡ σχετικιστική αὐτή ἀντίληψη γιά τήν ἱστορικότητα τῶν θεσμῶν στους ἐπιμέρους πολιτισμούς ἔχει ὡς συνέπεια τήν ἀδυναμία συσχετισμοῦ τῶν ἐπιμέρους θεσμίσεων στό ἐσωτερικό ἐνός συνεκτικοῦ ὄλου καί, ὡς ἐκ τούτου, τήν παραίτηση ἀπό τήν κατανόηση τοῦ ἰδιαίτερου βάρους τοῦ καθενός θεσμοῦ σέ σχέση μέ τούς ἄλλους στό ἐσωτερικό ἐνός πολιτισμοῦ καί μεταξύ

πολιτισμών. Η επιστημολογική αυτή προϋπόθεση κινδυνεύει να οδηγήσει σε μετατόπιση της ανάλυσης προς την κατεύθυνση απλών απαριθμήσεων θεσμών και να καταστρέψει τη νοηματική σχέση μεταξύ τους, επιχειρώντας, εκ των υστέρων, την αποκατάσταση στο επίπεδο ενός μοναδικού, ανεπανάληπτου κλπ. πολιτισμού. Θεσμοί είναι τά πάντα: γλώσσα, αριθμητική, το σύνολο των εργαλείων, η οικογένεια, ο νόμος, οι αξίες. Φαίνεται να μὴ γνωρίζουμε τίποτα για τὴ διαμόρφωσή τους ἐκτός τοῦ ὅτι εἶναι ἀποτέλεσμα ἀνθρώπινης δημιουργίας. Ἡ ἱστορία φαίνεται νὰ δημιουργεῖ κατὰ τρόπο μὴ ὀρθολογικῶς προσελασμο, δημιουργεῖ τὸ ἐξάισιο, ἀλλὰ καὶ τὸ τερατώδες, παρέχει ἔλλειμμα ἐξήγησης, ἀλλὰ, κάποτε, στὴν περίπτωση τοῦ τερατώδους, καὶ ἔλλειμμα κατανόησης, λ.χ. δὲν ὑπάρχει κατανόηση τοῦ Ἄουσοιτις, τῶν γκούλακ κλπ. Ἀλλὰ δὲν φαίνεται νὰ γνωρίζουμε τίποτε καὶ γιὰ τὴ διάλυση τῶν θεσμῶν ἐκτός τοῦ ὅτι αὐτὴ ὀφείλεται στὴν «πάλη» τῶν ἀνθρώπων γιὰ νὰ τοὺς ἀλλάξουν καὶ νὰ βάλουν στὴ θέση τοὺς νέους (ἢ ἀπροσδιορισία τῆς νοηματικῆς σχέσης στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ὅλου πού κάνει ἐδῶ δεκτὴ ὁ Καστοριάδης τοῦ φέρνει κατὰ παράδοξο τρόπο ἐδῶ, πολὺ κοντὰ τόσο σὲ «ἀριστερές» σποντανεϊστικὲς θέσεις, ὅσο καὶ σὲ νεοφιλελεύθερες γνωσιο-θεωρητικὲς καὶ ἐπιστημολογικὲς, ὅπως εἶναι οἱ θέσεις τοῦ νεοφιλελεύθερου ἀντιπάλου του, F. Hayek).

IV

Θὰ ἐξετάσουμε τώρα τὸ τρίτο ἐρώτημα πού θέσαμε καὶ ἀφορᾷ τὴν κριτικὴ ἀνακατασκευὴ τῶν ἐνοιῶν τῆς ἀνάπτυξης, τῆς καπιταλιστικῆς οικονομίας καὶ τῆς τεχνικῆς ἀπὸ τὸν Καστοριάδη καὶ τὸν τύπο ὀρθολογισμοῦ πού ἡ ἀνακατασκευὴ αὐτὴ συνεπάγεται. Στὸ τελευταῖο ἔργο πού μᾶς ἄφησε ὁ Καστοριάδης («Ἡ ὀρθολογικότητα τοῦ Καπιταλισμοῦ», Ὑψίλον, Ἀθήνα 1998) στράφηκε ἰδιαίτερα στὴν ἐξέταση τῶν ἰδιαίτερων τύπων ὀρθολογισμοῦ, τοὺς ὁποῖους παράγει ὁ καπιταλισμὸς ὡς ἰδεολογία καὶ ὡς πρακτικὴ. Ὁ καπιταλισμὸς θεομίζει τὴν ἰδεολογία τῆς ὀρθολογικότητας ὡς συμφωνία τῶν μέσων πρὸς οἰονδῆποτε δεδομένο σκοπὸ (ὁ «ὀρθολογισμὸς τοῦ σκοποῦ» κατὰ τὴ βεμπεριανὴ προσέγγιση), χωρὶς νὰ θίγεται ὡστόσο συναφῶς τὸ ζήτημα τῆς ὀρθολογικότητας τοῦ ἴδιου τοῦ σκοποῦ. Ἡ κριτικὴ σὲ αὐτοῦ τοῦ τύπου τῆς ὀρθολογικότητας, ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ Καστοριάδη, ἔχει ὡς ἀφετηρία τὸ συλλογισμὸ ὅτι κάθε κοινωνία θεομίζει τοὺς θεσμοὺς τῆς καὶ ταυτόχρονα τοὺς νομιμοποιεῖ, δηλ. ἡ νομιμοποίηση μᾶς κοινωνίας, μέσω ὀρθολογικότητας, εἶναι ταυτολογικὴ. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ἡ μορφὴ τῆς ὀρθολογικότητας –στὸ ἐπίπεδο τῆς ἀνθυπαρσίας τῶν σκοπῶν– ἀσκειται ἀπὸ τὴ σκοπιὰ

κοινωνιῶν πού ἔχουν οἱ ἴδιες θεοπίσει τὰ κριτήρια ἀξιολόγησης τῶν θεσμῶν τοὺς καί, ὡς ἐκ τούτου, δὲν μποροῦν νὰ ὑποβληθοῦν σὲ ἀξιολόγηση ὡς πρὸς τοὺς θεσμοὺς αὐτοὺς. Ὁ καπιταλιστικὸς τύπος ὀρθολογικότητας ἀντιμετωπίζεται ἀπὸ τὸν Καστοριάδη ὄχι ὡς πρόβλημα ἀναπαραγωγῆς ἐνός συγχροτημένου κοινωνικο-οικονομικοῦ συστήματος, ἀλλὰ ὡς πρόβλημα πού ἀφορᾷ τοὺς ὄρους γένεσης ἐνός σχηματισμοῦ. Καὶ ἐδῶ ὁ Καστοριάδης συμπλέει μὲ τὸν Μάξ Βέμπερ. Μιλᾷ γιὰ «αἰνιγματικὴ συνέργεια πλήθους παραγόντων πού ὄλοι συνωμοτοῦν ὀδηγώντας πρὸς τὸ ἴδιο ἀποτέλεσμα». Ἀφοῦ συγκροτήθηκε αὐτὴ ἡ κοινωνία καὶ ἀνέπτυξε τὴν τεχνικὴ τῆς βάσης, μπόρεσε νὰ καθυποτάξει τοὺς ἄλλους πολιτισμοὺς οἱ ὁποῖοι δὲν ὑπῆρξαν μὴ ὀρθολογικοὶ ἀλλὰ εἶχαν ἄλλες φροντίδες ἀπὸ τὴν ἐξέλιξη τῆς τεχνικῆς καὶ τὴν αὔξηση τῆς παραγωγῆς. Ἡ ἀνάλυση τῆς καπιταλιστικῆς ὀρθολογικότητας ἀναλύεται ἐδῶ α) μὲ ἀναφορὰ στὸ συγκυριακὸ τῆς γένεσής της (πρὸβλ. Βέμπερ, Ζόμπαρτ, Μάξ περὶ πρωταρχικῆς συσσώρευσης), β) ὡς πρὸς τὴν τεχνικὴ διάστασή της καὶ τὴν ἔνταξη τῆς γνώσης στὴν οικονομικὴ δράση, μὲ σκοπὸ τὸ κέρδος. Ὡστόσο, διακρίνεται ἐδῶ μιά μορφὴ «ἐξήγησης» τῆς ὀρθολογικότητας τοῦ καπιταλισμοῦ. Λέγεται ὅτι ἡ ὀρθολογικότητα, ὡς δημιουργία, εἶναι ἀνθυπαρεια καὶ δὲν παράγεται ἀπὸ κάτι ἄλλο, ὅτι χαρακτηρίζεται ὅμως ἀκριβέστερα μὲ κάτι «πιο γνωστό» καὶ «πιο οἰκεῖο». Τὸ γνωστὸ αὐτὸ καὶ οἰκεῖο εἶναι γιὰ τὸν Καστοριάδη ἡ τάση γιὰ κυριαρχία, ἡ ἐφεση γιὰ παντοδυναμία, πού ἀποτελεῖ τὸ βαθύτερο χαρακτηριστικὸ τῆς ψυχικῆς μονάδας (διαπιστώνουμε ἐδῶ συγγένεια τῆς επιχειρηματολογίας τοῦ Κορνήλιου Καστοριάδη μὲ τὴν επιχειρηματολογία τοῦ Παναγιώτη Κονδύλη). Ἡ τάση γιὰ κυριαρχία –γράφει ὁ Καστοριάδης– ἐκδηλώνεται σὲ ὅλες τῆς κοινωνίες, ὅμως ἰδιαίτερα στὸν καπιταλισμὸ ἢ ὠθηση γιὰ κατάκτηση ἐκτείνεται σὲ ὅλες τῆς σφαίρες τῆς κοινωνίας (κατανάλωση, ἐκπαίδευση, πολιτικὴ κλπ.) ὅπου ἡ ἴδια φαντασιακὴ σημασία ἐξαπλώνεται παντοῦ. Ἐδῶ ἡ ὠθηση γιὰ κατάκτηση γίνεται μέσω τοῦ ὀρθολογικοῦ στοιχείου. Μέσα ἀπὸ αὐτὸ δηλώνεται ἡ πυρηνικὴ κοινωνικὴ φαντασιακὴ σημασία τοῦ καπιταλισμοῦ ὡς ὠθηση γιὰ ἀπεριόριστη ἐπέκταση τῆς ὀρθολογικῆς κυριαρχίας.

Ἰδιαίτερα ἀξιοπρόσεκτη εἶναι ἡ κριτικὴ πού ἀσκεῖται ἀπὸ τὸν Καστοριάδη στὴν καπιταλιστικὴ ἀρμονιστικὴ ἰδεολογία πού διατείνεται ὅτι τὸ ὑπάρχον καθεστῶς εἶναι ἀναπόφευκτο καὶ βέλτιστο. Ἡ κριτικὴ στὸ ἀρμονιστικὸ αὐτὸ ἰδεολόγημα γίνεται ἐν πολλοῖς μὲ ἀναγωγή σὲ σχετικιστικὰ καὶ πολιτισμικὰ ἐπιχειρήματα. Οἱ ἰδεολόγοι τοῦ καπιταλισμοῦ δὲν διακρίνουν, κατὰ τὸν Καστοριάδη, ὅτι ὁ οικονομικὸς χώρος δὲν εἶναι οὔτε διακριτός, οὔτε συνεχῆς. Ἡ ἀτομικὴ δράση ἐμπλέκεται στὴ δράση ἀνα-

θορίστου άριθμού άλλων άτόμων και έπιχειρήσεων, έτσι ώστε να μην μπορεί να διαχωριστεί αυστηρά από αυτές. Η άλληλόδραση έμπλέκεται σε μη άναμενόμενα άποτελέσματα των έπιμέρους δράσεων που έπηρεάζονται από τον νόμο (ιδιοκτησία), τή σύμβαση ή τή συνήθεια (πρόκειται εδώ για ιστορικά έπιχειρήματα τύπου Menger). Δηλαδή, ο καταλογισμός των άποτελεσμάτων της δράσης στους δράντες έχει ένα ισχυρό στοιχείο αυθαιρεσίας. Οί συντελεστές της παραγωγής συμβάλλουν στο παραγωγικό άποτέλεσμα, χωρίς να μπορούμε να διακρίνουμε τί συμβάλλει ο καθένας στο άποτέλεσμα, ούτε τί από τό άποτέλεσμα όφείλεται στη δράση ενός άτομικού δράντος, ο όποιος είναι «έμβλαπτισμένος» στην όλότητα της κοινωνίας που και αυτή άποτελεί καρπό της προηγηθείσας ιστορίας. Ό τύπος αυτός έπιχειρηματολογίας άμφισβητεί μέν τή διαδικασία συγκρότησης του άτομικού, όπως τήν είχε περιγράψει ή σχολή Μάξ Βέμπερ και Κάρολ Μενγκέρ, αλλά τό κάνει από μία σκοπιά που συμφωνεί μέ τή σχολή αυτή ότι ούτε τό γενικό μπορεί να συγκροτηθεί κατά όρθολογικό τρόπο και ως εκ τούτου, για να τό κατανοήσουμε, θά πρέπει να ανατρέξουμε σε ιστοριστικές λύσεις (πρόβλ. νόμος, συνήθεια), και συναφώς τονίζει τή σημασία πολιτισμικών προϋποθέσεων για τή συγκρότηση της οικονομικής δράσης.

Ιδιαίτερη σημασία δίνεται από τον Καστοριάδη στην κατάδειξη της άδυναμίας συγκρότησης μακροοικονομικών μεγεθών. Διαπιστώνει ότι ή συγκρότηση τέτοιων μεγεθών μέσω της πρόσθεσης των τιμών των προϊόντων στερείται νοήματος και δέν προσφέρει συγκρισσιμότητα μεταξύ των έπιμέρους μεγεθών (και εδώ συμπλέει μέ τον φιλελεύθερο αντίπαλό του Φ. Χάγιεκ), έτσι ώστε να προκύπτει άδυναμία προβλέψεων για τίς τάσεις των μακρομεγεθών και άδυναμία άκριβούς ύπολογισμού των συστατικών τους στοιχείων. Τό κεφάλαιο άποτελείται από έτερόκλητα στοιχεία που διαρκώς αλλάζουν όπως αλλάζουν και οι προτιμήσεις. Κατασκευές όπως οι οικονομικές «συναρτήσεις παραγωγής» στερούνται νοήματος και είναι άπροσδιόριστες. Η διαπίστωση αυτή του Καστοριάδη δέν είναι βέβαια καινοφανής. Έχει διατυπωθεί ήδη από τήν σχολή της όρθολογικής δράσης, τους Ayer, Downs κλπ. Η διαπίστωση αυτή της άπροσδιοριστίας, ή όποια εισάγει τό άνορθολογικό στοιχείο στο έσωτερικό της οικονομικής άνάλυσης, δέν συνοδεύεται όμως από μία ίκανοποιητική έρμηνεία των λόγων που οδηγούν στο να προκύπτουν οι σχέσεις άπροσδιοριστίας. Μία τέτοια έρμηνεία θά έπρεπε βέβαια να ανατρέξει στον τύπο κοινωνικοοικονομικής όργάνωσης (έξατομίκευση, μετατροπή κοινωνικών σχέσεων σε μέσα έπίτευξης ιδιωτικών σκοπών). Μία τέτοια άναδρομή θά διατηρούσε τό αίτημα μιας

όρθολογικής προσέγγισης της άπροσδιοριστίας που θά περιείχε και μία κριτική των κοινωνικών σχέσεων που δέν έπιτρέπουν να ύπάρξουν σχέσεις δεσμευτικότητας και έμπιστοσύνης, που θά μπορούσαν να συντονίσουν τήν κοινωνική άλληλόδραση. Η έρμηνεία που προτείνεται από τον Καστοριάδη είναι (σ. 44) ότι ή κατάσταση και ή εξέλιξη του καπιταλιστικού συστήματος εξαρτώνται από πράξεις άτόμων, ομάδων και τάξεων που δέν ύποτάσσονται σε σταθερούς ντετερμινισμούς αλλά αναπαράγουν άπρόβλεπτες και άνορθολογικές συμπεριφορές των έπιχειρήσεων και των έργαζομένων. Πρός τήν ίδια κατεύθυνση θά πρέπει να έρμηνευθεί και ή θέση του Καστοριάδη που στρέφεται κατά της μαρξιστικής πολιτικής οικονομίας ότι ή έργατική δύναμη δέν είναι έμπόρευμα. Η παραγωγή και ή άναπαραγωγή της δέν μπορούν να ρυθμιστούν μέ τήν αγορά (σελ. 55), μία θέση που υιοθετείται από άναρχικές και νεοστρουκτουραλιστικές σχολές της οικονομικής άνάλυσης (Άλιεττά κλπ. Πρόβλ. και τήν κριτική μου εις Bonafeld κ.α., Μεταφορντισμός και κοινωνική μορφή, Άθήνα, Έξάντας).

Στό κείμενό του «Σκέψεις πάνω στην άνάπτυξη και τήν όρθολογικότητα» (*Esprit*, 1974) ο Καστοριάδης όριοθετεί τον σύγχρονο τύπο όρθολογικότητας ως τάση για άπεριόριστη αύξηση που ήρθε σε αντίθεση μέ τήν παραδοσιακή λογική των «ορίων της άνάπτυξης» όπως αυτή είχε ισχύσει στα πλαίσια ενός τελεολογικά δομημένου κόσμου, της άριστοτελικής «φύσεως», του μέτρου που χαρακτηρίζει τήν πόλη. Όμως και αυτή ή ύπέρβαση του όριου, τό άπειρο ως νεωτερικός όρθολογισμός θά ανακαλύψει μέ τή σειρά της τά όρια της μέσα από τίς καταστροφές στις όποιες ή ίδια όδήγησε: τήν καταστροφή του περιβάλλοντος, τίς κρίσεις, τους πολέμους που είναι προϊόντα της νεωτερικής έξορθολογισμένης δράσης. Τό ιδιαίτερο ενδιαφέρον αυτής της άνάλυσης είναι ότι προσφεύγει, προκειμένου να στοιχειοθετηθεί, σε ανθρώπινες άξίες που άπειλούνται από τήν ανεξέλεγκτη άνάπτυξη των ιδιοτελών οικονομικών σχέσεων και της τεχνικής. Τήν λογική της προόδου, ως φαντασιακής σημασίας που δέν έχει νόημα να έξηγηθεί αιτιακά, διαδέχονται αντίπαλες φαντασιακές σημασίες προσανατολισμένες προς τήν οικολογική μέριμνα, τή μέριμνα για τή διαφύλαξη της ειρήνης και τή διαφύλαξη του κοινωνικού ιστού. Η διαδοχή αυτή ισόδυναμει για τον Καστοριάδη μέ κατάρρευση της ίδιας της ιδέας της όρθολογικότητας. Τό παρόν είναι άγνωστο, τό μέλλον μη προβλέψιμο, έξαρτημένο από πολιτικές αποφάσεις των κυβερνώντων και από τίς αυθόρμητες αντιδράσεις των κυβερνωμένων. Τό άπρόβλεπτο και μη ύπολογίσιμο των οικονομικών διαδικασιών συνοδεύεται από τό άπρόβλεπτο των τάσεων και των συνεπειών της όρ-

θολογικά συγκροτημένης μοντέρνας τεχνικής. Πίσω από την ιδέα της τεχνικής κρύβεται ή ιδέα της ισχύος (*maitrise*), του απόλυτου ελέγχου, της όλικης κυριαρχίας (κάτι που αποτελούσε ύβριν για τους αρχαίους). Άλλη ή απόλυτη ισχύς είναι σαθρή, καθώς οι χρήσεις της τεχνικής είναι απρόβλεπτες, οι δέ συνέπειές της και τὰ ὅρια ὅπου θά μετατραπεί σέ καταστροφική δύναμη, άγνωστα και μή ύπολογίσιμα.

Άπέναντι σέ αὐτήν τήν κρίση τοῦ νεωτεριστικοῦ ὀρθολογισμοῦ (οἰκονομικοῦ και τεχνολογικοῦ) ὁ Καστοριάδης ἀνατρέχει σέ δύο ιδέες ὑπέρβασης, τῶν ὁποίων ή σχέση παραμένει ἀδιευκρίνιστη. Ἡ πρώτη ιδέα ἔχει κοινοτιστικό χαρακτήρα. Ὅπως οἱ πρόγονοί μας πού σέβονταν τό βιολογικό και μεταφυσικό περιβάλλον τους, τίς ἐποχές, τίς διαδοχές πορᾶς και θερισμοῦ, πού φύτευαν τὰ λιόδεντρα για τίς ἐπόμενες γενιές κλπ., θά πρέπει και ἐμεῖς νά ἀναστοχαστοῦμε τὰ ὅρια τῆς ὀρθολογικῆς δράσης μας. (Πρότυπο παραμένει ή μέχρι τώρα ποικιλία τῶν πολιτισμῶν πού τήρησαν τό μέτρο, ἀπέφυγαν τήν ὕβριν κλπ.). Ἡ δεύτερη ιδέα προσανατολίζεται σέ μιᾶ πράξη πού μπορεῖ νά ἀλλάξει τὰ πάντα, νά θέσει τό τελείως νέο, νά ἐπινοήσει καινούργιους θεσμούς, ἔχοντας συνείδηση αὐτῆς τῆς ἐλευθερίας της (διαπλοκή κοινοτιστικοῦ και σποντανεϊστικοῦ στοιχείου στήν ιδέα τῆς ὑπέρβασης).

V

Θά θέσουμε τώρα, ὡς τελευταῖο σημεῖο τῆς ἀνάλυσής μας, τό ἐρώτημα πού ἀφορᾶ τίς συνέπειες πού ἔχει για τήν ἔννοια τοῦ ὀρθολογισμοῦ στή θεωρία τοῦ Καστοριάδη ή ἀντίληψή του για τήν αὐτόνομη πράξη. Ὁ Καστοριάδης ἀντιπαραθέτει τό πρόταγμα τῆς αὐτονομίας σέ ἀντιλήψεις ὅπως αὐτή τοῦ Ραιμόν Ἄρον για κάποια ὀρθολογική καθολικότητα πού ὑποτίθεται ὅτι εἶναι ἐντοπίσιμη σέ κάθε πολιτισμό. Μιᾶ τέτοια καθολικότητα δέν μπορεῖ ὅμως, κατά τόν Καστοριάδη, παρά νά βασίζεται στή συνολο-ταυτιστική ὀρθολογικότητα και ἄρα νά μπορεῖ νά συνυπάρχει και μέ τερατώδη, ναζιστικά, σταλινιστικά κλπ. καθεστώτα. Ἀντίθετα, ή ἔννοια τῆς αὐτονομίας ἐξ ὀρισμοῦ ἀποκλείει χρήσεις συμβιδάσιμες μέ τήν ἀντιμετώπιση τοῦ ἀνθρώπου ὑπό καθαρὰ ἐργαλειακά, συνολο-ταυτιστικά κριτήρια. Ὡστόσο ή προσέγγιση τῆς ἔννομιας τῆς αὐτονομίας και τῆς σχέσης της μέ τίς ἐπιμέρους ἐκδοχές τοῦ ὀρθοῦ λόγου παραμένει ἐν πολλοῖς ἀδιευκρίνιστη στό ἔργο τοῦ Καστοριάδη. Ἐνα στοιχεῖο πού ἐγγενῶς προσιδιάζει σ' αὐτήν εἶναι —ὅπως ὁ ἴδιος διευκρινίζει— τό στοιχεῖο τῆς συλλογικότητας. Ἄν δέν εἶναι και οἱ ἄλλοι αὐτόνομοι, δέν μπορῶ νά εἶμαι οὔτε και ἐγώ. Ἐνα ἄλλο στοιχεῖο πού σ' αὐτήν προσιδιάζει εἶναι ή στενή σύνδεσή της μέ μιᾶ ἔν-

νοια πολιτικῆς. Οἱ ἄνθρωποι μποροῦν νά γίνουν αὐτόνομοι μέσω μᾶς διαδικασίας πού θά τους μεταφέρει ἀπό τήν ἑτερονομία στήν ἐλευθερία. Ἡ διαδικασία αὐτή εἶναι μιᾶ πολιτική διαδικασία, τῆς ὁποίας τό ἔργο μοιάζει μέ αὐτό τῆς παιδαγωγικῆς και τῆς ψυχανάλυσης. Ὅμως ή ἐμπλοκή στήν παιδαγωγική αὐτή διαδικασία, πού θά κάνει τους ἀνθρώπους αὐτόνομους, ἐμφανίζεται νά ἔρχεται σέ ἀντίθεση μέ τήν πρώτη ιδέα τῆς συλλογικῆς αὐτονομίας. Ρητά ὁ Καστοριάδης χαρακτηρίζει τήν προσέγγισή του τῆς αὐτονομίας ἀντι-καντιανή και στραμμένη ἐναντία στήν ἀντίληψη ὅτι ή αὐτόνομη πράξη συμπίπτει μέ μιᾶ ἐπικοινωνιακή διαδικασία. Ἡ ψυχανάλυση και ή παιδαγωγική ἔχουν ὡς σκοπό ὄχι τήν ἐπικοινωνία ἀλλά τήν αὐτονομία. Ὅμως, ή αὐτονομία δέν μπορεῖ νά συλληφθεῖ παρά ὡς δημιουργία. Ἡ αὐτονομία σέ αὐτήν τήν περίπτωση στηρίζεται στό γεγονός ὅτι ξέρουμε ὅτι δημιουργοῦμε κάτι νέο μαζί μέ τους ἄλλους, παρ' ὅτι δέν ξέρουμε πῶς: «Τό κοινωνικό εἶναι ἀνώνυμο συλλογικό πάντοτε ἤδη θεσμισμένο ἐντός και διά τοῦ ὁποίου μποροῦν νά ἐμφανιστοῦν ὑποκείμενα πού τὰ ξεπερνᾶ ἀπεριόριστα (τὰ ὑποκείμενα εἶναι ἀντικαταστατά και διαδέχονται τό ἓνα τό ἄλλο) και περιέχει καθεαυτό μιᾶ δημιουργό δύναμη πού δέν μπορεῖ νά ἀναχθεῖ στή συνεργασία και στή διυποκειμενικότητα. Ἡ πολιτική ἀποβλέπει στίς μεγάλες ἐπιλογές κλπ.». Μέσω τῆς ἔννομιας τῆς πολιτικῆς, ή ἔννοια τῆς αὐτονομίας φαίνεται ἐδῶ νά ἀναστρέφεται πρὸς μιᾶ ιδέα δημιουργικότητας φαντασιακῶν μαγμάτων πού αἴρουν τήν ιδέα τῆς αὐτονομίας ὡς συνειδητῆς ἀλληλόδρασης και ὡς συνειδητοῦ αὐτοπροσδιορισμοῦ τῆς κοινότητας. Ἡ πολιτική, κατά τόν Καστοριάδη, σκοπεύει στή θέσμιση τοῦ κοινωνικοῦ ὡς τέτοια, στίς «μεγάλες ἐπιλογές» πού ἐπηρεάζουν τήν κοινωνία και ἀπευθύνεται στό ἀνώνυμο συλλογικό. Σκοπεύει στόν ἐπηρεασμό τῆς τύχης τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου, ἀναφέρεται σέ ἀποφάσεις πού τροποποιοῦν τή ζωή τῶν τωρινῶν και μελλοντικῶν ἀνθρώπων. Ἡ ιδέα αὐτή τῆς δημιουργικότητας ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα τόν «τοπικό» προσδιορισμό τῆς αὐτονομίας ὡς θεσμίζουσας πρακτικῆς και τόν ἀποκλεισμό τῆς δυνατότητας νά κατανοηθεῖ ή αὐτονομία ὡς δεσμευτική πράξη σέ διυποκειμενική βάση «Ἡ διυποκειμενική ἐπικοινωνία εἶναι πάντα ἤδη δομημένη μέ ἐξαντλητικό τρόπο ἀπό τή δεδομένη θέσμιση τῆς κοινωνίας ὡστε νά εἶναι πραγματικά ἀδύνατο για τους συμμετέχοντες νά θέσουν ὑπό ἀμφισβήτηση αὐτή τή θέσμιση τῆν ὁποία ἀναπαράγουν ἀπεριόριστα». Δέν ὑπάρχει ἄρα τόπος για αὐτονομία μή ἀναγώγιμος στήν κάθε φορά θέσμιση και στά κριτήρια ἀξιολόγησης, πού εἶναι ἐγγενή σέ ἓναν ἐπιμέρους πολιτισμό. Βέβαια, ὁ Καστοριάδης δέχεται ὅτι στόν ἀρχαῖο ἑλληνικό πολιτισμό ή ἀνθρωπότητα ξέφυγε

άπό τήν ιερή θέσμιση στή σκέψη και πράξη της. Ωστόσο, αυτή ή έλευθερία δέν είναι νοητή ως έλευθερία άπό τόν ίδιο τόν πολιτισμό, αλλά είναι ταυτόσημη μέ τήν ιδέα ότι δέν υπάρχει υπεκφυγή άπό τήν ευθύνη, έπιλογή, άπόφαση στό έσωτερικό του πολιτισμού αυτού. Μήπως όμως έτσι ή θεματική της άυτονομίας θέλοντας νά άποφύγει τήν υπερβατολογική γενίκευση ώθειται πρός ντσαϊζιονιστικές λογικές τής άπόφασης; Η προβληματική αυτή τίθεται άπό τόν Καστοριάδη ως πρόβλημα τής δυνατότητας τής έπιλογής.

Αν ή ιστορία είναι δημιουργία, πώς μπορούμε νά κρίνουμε και νά επιλέξουμε; Ο Καστοριάδης μäs προτρέπει νά άποφύγουμε τίς αυταπάτες θεμελίωσης τύπου Καρτέσιου και νά καταλάβουμε ότι κρίνοντας/επιλέγοντας έχουμε ήδη επιλέξει τήν έλληνο-δυτική παράδοση και έχουμε επιλέξει εντός αυτής (ως παράδοσης εντός τής όποιας τό κρίνειν /επιλέγειν έγινε για πρώτη φορά δυνατό). Ένας έλληνο-δυτικός κρίνει μέ όρθολογικά έπιχειρήματα χωρίς αυτό νά τόν άπαλλάσει άπό τήν άπροσδιοριστία του κρίνειν. Στο έσωτερικό αυτής τής παράδοσης δημιουργήθηκε ή δημοκρατία, τά εργατικά συμβούλια, ο Παρθενώνας, αλλά και τό Άουσβιτς, ή Ίερά Έξέταση και τά γκούλαγκ. Θα πρέπει λοιπόν νά επιλέξουμε στό έσωτερικό αυτής τής παράδοσης αν θέλουμε ή όχι τό Άουσβιτς χωρίς, άπό τό ιδεώδες τής άυτονομίας μας κατά τήν έπιλογή, νά προκύπτει κατά όρθολογικά δεσμευτικό τρόπο ο άποκλεισμός τής έπιλογής του Άουσβιτς. Και ακόμα περισσότερο, έσωτερικό γνώρισμα τής ευρωπαϊκής κουλτούρας, εντός τής όποιας επιλέγουμε, είναι ή άποδοχή τής ισοδυναμίας της πρός τούς άλλους πολιτισμούς (πού πιθανόν οι ίδιοι νά μήν δέχονται τήν ισοδυναμία αυτή). Μήπως θα πρέπει βάσει τών παραδοχών τής ή κουλτούρα μας νά παραδεχθεί θεσμούς τών άλλων, όπως ο άκρωτηριασμός τών κλεφτών και τά βασανιστήρια; Για τόν Καστοριάδη σέ αυτά τά ερωτήματα δίνουμε μιά άπάντηση πού δέν έχει και δέν μπορεί νά έχει όρθολογική βάση και έπιστημονική θεμελίωση. Η άπάντηση αυτή βασίζεται στην πολιτική μας γνώμη (δόξα) και στην πολιτική μας ευθύνη, δέν έχει άρα έλλογη δεσμευτικότητα.

Αυτός ο σχετικισμός τής έπιλογής ισχύει και για τήν άκραία περίπτωση τής πραγμάτωσης μäs άυτόνομης κοινωνίας. «Άκόμη και μιά άυτόνομη κοινωνία πού θα ήταν ικανή νά θέσει υπό άμφισβήτηση μέ τρόπο ρητό και διαυγή τούς ίδιους της τούς θεσμούς, δέν θα μπορούσε νά βγει άπό αυτόν τόν κύκλο. Θα διαβεβαίωνε ότι ή κοινωνική/συλλογική άυτονομία αξίζει/ισχύει. Η δικαίωση τής ύπαρξής της θα έδιδετο μέσω τών έργων της, κυρίως του άυτόνομου άτόμου πού θα δημιουργήσει. Άλλά ή θετική άποτίμηση αυτών τών έργων θα

έξαρτηθεί άπό κοινωνικές φαντασιακές στιγμές/κριτήρια πού ή ίδια θα έχει θεσμίσει. Κανένα είδος κοινωνίας δέν μπορεί νά βρει τή δικαιολόγησή του έξω άπό τόν έαυτό του. Δέν μπορούμε νά βγοΰμε άπό αυτόν τόν κύκλο και δέν βρίσκεται εκεί τό θεμέλιο μäs κριτικής του καπιταλισμού».

Υπάρχουν σημεία στό έργο του Καστοριάδη όπου έπιχειρείται μιά υπέρβαση τής άντινομίας αυτής τής άυτονομίας πρός τήν κατεύθυνση τής διατύπωσης μäs θεωρίας τών περιεχομένων και τών «ουσιαστικών αξιών». Τό πρόβλημα του προσδιορισμού περιεχομενικών αξιών συνδέεται μέ τήν ύπαρξη μäs κοινωνίας διαυγούς πού έχει γνώση ότι θέτει ή ίδια νέους θεσμούς και στην όποια τό πρόβλημα τής άυτονομίας τίθεται ως πρόβλημα δημοκρατίας. Έδώ ή έλευθερία στην άπόφαση, ή «μετα-ενδεχομενικότητα» κλπ. εμφανίζονται ως όροι για τήν άνάδυση μäs κοινωνίας πού θα άποτελεί τήν υπέρβαση τών ιστορικών κοινωνιών τής νεωτερικότητας και τής όποιας οι θεσμοί θα άναστοχάζονται και θα υπερβαίνουν τήν καταστροφή τών αξιών πού έλαβε χώρα στό έσωτερικό τών νεωτερικών κοινωνιών και λόγω τής άνταγωνιστικής δομής τους και τής εργαλειακής όρθολογικότητας πού τίς χαρακτηρίζει (πρόβλ. *Σταυροδρόμια του Λαβύρινθου*, σελ. 289-302, Ύψιλον, Άθήνα 1999). Η άυτόνομη κοινωνία όφείλει άρα νά προσδιοριστεί περιεχομενικά ως κοινωνία συνειδητών μετασχηματισμών πρώτα άπό όλα στό πεδίο τής εργασίας και τής τεχνολογίας πού θα έχουν ως στόχο νά σταματήσει ή εργασιακή διαδικασία νά άποτελεί άκρωτηριασμό του άνθρώπου και νά γίνει πεδίο άσκησης έλεύθερης δημιουργικότητας, νά καθιερωθεί ή στενή συνεργασία εργαζομένων και χρηστών και τήν προσαρμογή τών εργαλείων στους χρήστες, νά καταργηθούν οι γραφειοκρατίες, νά άποκεντρωθεί ή παραγωγή, και νά άνατεθεί σέ άυτοδιαχειριζόμενες κοινότητες, νά συνδεθεί ή οικονομία μέ οικολογικά προβλήματα, νά άποκατασταθούν σχέσεις έπικοινωνίας και πληροφόρησης μέσα στον πληθυσμό, και νά καταστεί δυνατή ή δραστηριοποίηση του πληθυσμού στό σύνολό του για τή λήψη συνειδητών αποφάσεων πού άφορούν τήν ίδια του τή ζωή.

Μιά τέτοια καινούργια άνθρώπινη κουλτούρα όραματίστηκε ο Καστοριάδης, πού θα μπορούσε νά θέσει στην βάση τών νέων αυτών αξιών νέα πλαίσια όρθολογικότητας και σημασιών. Πρός αυτήν τήν κατεύθυνση μπορεί λοιπόν νά ύποστηριχθεί ότι ο ίδιος ο Καστοριάδης προβληματίστηκε πάνω στην άρση τών άνορθολογικών παραδοχών τής ίδιας του τής θεώρησης πρός τήν κατεύθυνση μäs περιεχομενικής θεωρίας τής κριτικής τών αξιών στό σύγχρονο κόσμο —μäs θεωρίας πού ο ίδιος δέν διατύπωσε ώστόσο.

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ ΩΣ ΕΝΟΠΛΟΣ ΠΡΟΦΗΤΗΣ

του Κωστή Σιμόπουλου

Είναι κοινή παραδοχή ότι η Γαλλική Έπανάσταση και η Ναπολεόντειος Αυτοκρατορία αποτελούν μία συγκλονιστική ανατροπή ένα νεωτερισμό εξαιρετικής έντασης και σημασίας. Η Γαλλική Έπανάσταση μās προσφέρει τό πιο άπτό, τό πιο έμπειρικά άμεσα άντιληπτό ιστορικό γεγονός θέσμησης και έγκαινίασης του νέου. Επί πλέον νομιμοποιεί τήν επίδιωξη τών νεωτερισμών ως σχεδόν έπιταγή τής ιστορίας. Τό νέο άποτελεί πλέον τό σκοπό και τό πολιτικό άγαθό. "Όσοι καθυστερούν πρέπει νά έκσυγχρονισθούν. Υπό τήν έπιρροή αυτού του πολιτικού γεγονότος πού υπήρξε η Γαλλική Έπανάσταση όλες οι υπόλοιπες καινοτομίες τής τεχνικής, τής οικονομίας ή και τής αισθητικής επιβάλλονται σχεδόν ως άυτονόητες, με τήν ταυτόχρονη κριτική ή και άπόρριψη όλων όσων θεωρούνταν παράδοση.

Η άυτοκατανόηση όμως τών ίδιων τών έπιφανών φορέων τής Έπανάστασης τούς έμφανίζει συνειδητά χρωαμένους στο κλασικό παρελθόν. Μίμηση και υπέρβαση του τελευταίου άποτελεί έκφραση τής φαντασιακής αισθητικής άυτοπροβολής τους και στοιχείο τής προπαγάνδας τους. Και δέν μπορούσε νά γίνει διαφορετικά, γιατί τά ύποκείμενα τής νεωτερικότητας, τά όποια θέλησαν νά άναβαθμισθούν σε πολίτες, δέν ήταν σε θέση νά άντλήσουν τό σχήμα και τή μορφή του καινοφανούς πού προωθούσαν παρά άπό τήν κλασική παράδοση πού καθορίστηκε άπό τήν έννοια του ένεργού πολίτη.

Ό Νταβίντ, ό έπίσημος ζωγράφος τής Δημοκρατίας και τής Αυτοκρατορίας, στην περίοδο τής Δημοκρατίας ζωγράφισε έπιβλητικούς πίνακες έμπνευσμένους άπό τήν έλληνική και τή ρωμαϊκή αρχαιότητα για νά συμβάλει στην άναβίωση τής πολιτικής άρετής μās άστικής επανάστασης.

Η μετεξέλιξη τής Δημοκρατίας σε Αυτοκρατορία, ή όποια φάνηκε νά άκολουθεί τις τύχες τής αρχαίας Ρώμης και νά έπιβεβαιώνει τή θεωρία τής άνακύκλωσης τών πολιτευμάτων του Άριστοτέλη και

Πολύ μακριά πέταξα μέσα στο μέλλον: και ή φρίκη με κατέκλυσε κι όταν κοίταξα γύρω μου, ιδού, ό χρόνος ήταν ό μόνος σύγχρονός μου και τότε πέταξα προς τά πίσω, προς τήν πατρίδα, με όλο και μεγαλύτερη σπουδή. (Νίτσε Ζαρατούστρα, Η χώρα του πολιτισμού.)

του Πολύβιου, δημιούργησε τήν άνάγκη έκσυγχρονισμού και του Μεσαίωνα. Άρκεί νά θυμηθούμε τόν περίφημο πίνακα τής Στέψης του Νταβίντ, όπου ό Ναπολέων έμφανίζεται ως νέος Καρλομάγνος και όπου ή παρουσία του Πάπα, του πιο χαρακτηριστικού συμβόλου τής μεσαιωνικής Ευρώπης είναι έξ ίσου σχεδόν σημαντική με εκείνη του Αυτοκράτορα. Ό οικουμενισμός τής επανάστασης και ό οικουμενισμός τής Μεσαιωνικής Ευρώπης συνυπάρχουν και φαίνεται νά ύποστηρίζουν ό ένας τόν άλλον.

ΣΥΖ

Η ριζική φαντασιακή δύναμη, ή κινητήριος δύναμη τής δημιουργίας τής ιστορίας, κατά τόν Κορνήλιο Καστοριάδη, διάλεξε στις στιγμές τής άυτοθέσμησης τής φαντάσματα ή φάσματα ή κοινώς μύθους του παρελθόντος. Τό ριζικά νέο, τό όποιο άναμφισβήτητα δημιούργησε ή Γαλλική Έπανάσταση, προβλήθηκε και συμβολοποιήθηκε σε άπόλυτο συντονισμό με τό παραδοσιακό.

Έτσι ή λειτουργία τής φαντασίας σε μία στιγμή θεμελίωσης τής νεωτερικότητας, παρουσιάζει ένα μεικτό θέαμα έκσυγχρονισμού και άναγκαίας άναδρομικής νομιμοποίησης. Οι διακοπές τής ζωής, πού είναι —κατά τόν Μαλρό— ή επανάσταση, είναι σύντομες και αφήνουν μία πικρή γεύση. Ό πολίτης, πού είχε κληθεί στα όπλα για νά υπερασπιστεί τή δημοκρατία του και φυσικά νά τή διαδώσει άνά τήν οικουμένη, παρά τό γόητρό του και τόν κατ' έξοχήν πολιτικό συμβολισμό του, είχε βίον βραχύν, είχε ξαναγίνει ύπήκοος. Άστός, στρατιωτικός, εργάτης ή γραφειοκράτης, έπιχειρηματίας ή εισοδηματίας. Ωστόσο, δέν έχασε τήν άφηρημένη ταυτότητα του κι έτσι δέν έπαψε νά θεωρεί τόν έαυτό του ύποκείμενο και μάλιστα τό Ύποκείμενο τής νεωτερικότητας.

Ό Κορνήλιος Καστοριάδης, δεινός υπερασπιστής

μιᾶς αντίληψης τῆς ἱστορίας ποιητικῆς καὶ ὄχι μιμητικῆς, γένεσης ὄντολογικῆς μέσα στοῦ καὶ χάρις στοῦ ποιεῖν/πράττειν καὶ στοῦ παριστάνειν/λέγειν τῶν ἀνθρώπων»¹ καὶ ὡς ἐκ τούτου ζηλωτῆς τοῦ νέου, τοῦ moderne contre l'ancien, φαίνεται μαζί με μία πλειάδα ἐπιφανῶν στοχαστῶν ὅπως ὁ Μακιαβέλι, ὁ Ρουσσῶ, ὁ Ἑγκελς, ὁ Φίχτε καὶ ὁ ἴδιος ὁ Μάρξ νὰ διακατέχεται ἀπὸ μιὰ τάση προνομακῆς σχέσης με τὸ πολιτικὸ καὶ πολιτιστικὸ παρελθόν ὅπως αὐτὸ τὸ ἐκφράζει ἡ ἀρχαία Ἑλλάδα καὶ κυρίως ἡ Ἀθήνα τοῦ πέμπτου αἰῶνα.

Εἶναι πραγματικὰ πολὺ ἐνδιαφέρον νὰ ἐντοπίζει κανεὶς στὴ σκέψη ἑνὸς θεωρητικοῦ, ὁ ὁποῖος μάχεται γιὰ τὴν καινοτομία με τόσο ριζικὸ τρόπο, τὴν καθοριστικὴ σχεδόν ἔλξη μιᾶς στιγμῆς τοῦ παρελθόντος. Θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ ἐρμηνεύσει τὴ στάση τοῦ Καστοριάδη ὡς μιὰ συνέπεια τῆς ἐλληνικῆς καταγωγῆς του.

Στὴν πραγματικότητα, ὅμως, τὸ φάντασμα τοῦ κλασικοῦ κόσμου, εἴτε τοῦ ἐλληνικοῦ εἴτε τοῦ ρωμαϊκοῦ, βρίσκεται στὴ ρίζα τῆς νεωτερικότητας καὶ τῆς παράδοσής της καὶ ὁ Καστοριάδης εἶναι προϊόν αὐτῆς τῆς παράδοσης. Παρὰ τίς διακηρύξεις του γιὰ τίς ἀπεριόριστες δυνατότητες τοῦ ριζικοῦ φαντασικοῦ πού προβάλλει ἡ θεωρία του, αὐτὴ παραμένει δέσμια μιᾶς πολὺ τυπικῆς ἐκδοχῆς. Αὐτὴν τῆς ὑπεροχῆς τῆς δυτικῆς ἐκκοσμικευμένης ἀντίληψης γιὰ τὸν κόσμο καὶ γιὰ τὸν ἄνθρωπο. Ἐκεῖνο πού γίνεται σαφές –ἀπὸ τὸ ἴδιο του τὸ ἐργεῖναι, ὅμως, ὅτι μιὰ τέτοια ἀντίληψη, τῆς ριζικῆς ἐκκοσμικεύσεως, ἔχει τρομακτικὴ ἀνάγκη αὐτοῦ πού προγραμματικὰ εἶχε ἐξορκίσει τὴ μυθοποίηση τοῦ πρωτόγονου.

Ἀποτελεῖ πράγματι ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ ἐνδιαφέροντα παράδοξα τῆς θεωρητικῆς σκέψης τῆς νεωτερικότητας ἡ ἔλξη τῆς ἀπὸ τὸ προ-λογικὸ, τὸ προ-νεωτερικὸ, τὸ ἀρχαϊκὸ, τὸ αὐθεντικὸ καὶ κυρίως τὸ αὐθόρητο. Τὸ μέλλον φαίνεται νὰ ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν ἀξιοποίηση πρωταρχικῶν δυνάμεων πού ἔχουν ἐμφανιστεῖ στοῦ παρελθόν καὶ ἔχουν περιέλθει σὲ λήθη. Ὁ Καστοριάδης ἰσχυρίζεται ὅτι ἡ περιφνημὴ διαπίστωση τοῦ Ἀριστοτέλη «ἡ ψυχὴ ποτέ δὲν σκέφτεται χωρὶς φαντάσματα», ἰδρύει τὴν ἰδέα τῆς ριζικῆς φαντασίας. Τὸ πρόβλημα εἶναι ὅτι ἡ ψυχὴ τῆς νεωτερικότητας πρέπει νὰ φανταστεῖ, νὰ προβάλει ἐποπτικὰ τίς ἀφαιρέσεις πού ἀποτελοῦν τὸν θεωρητικὸ ἐξοπλισμὸ τῆς: ἐλευθερία, αὐτονομία, αὐτοθέσμιση. Καὶ γι' αὐτὸ εἶναι ὑποχρεωμένη, γιὰ νὰ συγκροτήσει τὸν φαντασιακὸ-εποπτικὸ τῆς ὀρίζοντα, νὰ ἀντλεῖ, συνειδητὰ ἢ ἀσυνειδητὰ, τὰ φαντάσματα ἢ τὰ σχήματα τῆς σημειολογίας τῆς, ἀπὸ τίς ὀργανικῆς μορφῆς τοῦ παρελθόντος. Ἐδῶ ἐντοπίζεται ἡ πραγματικὰ ἀνυπέροχτη καὶ ἀντινομικὴ ἀνάγκη κάθε προσπάθειας προβολῆς τῆς νεωτερικότητας νὰ στηρίζεται σὲ ἀρχέγονες δυνάμεις καὶ

ἱστορικοὺς σχηματισμοὺς πού ἔχουν προηγηθεῖ. Ἡ ἴδια ἡ ἀνακάλυψη τῆς ξεχασμένης ριζικῆς φαντασίας εἶναι μιὰ πράξη ριζικῆς ὑπενθύμησης τῆς ὑπεροχῆς τοῦ προ-λογικοῦ ἀκόμα καὶ τοῦ ἄρρητου σὲ σχέση με τὸ γλωσσικὰ καὶ λογικὰ καθορισμένο. Συνεπῶς, ἡ ἴδια ἡ λειτουργία τῆς ριζικῆς φαντασίας ἀποτελεῖ τὴ ριζικὴ ἀνάμνηση.

Ἐνα δεύτερο σημεῖο πού θὰ θέλαμε νὰ τονίσουμε εἶναι ὅτι τὰ φαντάσματα πού δημιουργεῖ ἡ ψυχὴ ἔχουν καθοριστικὴ σημασία. Ἡ διαδικασία τῆς ἱστορικῆς ὄντογένεσης ἔχει δεσμευτικὲς γιὰ τὸ παρὸν καὶ τὸ μέλλον συνέπειες, ἐφόσον τὰ μορφώματά της μποροῦν νὰ ἀποσπαστοῦν ἀπὸ τοὺς οὐσιαστικοὺς καθορισμοὺς τῆς γένεσής τους καὶ ἡ «ἀλήθεια», τὸ «ἀγαθὸ» ἢ ἡ γοητεία τους νὰ ἀποτελοῦν τὸ συγκινησιακὸ καὶ λογικὸ a priori τῶν ἀναφορῶν μας. Δημιουργοῦν, με ἄλλα λόγια, ὄχι μόνον ἓναν παραδοσιακὸ ὀρίζοντα ἀλλὰ καὶ μᾶς ἐπιτρέπουν, χωρὶς νὰ καταφύγουμε σὲ ὀρθολογικοὺς ἀναγωγισμοὺς, πού τόσο ἀπεχθάνεται ὁ Καστοριάδης, νὰ ἐξακριβώσουμε τοὺς καθορισμοὺς πού συνετέλεσαν στὴν ὑπαρξὴ τους καὶ νὰ διαπιστώσουμε τοὺς λό-

1. Κορνίλιος Καστοριάδης, *Ἡ Φαντασιακὴ Θέσμιση τῆς Κοινωνίας*, ἐκδ. Ράππα, 1981, σ. 14.

γους για τούς όποιους εξακολουθούν να μᾶς ἀπασχολοῦν: δηλαδή συνεισφέρουν στή σύσταση τῆς ἱστορικής ἐπιστήμης τόσο ὡς πεδίο γνώσης ὅσο καί ὡς ἐμπνευση, ὅταν αὐτό εἶναι δυνατό, γιά χειραφετητικές προσπάθειες.

Ὁ καλύτερος μάρτυρας γιά τίς παραπάνω διαπιστώσεις εἶναι ὁ ἴδιος ὁ Καστοριάδης, ὅταν γράφει ὅτι ἡ ἰδέα τῆς αὐτονομίας γεννήθηκε στήν ἀρχαία Ἑλλάδα γιά πρώτη φορά χάρις σέ μιᾶ ρήξη μέ τὸ καθεστῶς ἑτερονομίας πού ἐπικρατοῦσε στοὺς πολιτικούς πού προσηγήθηκαν ἢ συνυπῆρχαν μέ τὸν ἑλληνικό. Φυσικά πρόκειται γιά τὴν ἰδέα τοῦ Ἐγέλου, ὁ ὁποῖος στή *Φιλοσοφία τῆς Ἱστορίας* του ἐπισημαίνει ὅτι, ἐνῶ στὰ καθεστῶτα τοῦ ἀνατολικοῦ δεσποτισμοῦ μόνο ἓνας ἦταν ἐλεύθερος, δηλαδή ὁ Δεσπότης, στήν ἀρχαία Ἑλλάδα ὑπῆρξε γιά πρώτη φορά ἡ δυνατότητα μιᾶς συλλογικῆς, ἂν καί μερικῆς, ἐλευθερίας, ἡ ὁποία μετεξελίχθηκε σέ γενική, ἂν καί ἐσωτερική, χάρις στοῦ χριστιανισμοῦ. Ὁ Κ. μᾶς διαβεβαιώνει γιά τὴν ἐπανάληψη τοῦ κινήματος πού θά μᾶς ὀδηγήσει στήν αὐτονομία μετά 15 αἰῶνες (sic!) στή δυτική Εὐρώπη... «Ὁ κύριος φορέας αὐτῆς τῆς νέας ἱστορικής δημιουργίας», στήν πραγματικότητα, ἀνάκτησης καί ἀπόπειρας ἐπέκτασης τῆς κλασικῆς πολιτικῆς κληρονομιάς, «ἦταν ἡ πολιτική, ὡς συλλογικό χειραφετητικό κίνημα» ἀλλά τώρα πιά ἡ πολιτική δράση στηριζόταν σέ «ἓνα νέο ἀνθρώπινο ὄν, τὴν ἀναστοχαζόμενη καί σκοπίμως ἐνεργοῦσα ὑποκειμενικότητα».² Ἄν προσθέσουμε στὰ παραπάνω καί τὴν ἀνακάλυψη τοῦ ἀτομικοῦ ἀσυνειδήτου ἀπὸ τὸν Φρόυντ, βλέπουμε ὅτι τὸ σχῆμα τῆς ἱστορικής ὄντογένεσης τοῦ Καστοριάδη στηρίζεται σέ τρεῖς πυλώνες, στὸν ἀρχαῖο πολιτη-ὄπλιτη, στοῦ ὑποκείμενο τῆς νεωτερικότητας καί στοῦ ἀτομικοῦ ἀσυνειδήτου. Τὸ τελευταῖο μάλιστα, ἂν καί τὸ πῶς πρόσφατα θεματοποιημένο, ἀποτελεῖ καί τὸ ἀρχέγονο καί ταυτόχρονα εἶναι ἡ ἐγγύηση καί ἡ πηγή τῆς αὐθόρμητης φαντασιακά δημιουργικῆς ποιητικῆς, πού παράγει τὴν αὐθεντικὴ ἱστορία πρῶν, πέρα καί μετὰ τίς ὀρθολογικῆς ἀγκυλώσεις, τούς ὀντολογικούς περιορισμούς καί τούς ὅποιους δομικούς προκαθορισμούς.

Τὸ πρόβλημα τῆς σχέσης παλαιοῦ καί νέου, ὀξυμένο μάλιστα στήν πῶς πρόσφατη ἐκδοχὴ του τῆς σχέσης ἀρχαϊκοῦ καί ὑπερσύγχρονου, συνιστᾷ τὸν πυρήνα τῆς κρίσης τῆς δυτικῆς κοινωνίας ἀπὸ τὴν Ἀναγέννηση ὡς τίς μέρες μας. Ἡ κρίση αὐτή, παρὰ τίς ὀρθολογικῆς ἢ ἀνορθολογικῆς ἀπόπειρες ὑπέρβασής της, παραμένει καταλυτικὰ παρούσα. Τὸ ἔργο τοῦ Καστοριάδη προσφέρει σέ ἐκείνους πού δὲν εἶναι διατεθειμένοι νὰ νιοθετήσουν τίς λύσεις πού προτείνει μιᾶ σημαντικὴ ὑπηρεσία. «Διανύγει» τίς ἀξεπέραστες ἐντάσεις καί ἀντινομίες στίς ὁποῖες ἔχουν αὐτὸ-ἐγκλωβιστεῖ οἱ καινοτομίες μας. Ἡ μεγαλύτερη συνεισφορά τῆς σκέψης τοῦ Καστο-

ριάδη μπορεῖ εὐκόλα νὰ ἐντοπιστεῖ στίς προτάσεις του γιά τὴν πολιτικὴ, χειραφετητικὴ πράξη. Ὁ Καστοριάδης ἐπιχειρεῖ νὰ μετατρέψει τὸ ἀφηρημένο σχῆμα, πού λέγεται ὑποκείμενο, στή μορφή πού ἦταν ὁ πολίτης ὁ ὁποῖος, μέ τὴ σειρά του, θά συγκεκριμένοποιήσει τὸ ἐπίσης ἀφηρημένο σχῆμα τῆς συνολικῆς αὐτονομίας χάρις στίς δυνάμεις τῆς ριζικῆς φαντασίας. Στὴν προσπάθειά του αὐτὴ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ κρίνουμε ἀναδρομικά ὀλόκληρο τὸ ὀρθολογικό πρόγραμμα τοῦ Διαφωτισμοῦ καί νὰ προβληματιστοῦμε γιά τὸ πῶς οἱ ἐπαγγελίες του κατάντησαν νὰ ἐξαρθῶνται ἀπὸ τίς ἀνεξάντλητες φαντασιακῆς ἐπινοήσεις μιᾶς ἀνορθολογικῆς ἢ καλύτερα μιᾶς προ-λογικῆς δυνάμεις στήν ὑπηρεσία ἐνός ὀρθολογικοῦ προτάγματος.

Ἐπιπλέον, μᾶς ἐπιτρέπει νὰ διακρίνουμε τίς συνέπειες τῆς ἐκκοσμίκευσης ὡς μιᾶ ἄκριτη καί γι' αὐτὸ τὸ λόγο ἄδηλη αὐτομυθοποίηση τοῦ ἀνθρώπου.

Τὸ τρίπτυχο Πολίτης-Ἐποκείμενο-Ἄτομο καί ἡ ριζικὴ ἀντίθεση καί παραπληρωματικότητά τους εἶναι ὁ κοινὸς τόπος τῆς πολιτικῆς θεωρίας τῆς νεωτερικότητας. Ἡ προσπάθεια τοῦ Καστοριάδη γιά τὸν ἐναρμονισμό τους ὑπὸ τὴν ἐμπνευση καί καθοδήγηση τοῦ ριζικοῦ φαντασιακοῦ, ἄλλοτε μέ τὴ συνδρομὴ καί ἄλλοτε ἐρήμην τοῦ ὀρθολογικοῦ ἀναστοχαζοῦ, δὲν εἶναι σέ θέση νὰ ἀποκρύψει τούς βασικούς διχασμούς πού καθορίζουν τὴν πραγματικότητα καί τὴ θεωρητικὴ αὐτοσυνείδηση τῆς νεωτερικότητας. Διχασμούς πού ἡ ἔλλογη διαλεκτικὴ δὲν μπόρεσε νὰ ὑπερβῆ καί γι' αὐτὸ ἡ ἄρση τους ἐπαφίεται στήν ἀρχέγονη ἐνοποιητικὴ ἰκανότητα, μέ ἄλλα λόγια στοῦ μῦθο. Οἱ διχασμοὶ αὐτοὶ πού ἐντοπίζονται σέ ὅλη τὴ διαδρομὴ τῆς νεωτερικότητας εἶναι ἡ ἐνταση ἀνάμεσα στήν ἠθική καί τὸ νόμο (Κάντ), ἀνάμεσα στοῦ τεχνητὸ καί στοῦ φυσικό (Χόμπς), στοῦ λόγο καί στοῦ συναίσθημα (Χιούμ) στοῦ πεπερασμένου καί στοῦ ἀπὸλυτο (Ἐγέλος), στοῦ προσποιητοῦ καί στοῦ αὐθόρμητο (Ρουσσώ), στοῦ ἐργαλειοῦ καί στοῦ δημιουργικοῦ (Χάιντεγκερ-σχολὴ τῆς Φρανκφούρτης), στοῦ ὠφέλιμο καί στοῦ ἀξιοπρεπές (Ἄνταμ Σμιθ), στοῦ καθησυχαστικὰ καί συμβιβασμένα κανονιστικὸ τῶν ὁπαδῶν τῆς ἀστικῆς νομιμότητας καί στήν ἐπαναστατικὴ ρήξη (Μάρξ) καί ἐν τέλει ἀνάμεσα στήν παράδοση καί τὴν «ἐκσυγχρονιστικὴ» καινοτομία.

Τὸ φάντασμα ἢ τὸ πρότυπο ἢ τὸ σπέρμα τοῦ ἀρχαίου Πολίτη διατρέχει τὴν πολιτικὴ θεωρία τῆς νεωτερικότητας, ἄλλοτε ὡς στοιχεῖο τῆς ἀπόπειρας σύνθεσης καί ἄρσης τῶν διχασμῶν της καί ἄλλοτε

2. Κορήλιος Καστοριάδης, *Radical Imagination and the Social Instituting Imaginary, The Castoriadis Reader*, Blackwell, Ὁξφόρδη 1997, σ. 212.

ὡς προσπάθεια ὑπέρβασης τῆς ἴδιας τῆς νεωτερικότητας. Βρίσκεται, ὁμως, ὑπὸ τὴν κηδεμονία τοῦ Ὑποκειμένου, τοῦ ἐπιστημολογικοῦ Ὑποκειμένου τοῦ Καρτέσιου καὶ τοῦ Κάντ. Ἡ προσπάθεια νὰ ἀποβῆ τὸ «σπέρμα» τοῦ κλασικοῦ Πολίτη σύμμαχος τοῦ Ὑποκειμένου τῆς νεωτερικότητας χαρακτηρίζει τίς πολιτικές θεωρίες τόσο τοῦ Φίχτε ὅσο καὶ τοῦ Ἐγέλου, ἀλλὰ δὲν ἀφήνει καὶ ἀνεπηρέαστη τὴ μαρξική κατασκευή τῆς ἐννοιας τοῦ ἐπαναστάτη προλετάριου. Εἶναι μὴ ἐμμονη ἀπόπειρα ἡ ὁποία διαυγάζει ἀκριβῶς τὴ βασική ἀντινομία τῆς ἀστικής ἀντίληψης γιὰ τὴν κοινωνία. Τὴν ἀσυμφιλίωτη ἐνταση πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στὸν Πολίτη καὶ στὸν Ἄσπ. Ἡ προνομιακή προβολή τοῦ Πολίτη-Ὀπλίτη εἰς βάρος τοῦ χριστιανοῦ πιστοῦ καὶ τοῦ ἀναγεννησιακοῦ πρωτοαστοῦ ἐγκαινίασε μὲ τὸν Μακιαβέλι τὴ νεότερη πολιτική σκέψη καὶ ἐκτοτε παραμένει στὸ προσκήνιο. Ὅμως ἡ ἐπανεμφάνισή του στὴ νεότερη ἐποχὴ ἔχει διαμεσολαβηθεῖ ἀπὸ τὴν ἰουδαϊκο-χριστιανικὴ ἀντίληψη τοῦ χρόνου καὶ τίς ex nihilo δημιουργίες τοῦ κόσμου ἀπὸ τὸ Θεό. Κάθε ἀπόπειρα ἐρμηνείας τῆς ἱστορίας ὡς δημιουργίας ἀπὸ τὸ μηδὲν ὄχι πλέον θεοκεντρικῆς ἀλλὰ ἀνθρωποκεντρικῆς, θέτει τὸ ζήτημα τοῦ χρόνου ὡς καταλυτικοῦ παράγοντα γιὰ κάθε ὄντολογικὴ σταθερότητα. Ὁ χρόνος τῆς νεωτερικότητας, ἡ Φορτούνα (Τύχη) τοῦ Μακιαβέλι, παρουσιάζεται ὡς ἓνας παράγοντας πού παραλαίει μεταξύ τυχαιότητας καὶ ἐμπνευσης. Ὅχι μόνον εἶναι ἀσταθῆς ὁ ἴδιος ἀλλὰ καὶ καταλύει κάθε ἀξίωση σταθερότητας. Ἀπὸ τὴ Φορτούνα τοῦ Μακιαβέλι ἕως τὴν κατάλυση τοῦ ὄντος ἀπὸ τὸ Γίγνεσθαι τοῦ Νίτσε καὶ ἕως τὸ ἔργο τοῦ Χάιντεγκερ καὶ ἀπὸ ἐκεῖ στὴν ὑστερικὴ ἐκσυγχρονιστικὴ ρητορεία τοῦ νεοφιλελευθερισμοῦ, ὁ χρόνος, πού μηδενίζει καὶ μηδενίζεται μέσα στὴν ἀέναη δημιουργικὴ, αὐθόρμητη ἀλλὰ καὶ τυχαία ἐκδίπλωσή του, φαίνεται νὰ εἶναι ἡ μόνιμη ἀπειλή ἀλλὰ καὶ ὁ μόνος πόρος σωτηρίας γιὰ τὸν πολιτισμὸ μας. Ἡ ἐσχατολογικὴ μελλοντολογία, πού συγκροτεῖ ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ πολύτιμα ἰδεολογήματα τοῦ Διαφωτισμοῦ καὶ ἡ τραγικὴ καιρικότητα πού φαίνεται νὰ ὑπονομεύει αὐτὸ τὸ ἰδεολόγημα, συνυπάρχουν σὲ μὴ περιέργη, ἐκ πρώτης ὄψεως, ἰσορροπία στὸ ἔργο τοῦ Καστοριάδη. Κέντρο αὐτῆς τῆς ἰσορροπίας ἀποτελεῖ ἡ σύλληψή του γιὰ τὴν αἰσθητικο-πολιτικὴ σημασία τοῦ «σπέρματος» τοῦ μορφώματος τῆς κλασικῆς Ἑλλάδας.

Ἀλλὰ γιὰ τὴν αὐτοσυνείδηση τῆς νεωτερικότητας ἔχει ἀνάγκη ἀναφορᾶς στὸν ἀρχαῖο Πολίτη; Γιὰ νὰ ἀπαντήσουμε σὲ αὐτὸ τὸ ἐρώτημα, πρέπει, πρῶτον, νὰ ἀνατρέξουμε στὸ ἔργο τοῦ Μακιαβέλι καὶ στὴν Ἄναγέννηση καί, δεύτερον, νὰ ἐξετάσουμε τὴν ὑφή αὐτοῦ τοῦ καθαρὰ σχηματικοῦ καὶ ἰδεατοῦ πλάσματος πού ὀνομάζουμε «ὑπερβατολογικὸ Ὑποκείμενο». Ἡ ἐπαναφορὰ τῆς κλασικῆς ἀρχαιότητας

στὸ προσκήνιο ἀποτελεῖ τὴν προϋπόθεση τῆς νεωτερικότητας, τῆς ἴδιας τῆς Ἄναγέννησης. Αὐτὸ τὸ, ἐκ πρώτης ὄψεως, παράδοξο ἐξηγεῖται ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ἡ ἀρχαιότητα, (τὸ παρελθὸν δηλαδή) ἐκλαμβάνεται ὡς τὸ κατ' ἐξοχὴν νέο καὶ καινοφανές. Εἶναι ἡ καθαρὴ πηγὴ ρώμης, πού ἔχει προηγηθεῖ τῆς διαφθορᾶς καὶ τῆς κατάπτωσης τὴν ὁποία ἐπιφέρει μὴ σταθεροποιητικὴ καὶ ἀδρανῆς παράδοση, πού παγώνει τὸ χρόνο. Ἐπιπλέον τὸ Ὑποκείμενο τῆς νεωτερικότητας πρέπει νὰ πληρῶσει τὸ κενὸ τῆς ἀφηρημένης σχηματικότητάς του μὲ κάτι ἐποπτικά συγκεκριμένο καὶ ἰσχυρὸ, ὥστε νὰ ἀντλήσει ἐμπνευση, δύναμη καὶ κύρος. Μόνον ἀνακαλύπτοντας δηλαδή κάτι πολιτιστικὰ καὶ πολιτικά ἰσχυρὸ, πού προϋπάρχει τῆς φθορᾶς, εἶναι δυνατό νὰ τὴν ὑπερβῆ, ἀποβαίνοντας ταυτόχρονα ἰκανὸ νὰ ἀμφισβητήσῃ τὴν αὐθεντία μιᾶς ἐκφυλισμένης παράδοσης, ἀντιτείνοντάς της μὴ παλαιότερη-νεότερη, λαμπρότερη ἱστορικὴ στιγμή. Ἡ ὄντογένεση τοῦ νέου ἀπαιτεῖ ὡς ἀφετηρία τὴν ὄθησι ἀπὸ πηγῆς ἀφθαρτες ἀπὸ παραδοσιακῆς παραμορφώσεις. Μὲ τίς φυσικῆς ἐπιστῆμες προσπορίζεται μὴ ἰσχυρὴ διάσταση ἀνανεωτικῆς αὐθεντίας. Ἐναντὶ τούτους φορεῖς τῆς χειραφετητικῆς του δραστηριότητος θὰ τὸν βρῆι στὴν κυριαρχία τῆς φύσης. Ταυτόχρονα, θὰ τὴν χρησιμοποιήσῃ, τὴν αὐθεντία τῆς φύσης, γιὰ νὰ προβάλλῃ τίς ὅποιες κανονιστικῆς τοῦ αὐτοδεσμεύσεως (φυσικὸ δίκαιο) καὶ τέλος θὰ ἀξιοποιήσῃ τὴν αἰσθητικὴ μίμηση τῆς φύσης γιὰ τὴν κατάδειξη τῆς καλλιτεχνικῆς ὑπεροχῆς του. Τὴν κίνησι αὐτὴ θὰ τὴν συμπληρώσῃ μὲ τὴν ἐπανακάλυψιν τοῦ λόγου, ὁ ὁποῖος, πλέον, θὰ ἀποβῆ ὑποκειμενικὸς καὶ θὰ τὴν ὀλοκληρώσῃ μὲ τὸ σφετερισμὸ τῶν δημιουργικῶν δυνάμεων τοῦ Θεοῦ. Αὐτὸ πού στὴν ἀρχὴ θὰ φανῆ κατὰ ἐξωτερικόν, πού θὰ ὠθεῖ κατὰ κάποιον τρόπο τὸ Ὑποκείμενο, τελικὰ θὰ ἀφομοιωθεῖ ἀπὸ τὸ Ὑποκείμενο. Γιὰ νὰ ἀναπαραγάγῃ τὴν ὁρμὴν του, ὁμως, τὸ Ὑποκείμενο πρέπει νὰ δεχθῆ τὴν ἀποδόμησι κάθε σταθεροῦ ὄντολογικοῦ ἐλέγχου ἀπὸ τὴν χρονικότητα. Καὶ πρέπει ταυτόχρονα νὰ καταστήσῃ τὸ μέλλον ὡς τὸν μοναδικὸ ὀρίζοντά του. Κάτω ἀπὸ αὐτῆς τίς προϋποθέσεις, ἡ διάσταση τοῦ ἐκ-συγχρονίζομαι ἀποκτᾶ μὴ διττὴ σημασία: ἐκτίθεμαι στὴν περιπέτεια τοῦ χρόνου καὶ ταυτόχρονα ἔχω ἀπόλυτη ἐμπιστοσύνη στὸ μέλλον. Ἡ ἀρχαία τραγικὴ ἐννοια τῆς καιρικότητος καὶ ἡ συνείδησι τοῦ χρόνου ὡς χρόνου μελλοντικοῦ, ἡ ἥρωικὴ καὶ προφητικὴ δηλαδή ἀντίληψή του, συμπλέκονται. Ὁ Χέρμαν Κόεν στὸ ἔργο του «Ἡ Ἐρησικεία τοῦ Λόγου ἀπὸ τίς πηγῆς τοῦ Ἑβραϊσμοῦ» ἐπισημαίνει:

3. Hermann Cohen, *Die Religion der Fernuft aus den Quellen des Judentums*, Λειψία 1919, σ. 293.

«Ο χρόνος αποβαίνει μέλλον και μόνο μέλλον. Παρελθόν και παρόν συγχωνεύονται σε αυτόν τον μελλοντικό χρόνο. Αυτή η στροφή στο χρόνο αποτελεί την πιο καθαρή εξιδανίκευση. Μπροστά σε αυτήν την ιδέα, κάθε ύπαρξη εξαφανίζεται. Η ύπαρξη του ανθρώπου προβάλλεται συνεχώς σε αυτή τη μελλοντική ύπαρξη... Αυτό που η αρχαία ελληνική διάνοια δεν μπορούσε να δημιουργήσει, τό πέτυχε ο προφητικός μονοθεϊσμός. Η ιστορία στην ελληνική συνείδηση είναι συνώνυμη με την ίδια τη γνώση, γι' αυτό για τους Έλληνες η ιστορία είναι προσανατολισμένη προς τό παρελθόν. Ο προφήτης, όμως, είναι οραματιστής και όχι διανοούμενος. Τό οραμά του δημιουργεί τη σύλληψη της ιστορίας ως τό μελλοντικό είναι».³

Ο Καστοριάδης, σχολιάζοντας ένα παράθεμα από τό Θουκυδίδη (1, 70, 2-9), όπου οι Κορίνθιοι πρεσβευτές στη Σπάρτη έπισημαίνουν τόν πολυπράγμονα και κινδυνώδη χαρακτήρα της αθηναϊκής δημοκρατίας σε αντίπαράθεση με τόν διστακτικό και συντηρητικό χαρακτήρα της σπαρτιατικής πολιτείας, μάς λέει: «... η πραγματική χρονικότητα μάς κοινωνίας ως ο τρόπος της του πράττειν, ότι αυτός ο τρόπος φαίνεται εδώ στη βαθιά του σχέση με τη σημασία του παρελθόντος και του μέλλοντος, που είναι άξεχώριστη με τη σειρά της από τη σημασία της "άντικειμενικής πραγματικότητας" (ό,τι είναι ήδη, η είναι κεκτημένο, δεν είναι τίποτα ως προς αυτό που μέλλει να υπάρξει ή να αποκτηθεί) ή πράγμα που είναι τό ίδιο, στη σχέση του με τις εσχάτες θεμελιώσεις αυτού που αξίζει/ ισχύει και αυτού που δεν αξίζει/ισχύει, και ότι, για να είναι έτσι τά πράγματα, δεν έχουν καθόλου ανάγκη οι Αθηναίοι να τροποποιήσουν στο ελάχιστο τόν ρητό τους θεσμό του χρόνου, τόσο ταυτιστικό όσο και φαντασιακό, που τούς είναι, εκτός από λεπτομέρειες, κοινός με τούς άλλους Έλληνες. Για να είναι έτσι, πρέπει και αρκεί να κάνουν, ό,τι κάνουν, να θεομίζονται ως Αθηναίοι του ε' αιώνα, κάνοντας να υπάρχει αυτός ο τρόπος του πράττειν, τρόπος του είναι μάς πόλεως, που τείνουν άλλωστε να επιβάλουν σε όλους, μήν αφήνοντας κανέναν ήσυχο, υποχρεώνοντας τούς άλλους να κάνουν όπως αυτοί έναντιόν τους ή να εξαφανιστούν. Και αυτό επίσης είναι ένα από τά μεγάλα θέματα που διακυβεύονται με τόν Πελοποννησιακό πόλεμο, από τόν οποιο ή Αθήνα θά βγει ήττημένη αλλά ή αθηναϊκή χρονικότητα νικήτρια για αριθμό αιώνων – και ίσως έως σήμερα»⁴ (και βέβαια ή «αθηναϊκή χρονικότητα» θά παραμένει νικήτρια όσο ο δημοκρατικός ιμπεριαλισμός θά βομβαρδίζει στο όνομα της δημοκρατίας).

Τά δύο αποσπάσματα που παραθέσαμε άνήκουν φυσικά σε διαφορετικές παραδόσεις. Τή δυνατότητα,

όμως, να συγκλίνουν ή και να συγχωνευτούν την παρέχει ή ιδέα του Υποκειμένου της νεωτερικότητας, τό οποιο προέρχεται από αυτές και ταυτόχρονα ριζικά τις μεταβάλλει. Η Ιερουσαλήμ και ή Αθήνα δεν αποτελούν ως θρησκευτικό-πολιτική ή πρώτη και ως πολιτικό-αισθητική κοινότητα ή δεύτερη τούς φορείς των Υποκειμένων τους. Αντίθετα, τό Υποκείμενο της νεωτερικότητας τις επικαλείται τόσο για να νομιμοποιήσει την πρωτότυπη καταγωγή του όσο και για να κατοχυρώσει τή νεωτερικότητά του δημιουργικότητα. Για να μήν αποβεί τό τελευταίο ένα απλό *bestia cupidissima rerum novarum* χρειάζεται μια έπιφανή πρωταρχική άφετηρία και ένα εξίσου σημαντικό τέλος-σκοπό. Τέτοιο, όμως, που δεν θά σημαίνει και τό τέλος της δημιουργικότητάς του, αλλά αντίθετα, τή συνεχή ανανέωσή της. Ανανέωση που θά διατηρησει και τό όντολογικό σθένος του ίδιου του έγχρονου και έρμαιου στο χρόνο Υποκειμένου.

Η προσπάθεια του Κόεν, αποτελεί μια επανάληψη και μια ανανέωση. Ακολουθώντας τό παράδειγμα του δασκάλου του του Κάντ, ο οποιοσ προσπάθησε να έντοπίσει την καταγωγή της έλλογης ήθικης του στον θρησκευτικό μύθο του χριστιανισμού, ο Κόεν προτείνει τόν παλαιότερο άρα και «νεότερο» μύθο του ιουδαϊσμού ως λίκνο της όρθολογικής ήθικης. Αντίστοιχα και ο Καστοριάδης. Προκειμένου να κρατήσει ζωντανό τό επαναστατικό πρόταγμα του επιχειρεί να τό συνδέσει με τό αρχαιότερο και συνεπώς αθηντικό «σπέρμα» πρώτο-επανάστασης εκείνης της αθηναϊκής δημοκρατίας. Της επανάστασης ή οποία προηγείται βέβαια όλων των υπολοίπων που συνέβησαν τόν ΙΣΤ, ΙΖ, και ΙΗ αιώνα. Ιστορικών συμβάντων δηλαδή της ίδιας της νεωτερικότητας, που καθορίστηκαν από τούς όρους της (οικονομικούς, επιστημονικούς, στρατιωτικούς κλπ) και φυσικά διαμόρφωσαν τις άποψεις και τις προσδοκίες του Μάρξ για τήν τελική επανάσταση, που θά οδηγούσε στη σοσιαλιστική κοινωνία και τήν άρση της χρονικής εκτύλιξης της βίας, αυτού δηλαδή που ονομάζουμε ιστορία. Ο Καστοριάδης, έντούτοις, θεωρεί ως απαραίτητο συμπλήρωμα ή μάλλον ως προϋπόθεση κάθε σοσιαλιστικού μετασχηματισμού τήν αυθόρμητη αυτοθέσμιση του Αθηναϊκού Δήμου και προκρίνει τή συνεχή διακύβευση κάθε μορφής σταθερότητας ή κανονιστικότητας, αλλά και κάθε αξίωση ανθρώπινης ευτυχίας εν όνο-

4. *Φαντασιακή Θεσμίση της Κοινωνίας*, σ. 303.

5. Γι' αυτό ίσως και ο Καλβακάντι, θεωρητικός του 15ου αιώνα, θεωρεί τή φαντασία ως τή μεγαλύτερη πηγή της άτομικότητας και της προσωπικής ιδιοφυΐας. Βλέπε J.G.A. Pocock *The Machiavellian Movement*, Princeton University Press, 1975, σ. 96.

ματι τῆς ἡρωικῆς αὐτονομίας ἐκείνων πού τολμοῦν, περιφρονώντας ὅσους ἐπιθυμοῦν τὴν ὁμαλότητα καὶ τὴ σταθερότητα. Κηρύσσει δηλαδή τὴ διαρκὴ ἐπανάσταση ὡς ἐγγύηση τῆς διατήρησης τοῦ προνομίου τοῦ ἐπαναστάτη νὰ ἐπαναστατεῖ. Τοῦ ἡγήτη καὶ τοῦ ἐμπνευστή δέ τῆς ἐπανάστασης νὰ διατηρεῖ τὸν προφητικὸ τοῦ λόγου καὶ τὴν ἡγεμονικὴ τοῦ ὑπεροχῆ εἰς βάρος τῶν συνετῶν καὶ τῶν συμβιβασμένων καὶ κυρίως εἰς βάρος ἐκείνων πού, χάρις στή λογικὴ ἐπεξεργασία τῶν δυνατοτήτων τῆς πράξης, θεωροῦνται ὡς ἐμπειρογνώμονες τοῦ ρεαλισμοῦ καὶ συνεπῶς ὑπακούουν στὴν ἄλλοτριωτικὴ λειτουργία τῆς φρόνησης καὶ τῆς μετριοπάθειας. Ἡ νίκη τοῦ ἐμπειροῦ στρατιωτικοῦ ἡγήτη ἀπέναντι στὰ ἴδια του τὰ στρατεύματα, ἢ νηφαλιότητα τοῦ γραφειοκράτη, πού μετριάζει τὸν ἐνθουσιασμό τοῦ ποιητή, ἢ σχολαστικὴ ἀκριβολογία τοῦ μηχανικοῦ πού ὡστόσο θὰ ἀξιοποιήσει τὴ διόραση τοῦ ἐφευρέτη, ἢ ὀργανωτικὴ ἐν γένει αἴσθηση τῆς πειθαρχίας καὶ τῆς τάξης σὲ σχέση μὲ τὸν αὐθορμητισμὸ καὶ τὴν ἐμπνευση, φαίνεται νὰ ἀπειλεῖ τὸν χαρισματικὸ καὶ πολυπράγμονα ἐρασιτέχνη καὶ νὰ υπονομεύει τὸ μεγαλεῖο τῆς αὐτονομίας καὶ τοῦ ἐπαναστατικοῦ προτάγματος. Ἡ κοινωνία ἀξιοποιεῖ ἀλλὰ καὶ ἐξαφανίζει τὸ χαρισματικὸ ἄτομο, τὸ ὁποῖο, ὅμως, ἐπιμένει νὰ θεωρεῖ ὅτι ἡ κοινωνία ὑπάρχει ἐξαιτίας του καὶ γιὰ λογαριασμό του καὶ ὄχι τὸ ἀντίστροφο.⁵

Στὴν ἄλλη ἄκρη τοῦ φάσματος, ὁ Κόεν μᾶς παρουσιάζει τὸν προφήτη τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης ὡς ἕναν ἥρωα τῆς πρωτο-λογικῆς ἠθικῆς, ὡς ἕναν ὀραματιστὴ τοῦ μέλλοντος πού εἶναι ἰκανὸς νὰ συντρίψει τοὺς καθορισμοὺς τοῦ παρελθόντος καὶ τοῦ παρόντος, νὰ ἀπελευθερώσει τὸ λογικὸ πυρῆνα τῆς ἠθικῆς τῆς παράδοσης ἀπὸ τίς δεισιδαιμονικὲς μυθοποιήσεις καὶ, ἀποδεσμεύοντάς τον, νὰ ἀξιοποιήσει ὅλο τὸ κύρος του γιὰ τὸ μέλλον.

Οἱ στρατηγικὲς καὶ τῶν δύο θεωρητικῶν ἐξασφαλίζουν ἐκ πρώτης ὄψεως τὴ σχέση τοῦ ἀρχέγονου νέου μὲ τὸ νεωτερικὸ. Γιὰ νὰ τὸ πετύχουν, ὅμως, αὐτὸ, προβαίνουν σὲ μίαν διττὴν ρῆξιν. Ὁ νεοκαντιανὸς φιλόσοφος ἐπιστρατεύει τὴν αὐτονομία τοῦ Λόγου καὶ ὁ Καστοριάδης τὴν παντοδυναμία τῆς ριζικῆς φαντασίας γιὰ νὰ ἀποσπάσουν τὴν «οὐσία» ἢ τὴν ἐγκυρότητα τῆς ἰουδαϊκῆς ἢ ἀθηναϊκῆς χρονωσης ἀπὸ τὴν ἐνεργὸ ἱστορικὴ πραγματικότητα πού τίς δημιούργησε καὶ νὰ τίς μεταφέρουν στὸ παρὸν καὶ ἀπὸ ἐκεῖ στὸ μέλλον ὡς ἰδεατὰ σχήματα. Στὴ πραγματικότητα, ἢ κίνησή τους αὐτὴ δὲν ὀφείλεται σὲ κάποια θεωρητικὴ αὐθαιρεσία ἀλλὰ στὴν παντοδυναμία πού ἀπέκτησε τὸ Ὑποκείμενο τῆς νεωτερικότητας. Τώρα εἴμαστε σὲ θέση νὰ καταλάβουμε τὴν πραγματικὴ καὶ μοιραία σημασία τῆς περίφημης κοπερνίκιας ἀντιστροφῆς τοῦ Κάντ. Τὸ ἄτομο ἢ τὸ ὑποκείμενο ἀπὸ φορέας μᾶς συλ-

λογικότητας, ὄντολογικὰ ἢ θεολογικὰ ἐξασφαλισμένης, εἶναι ὑποχρεωμένο νὰ παράγει ἀπὸ τὴν ἐγκυρικὴ του ὑφή, τὴ συλλογικότητα. Καὶ γι' αὐτὸ εἶναι ἐπίσης καταναγκασμένο, παρὰ τὴν ἐλευθερία πού τοῦ ἐξασφαλίζει ὁ ὄντογενετικός τοῦ λόγος ἢ ἡ ἀντίστοιχη φαντασία του, νὰ προβεῖ στὴ βίαιη καὶ τραυματικὴ ἐπιλογή καὶ τῆς συλλογικότητάς του. Αὐτὸ ἀποτελεῖ καὶ τὴν πεμπτουσία τῆς ἀκοινωνικῆς κοινωνικότητας, προϋπόθεση καὶ ἀπειλή ταυτόχρονα τῆς περιθρύλητης αὐτονομίας του. Τὸ Ὑποκείμενο τῆς νεωτερικότητας, προκειμένου νὰ ἐξωραϊσει καὶ νὰ ὑπερβεῖ αὐτὴν τὴν ἔνταση, ἔχει τὴν ἀνάγκη τόσο τοῦ προφήτη ὅσο καὶ τοῦ πολίτη-ὀπλίτη ἢ τοῦ ἔνοπλου προφήτη γιὰ νὰ θυμηθοῦμε τὸ χαρακτηρισμὸ τοῦ Τρότσκι ἀπὸ τὸ βιογράφο του Ντόουσερ.⁶ Ἡ ἀποτυχία τῆς νεωτερικότητας νὰ ὑποστηρίξει μίαν βιώσιμη ἠθικὴ κοινότητα βρίσκεται στὴν ἀδυναμία της νὰ συγκεράσει τὰ κοινωνικὰ καὶ ἀκοινωνήτα στοιχεῖα πού συγκροτοῦν τὴ βάση της, τὴν προϋπόθεση καὶ τὸ σκοπὸ της, δηλαδή τὴν ἀέναη ἀνανέωση τοῦ Dasein της, τῆς ἔγχρονης ὑποκειμενικότητάς της. Γι' αὐτὸ ἐμφανίζεται ὑποχρεωμένη νὰ ἀνατρέχει σὲ πρότυπα τοῦ παρελθόντος, σὲ κανονιστικὲς τυπικὲς ρυθμίσεις ἢ σὲ βίαιες ἐπαναστατικὲς αὐτοθεσμίσεις. Τί συμβαίνει στὴν πραγματικότητα; Τὸ σχῆμα-Ὑποκείμενο, ἀφοῦ σφετερίστηκε, γιὰ νὰ ἀποκτήσει περιεχόμενο, τίς δυνάμεις τῆς φύσης, τῆς παράδοσης καὶ τῆς ὄντολογίας, ἀφοῦ ἀπέβη ἕνας μικρόθεος, σύμφωνα μὲ τὴν ἔκφραση τοῦ Μάξ Σέλλερ, δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ κατανεῖμι τὴν ἐξουσία του ὁμαλά. Ἡ σφετερισμένη ἐξουσία πού τὸ συγκρότησε τοῦ ἀπαγορεύει τὴ δίκαια κατανομή της, μὲ ἀποτέλεσμα ἡ δύναμη, πού τόσο προσεκτικὰ, ἐπίμονα, ἀγωνιστικὰ, ὀρθολογικὰ συνέλεξε, νὰ τὸ ἐλέγχει. Κι ἔτσι ἔχουμε ἕνα εἶδος Νέμεσης. Τὸ πανίσχυρο ὄν ἄνθρωπος νὰ ἐλέγχεται ἀπὸ δυνάμεις πού ἐξέθρεψε τὸ ἴδιο, τὸν ὀλοκληρωτικὸ του ἐργαλειακὸ λόγο καὶ τὴ ριζικὴ φαντασία του. Συμπιεσμένο ἀπὸ τὸ ἀσυνείδητο τῶν ἐπιθυμῶν του καὶ τὸ ὑπερεγὼ τῶν ἐπιτευγμάτων του ἀναζητᾷ πεισματικὰ στὸν ἑαυτὸ τοῦ τὴ λύτρωσή του. Ἔτσι, ὅμως, διχάζεται βαθύτερα, γιατί, στὴν κίνηση τοῦ ἐκκρεμοῦς πρὸς τὴ φασιστοειδῆ συλλογικότητα καὶ

6. Ἡ ἰδέα τοῦ ἔνοπλου προφήτη ὡστόσο πρέπει νὰ ἐντοπιστεῖ στὴν πολιτικὴ θεωρία τοῦ Λόκ, τοῦ θεωρητικοῦ ὑποδείγματος κάθε φιλελευθερισμοῦ. Ἡ ἰδέα αὐτὴ χρησιμοποιεῖται γιὰ νὰ στηρίξει ἰδεολογικὰ τὴν ἀστικὴ ἐπανάσταση καὶ ταυτόχρονα νὰ ὑπερασπίσει τὰ ἀποτελέσματά της ἀπὸ κάθε ἄλλη μορφή ἐπανάστασης. Ἡ ἴδια ἰδέα τοῦ ἔνοπλου καὶ ἐπαναστατημένου προλεταριάτου φέρει τὸν πολίτη καὶ τὸν προφήτη στὸ κέντρο τῆς ἐπαναστατικῆς θεωρίας τοῦ Μάξ. Βλέπε Ροσοκ, *op. cit.*, σ. 368.

τήν προσωπική αυτονομία, δέν αναγνωρίζει τή διαμεσολάβησή του ούτε από τίς εξωτερικές πρὸς αὐτὸ δυνάμεις καὶ δομές ούτε καὶ ἀπὸ ἐκεῖνες πού μέ τόσοις κόπους κατόρθωσε νά συγκροτήσει. Ἡ διένεξη τοῦ Φρόντ μέ τόν Γιούνγκ –σχετικά μέ τή φύση τοῦ ἀσυνειδήτου– εἶναι διδακτική. Ὁ Φρόντ ἐπιμένει σέ ἓνα ἀτομικὸ ἀσυνειδήτο, πού μοιάζει νά καταδικάζει τὸ ὑποκείμενο σέ αἰώνια σύγκρουση μέ τήν κοινωνία. Ὁ Γιούνγκ ἀντέτεινε τὸ συλλογικὸ ἀσυνειδήτο, πού φαίνεται νά ἀπειλεῖ τήν ἴδια τήν ἰδέα τῆς ἀτομικότητας. Ἡ ἔρις περὶ ἀσυνειδήτου εἶναι καὶ ἡ αὐθεντικὴ εἰκόνα τῆς κοινωνικῆς μας πραγματικότητας. Τὸ ἀτομο, γιὰ νά μὴν ἀπομονωθεί ἐντελῶς καὶ πάψει νά εἶναι ὑποκείμενο, λογικά ἢ φαντασιακά εἶναι ὑποχρεωμένο νά δημιουργήσει ἓνα εἶδος σχέσης μέ τήν κοινωνία. Ὁ φόβος τῆς ἀποξένωσης καὶ ἡ φρίκη τῆς μαζοποίησης συντηροῦν τήν ἀνάγκη ἑνὸς αὐτόνομου κοινωνικοῦ ὑποκειμένου. Ἡ διαδικασία τῆς ἐνταξης καὶ κοινωνικοποίησης τοῦ ἀτόμου ὑποδαστάζεται ἀπὸ ἓναν ἀδηλο ἐλιτισμό. Προκειμένου τὸ ἀτομο νά μὴν εἶναι μιὰ μονάδα μέσα στό πλῆθος τῶν ἄλλων μονάδων, ἔχει τήν ἀνάγκη μιᾶς ποιοτικῆς διαφοροποίησης ἢ ὁποῖα θά διατηρεῖ τόν ξεχωριστό του χαρακτήρα καὶ ταυτόχρονα θά τονίζει τόν κοινωνικό του ρόλο. Οἱ κοινότητες τῆς ἐπαναστατικῆς καὶ καλλιτεχνικῆς πρωτοπορίας, ὅπως ἄλλοτε οἱ λέσχες τῶν δουλοκτητῶν μικρογαιοκτημόνων, αὐτοαναγορεύονται σέ σπέρματα συλλογικῆς αὐτονομίας, ἐνῶ οἱ διαφωτισμένες κανονιστικῆς μικροκοινωνίες τῶν ἀκαδημαϊκῶν κύκλων διατηροῦν –μέ τήν ὑποτιθέμενη κριτικὴ στάση τους– τὸ σημαντικότερο θεωρητικὸ ἄλλοθι γιὰ νά μὴν συζητηθεῖ πραγματικά τὸ γιατί ἡ νεωτερικότητα ἀπέτυχε νά πραγματοποιήσει τίς ἴδιες τίς κανονιστικῆς ρυθμίσεις. Ἄλλοτε μέ τήν αἰσθητικοποίηση τῆς βίας, ἄλλοτε μέ τή ρητορεία τῆς ἀξιοθετικῆς ἀπόκρυψης τῆς ἐκμετάλλευσης καὶ τῆς ἀνισότητος, ἄλλοτε μέ τήν ὑπόσχεση τῆς βίαιης ρήξης καὶ ἄλλοτε μέ τήν προσδοκία τῆς μεταρρυθμιστικῆς ἐξομάλυνσης τῆς ἀμειλικτῆς ἀνταγωνιστικότητας τῆς «κοινωνίας τῶν πολιτῶν», τὸ Ὑποκείμενο τῆς νεωτερικότητας ἐξακολουθεῖ νά συντηρεῖ τὴ φαντασιακὴ καὶ ὀρθολογικὴ αὐταπάτη τῆς δυνατότητας ὑπαρξης τοῦ ἐλέγχου καὶ τῆς δημιουργικῆς κυριαρχίας του. Ριγμένο, ὅπως θά ἔλεγε ὁ Χάιντεγκερ, στό χρόνο, βλέπει τὸ χρόνο του νά γίνεται κεφάλαιο, πλοῦτος καὶ τεχνολογία πού τὸ ἐξουθενώνουν καὶ ἀπὸ κύριό τους τὸ μετατρέπουν σέ ὑπρέτη. Βλέπει τὰ ὄπλα του νά γίνονται ἐξοπλισμοὶ πού μποροῦν νά στραφοῦν ἀνὰ πάσα στιγμή ἐναντίον του καὶ ἀκούει τοὺς προφήτες του νά τοῦ ὑπόσχονται εἴτε τήν καθουσιαστικὴ θαλπωρὴ δικαιωμάτων καὶ ἀγαθῶν, πού δέν μπορεῖ νά ἀποκτήσει, εἴτε τήν ὑπαρξὴ ἐπαναστατικῶν καὶ ριζικῶν δυνατοτήτων πού ἐλλοχεύουν στήν

ἀρχέγονη φύση του. Ἀκούει ἀκόμα τίς ὑποσχέσεις γιὰ μιὰ μελλοντικὴ εὐδαιμονία ἢ τίς παραινήσεις νά δεχτεῖ τήν ἀθλιότητά του ὡς τραγικότητα. Μετὰ ὅλα αὐτὰ δέν εἶναι παράξενο νά νοσταλγεῖ τίς ἐξωραϊσμένες εἰκόνας τοῦ ἀρχαίου κόσμου, νά προκρίνει τίς τεχνολογικῆς οὐτοπίες τοῦ μοντερνισμοῦ ἢ νά ἀναζητεῖ τήν παρηγοριὰ τῆς θρησκείας του. Ἐκεῖνο πού δέν φαίνεται ἱκανὸ νά ἀνακτήσει εἶναι οἱ πραγματικῆς παρακαταθήκες τῆς παράδοσός του.

Ἡ ἀρχαία Ἑλλάδα δέν ὑπῆρξε ὁ τόπος τοῦ ἀθηναϊκοῦ ἱμπεριαλισμοῦ, ἀλλά, πρὶν καὶ μετὰ τήν κατάρρευσή του, ὁ πολιτισμὸς ἐκεῖνος πού ἀνέδειξε τὸ Λόγο πού μπορεῖ νά ἀντισταθεῖ στήν πρωτοφανή καντιανὴ ιδιωτικοποίησή του καὶ τὴ χαϊντεγκεριανὴ ἢ καστοριαδικὴ ἐξαφάνισή του ἀπὸ τήν περὶπέτεια τῆς ἀτέρμονης χρονικότητας. Ὁ μεσαιωνικὸς πολιτισμὸς συνέζηυξε τὴ συγκινησιακὴ διάσταση τῆς ἀλληλεγγύης μέ ἐκείνη ἑνὸς πλάγιου καὶ ὄχι ὀρθοῦ λόγου, μιᾶς πραγματικῆς ἀλληλεγγύης παραπλήρωσης ποιοτήτων καὶ ρόλων καὶ πραγματοποίησε, ἔστω γιὰ νά τήν παραβαίνει, μιὰ πολὺ ἰσχυρὴ ἰδέα «κράτους δικαίου» καὶ νομικῶν δεσμεύσεων.⁷ Ἡ ἀναγεννησιακὴ ὀρμὴ συγκράτησε τήν τεχνικὴ μέ τήν κατὰ βάθος ἠθικὴ κηδεμονία τῆς τέχνης καὶ τὸ σοσιαλιστικὸ ὄραμα ψηλάφισε μιὰ ἐκδοχὴ κοινωνικῆς δικαιοσύνης. Ἡ κριτικὴ φαντασία, τέλος, τοῦ διαφωτισμοῦ ὑποσχέθηκε ἓνα κόσμο ὄχι μόνο πιὸ δίκαιο ἀλλὰ καὶ πιὸ εὐγενή. Αὐτὲς οἱ παρακαταθήκες δέν μποροῦν ὄχι μόνο νά ἀναπτυχθοῦν ἀλλὰ νά λειτουργήσουν ὡς σχήματα ἑνὸς κενοῦ, τυπικοῦ λόγου ἢ μιᾶς τυφλῆς ριζικῆς φαντασίας. Χρειαζοῦνται τὴν ὑποστήριξη μιᾶς κριτικῆς ὄντολογίας, πού θά ἀποκαταστήσει τὴ σχέση μας μέ τὴ φύση καὶ μιᾶς ἀμερόληπτης ιστορικῆς ἐπιστήμης πού θά ἀνανεώσῃ τὸ σεβασμὸ ὄχι μόνο τῶν παραδόσεών μας ἀλλὰ καὶ τῶν ἀξιακῶν βιωμάτων καὶ οὐσιαστικότητων πού ἐπέτρεψαν στὰ τελευταῖα νά ἀναχθοῦν ἀπὸ τὴ δίνη τῶν καταστρεπτικῶν ὄντογενέσεων στήν περιωπὴ τῆς ἀλήθειας. Ἡ «ἀλήθεια» αὐτὴ «ἐνσωματωμένη» στό χορὸ τῶν ἀντιπροσωπευτικῶν ἰδεῶν ἀντιστέκεται στό νά προβληθεῖ μέ ὁποιοδήποτε μέσο στό βασίλειο τῆς γνώσης... γιατί ἡ ἀλήθεια ἐκπροσωπεῖ ἢ ἴδια τὸν ἑαυτό της στήν καθαρὴ της μορφή καὶ αὐτὴ ἢ μορφή δέν προέρχεται ἀπὸ μιὰ δημιουργία ἢ μιὰ κατασκευὴ ἀλλὰ ἀπὸ μιὰ οὐσία⁸. Αὐτὴ τὴν οὐσία ἂς μὴν τὴν συντρίψει τὸ ἀνύπαρκτο πιά πρόταγμα τῶν ἀκριτων νεωτερισμῶν μας.

7. Βλέπε *The Theory of the Legal State in Medieval Philosophy*, E. Cassirer *The Myth of the State*, Yale University Press, 1946, σ. 97.

8. Walter Benjamin *Ursprung des deutschen Trauerspiels*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 1963, σ. 30.

Η ΜΕΓΑΛΗ ΦΟΥΡΤΟΥΝΑ ΤΗΣ ΦΡΑΓΚΟΓΙΑΝΝΟΥΣ

τῆς Ρένας Ζαμάρου

Β' ΜΕΡΟΣ

Από τή στιγμή πού ἡ Φραγκογιαννού βγαίνει στήν ὑπαιθρο χώρα διακρίνουμε τρεῖς κύριους σταθμούς κατά τήν ἀγωνιώδη πορεία της πρὸς τόν Ἅγιο Σῶστη: Λεχούνη, Κοχύλι, Κακόρρεμα. Προηγείται ὡστόσο τό πέρασμά της ἀπό τοῦ Ἀχειλᾶ καί τῆς Μαμοῦς τό ρέμα ὅπου προοικονομοῦνται πολλά ἀπό τά κατοπινά θέματα. Σέ ὅλους αὐτούς τούς τόπους ποιήσεις εἰκόνες θανάτου σηματοδοτοῦν τόν δρόμο τῆς ἡρώιδας, ἐνῶ συχνά ἐμφανίζονται φαντάσματα καί στοιχειά. Ἡ λαμπρότητα τῆς φύσεως ἀντιδιαστέλλεται πρὸς τόν ζοφερό, ἐσωτερικό κόσμο τῆς Φραγκογιαννού. Ἀξιοσημείωτο εἶναι ἐπίσης ὅτι ὅπως ἡ Φραγκογιαννού ἀναβάλλει νά ἐξομολογηθεῖ (457) καί συνεχῶς παλινδρομεῖ ἀνάμεσα στή μετάνοια καί στήν ἁμαρτία, ἔτσι ἀντίστοιχα καί ἡ ὁδός πρὸς τόν Ἅγιο Σῶστη δέν εἶναι οὔτε εὐκολή οὔτε εὐθεία. Ὁ δρόμος τῆς Φραγκογιαννού καταλήγει σέ ἀδιέξοδο.²¹

Ἡ ἀνάγκη τῆς Φραγκογιαννούς νά ἀνεβεῖ στό βουνό ἐκδηλώνεται λίγες ἐβδομάδες μετὰ τόν θάνατο τῆς ἐγγονῆς της. Ἡ ἡρώιδα πού ζοῦσε ζῶν τῶν τύψεων ἀπό τήν ἡμέρα ἐκεῖνη, βρέθηκε τήν ἐβδομάδα τῶν Βαῖων κοντά στῆς Μαμοῦς τό ρέμα (456 ἐξ.). Πρωί-πρωί ἔφθασε στήν κορυφή τοῦ λόφου ὅπου βρισκόταν τό ξωκκλήσι τοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου (457) καί χωρίς νά μπεῖ στόν ναό κατευθύνθηκε στόν μικρό ἐλαιώνα πού εἶχε κληρονομήσει ἀπό μιὰ ἄκκληρη κουμπάρα της. Ὅταν ἀπομακρύνθηκε ἀπό ἐκεῖ (στρέφουσα πολλάκις τήν κεφαλήν ὀπίσω, ὡς διά νά ἀποχαιρετίση τά ἐλαιόδενδρα), ἔφθασε κάτω στό ρεῦμα καί ἄρχισε, ὅπως συνήθιζε, νά ἀνεβαίνει γιά νά μαζέψει χόρτα καί ἱαματικά βότανα (458).²² Τό δειλινό, καθῶς ὁ ἥλιος πλησίαζε πρὸς τήν κορυφή τοῦ βουνοῦ, ἐντός τοῦ ρεῦματος βαθεῖα ἦτο ἡ σκιά, καί ὁ θροῦς τῶν δημάτων της ἀντήχει ὡς δοῦπος σκληρός εἰς τό βάθος τῆς ψυχῆς της (458).

Ἡ ἀντιστοιχία τόπου καί ψυχικῆς κατάστασης²³ γίνεται πιό φανερή μέ τήν ἀκόλουθη περιγραφή τοῦ τοπίου. Ἡ Φραγκογιαννού ἀνέβαινε ἤδη ψηλότερα, πρὸς τήν ἀπότομη κορυφή τοῦ ρεῦματος. Κάτω ἐχαράττετο

βαθύ τό ποτάμιον, τ' Ἀχειλᾶ τό ρέμα, καί ὄλην τήν βαθείαν κοιλάδα μετὰ ἠρέμου μορμουρισμοῦ διέτρεχε τό ρεῦμα, κατά τό φαινόμενον ἀκίνητοῦν, λιμνάζον, ἀλλά πρᾶγματι ἀενάως κινούμενον ὑπό τὰς μακράς βαθυκόμους πλατάνους ἀνάμεσα εἰς θρύα καί θάμνους καί πτέριδας, ἐφλοίσβιζε μυστικά, ἐφίλει τούς κορμούς τῶν δένδρων, ἔρπον ὄφιοειδῶς κατά μήκος τῆς κοιλάδος, πραινιωπόν ἀπό τὰς ἀνταυγείας τὰς χλοεράς, φιλοῦν καί ἅμα δάκνον τούς βράχους καί τὰς ρίζας, νᾶμα μορμύρον, ἀθόλωτον, βρῖθον ἀπό καβουράκια τά ὅποια ἔτρεχον νά κρυβῶσιν εἰς τό θόλωμα τῆς ἄμμου, ἅμα κανέν βοσκοπούλον, ἀφήνον τὰς ὀλίγας ἀμνάδας νά βόσκουν εἰς τήν δροσεράν χλόην, ἤρχετο νά κύψη εἰς τό ρεῦμα, καί ἀνεσήκωνεν πέτραν τινά διά νά τά κυνηγήσῃ (458).

Πιστεύουμε ὅτι ἡ σκηνή μέ τά κυνηγημένα καβούρια δέν εἶναι ἄσχετη μέ τό μοτίβο τοῦ θηράματος πού ἀφορᾶ ὄχι μόνο τή μητέρα καί τόν γιό τῆς Φραγκογιαννούς ἀλλά —κυρίως— καί τήν ἴδια τήν ἡρώιδα (475 ἐξ.).²⁴ Ὅ,τι τονίζεται ἐδῶ εἶναι ἡ φαινομενικῆ ἀκίνησις ἀλλά καί ἡ ἀέναη κίνηση τοῦ νεροῦ,²⁵ ἡ φιλική

ἀλλά και ἐπικίνδυνη δύναμή του (φιλοῦν ἅμα καὶ δάκνον). Ὁ «φλοῖσος» τοῦ νεροῦ συνδυάζεται με τὸ λάλον, ἀσίγητον κελᾶδημα τῶν κοσσύφων, τὸ ὁποῖο ἀντῆχει ἀρμονικόν εἰς τὸ δάσος, τὸ περιστέφον ὄλην τὴν δυτικὴν κλιτύν, καὶ ἀνέρον εἰς τὴν κορυφὴν τοῦ Ἀναργύρου, ἕως τὴν Ἀετοφωλιὰν ἐπάνω. Ἡ εἰδυλλιακὴ περιγραφή τοῦ τοπίου διακόπτεται ἀπὸ τὴν ἱστορία ἐνὸς θαλασσοαετοῦ πού ἔλεγαν ὅτι εἶχε κατοικήσει γιὰ τρεῖς ἀνθρώπινες γενιές στὴν Ἀετοφωλιά αὐτὴ χωρὶς νὰ ἀφήσει ἀετοπούλα: *Εἰς τὴν ἐρημωθεῖσαν φωλεάν του εὐρέθη ὀλόκληρον μουσεῖον ἀπὸ τεράστια κόκκαλα θαλασσίων ὄφρων, φωκῶν, καρχαριῶν καὶ ἄλλων ἐναλίων θηρίων, τὰ ὁποῖα εἶχε ξεφαντώσει κατὰ καιροὺς ὁ μέγας καὶ κραταῖος ὄρνις τῶν θαλασσῶν, μετὸ γρυπὸν ράμφος του τὸ κυανωπὸν, καὶ μετὸ τεφρόν μεγαλοπρεπές πτέρωμα* (458-9). Ὅπως ἡ προηγούμενη σκηνὴ μετὰ τὰ κνηνημένα καθούρια ἔτσι καὶ ἡ παρέκβαση αὐτὴ μοιάζει νὰ σχετίζεται μετὰ τὴν προσωπικὴ ἱστορία καὶ τὴ μοῖρα τῆς Φραγκογιαννοῦς. Ὅπως ὁ θαλασσοαετὸς ἔτσι καὶ ἡ φόνισσα εἶναι ἓνα πλάσμα γεννημένο καὶ ἀναθρεμμένο σιμά εἰς τὸ ἄγριον καὶ γαλανὸν πέλαγος, στὸ παλαιὸ καὶ ἔρημο Κάστρο πού ἦταν κτισμένο πάνω σὲ ἓνα γιγαντιαῖο θαλασσόπληκτο βράχο (485, πβ. 421, 424). Ἡ φύση τῆς γενέθλιας γῆς ταιριάζει μετὰ τὸ ἄγριο ἦθος τῆς ἡρώιδας,²⁶ ἡ ὁποία ὀδηγεῖται ἔξω ἀπὸ τὴν κοινωνία τῶν ἀνθρώπων καὶ καταλήγει ὕστερα ἀπὸ μιὰ μοναχικὴ πορεία στὸν θάνατο.

Ἡ ἄνοδος τῆς Φραγκογιαννοῦς πρὸς τὴν ἀπότομη κορυφὴν τοῦ ρεύματος καταλήγει στὸν ἔρημο καὶ ἀλειτούργητο ναὸ τοῦ Ἀι-Γιάννη τοῦ Κρυφοῦ, τὸν ὁποῖο ἐπεκαλοῦντο ὅσοι εἶχαν «κρυφὸ πόνον» ἢ «κρυφὴ ἁμαρτία» (459, πβ. 494). Ἡ ἡρώιδα ζητᾶ ἀπὸ τὸν ἄγιο ἓνα «σημεῖο» γιὰ νὰ κάνει μιὰ καλὴ πράξη καὶ νὰ γαληνιάσῃ ἢ ψυχὴ τῆς (460). Ἀκολούθως κατεβαίνει τὸ ρεῦμα καὶ ἀνηφορίζει ξανά πρὸς τὸν λόφο τοῦ Ἀγίου Ἀντωνίου. Ἀπὸ ἐκεῖ δλέπει στὸ βάθος τῆς μικρῆς κοιλάδας πού ὀνομαζόταν «τῆς Μαιμοῦς τὸ ρεῦμα», τὸν κῆπο τοῦ Γιάννη τοῦ Περιβολᾶ (460). Πρὸς τὰ ἐκεῖ καταφορίζει τώρα ἀπὸ τὸν δρομίσκο τῆς πλαγιᾶς (461). Ὅταν μπαίνει στὸ περιβόλι, ἐκλαμβάνει ὡς θεϊκὴ συναίνεση στὸ φονικὸ τῆς ἔργου τὴν παρουσία τῶν δύο κοριτσιῶν τοῦ κηπουροῦ στὴ στέρα (462) κι ἔτσι τὰ σπρώχνει στὸ νερό. Κρύβεται, ὅπως εἶπαμε, κάποιες ὥρες τῆς νύχτας στὸ κατῶ τῆς Μαρούσας, φεύγει τὰ ξημερώματα καὶ ἀρχίζει νὰ ἀνηφορίζει (484 ἔξ.) πρὸς τοὺς βορεινοὺς γιालοὺς τοῦ νηιοῦ ἐλπίζοντας νὰ βρεῖ ἄσυλο στὰ γνωστὰ τῆς μέρη (485). Δύο ἐβδομάδες ἤδη μετὰ τὸ Πάσχα (484, πβ. 469) τὰ πάθη τῆς ἡρώιδας δὲν φαίνεται νὰ τελειώνουν. Ἀντίθετα, ἡ κατάσταση τῆς ἐπιδεινώνεται.

Ἡ Φραγκογιαννοῦ ἀκολουθώντας τὸν ἀνηφορικὸ δρόμο (485-6, πβ. 487) φθάνει στὶς Βίγλες. Ἀπὸ τὴν κορυφὴν τοῦ λόφου αὐτοῦ κατεβαίνει πάλι στὸ ρεῦμα, στὶς ὑπώρειες τοῦ βουνοῦ, καὶ φθάνει σὲ μιὰ μικρὴ βρύση (487). Ἐπειδὴ θέλει νὰ παραμείνει ἀόρατη, κα-

τηφορίζει ἀκόμη περισσότερο καὶ ἔρχεται, λίγο πρὶν ξημερώσει, στὸ κάτω ρεῦμα τὸ «βαθὺ», τὸ καλούμενο Λεχούνη (487, πβ. 490, 491). Βαδίζει πίσω ἀπὸ μιὰ λόχη καὶ κρύβεται κοντὰ σὲ μιὰ γούρνα: *Ἦτο μέρος κρυφόν καὶ ἀπάτητον. Ἐσχηματίζετο ἐκεῖ οἰοεὶ ἄντρον, ἀποτελούμενον ἐκ χλόης, ἐκ κορυμῶν καὶ κισσοῦ. Ἄντρον νύμφης, Δρυάδος τῶν παλαιῶν χρόνων ἢ Ναϊάδος, εὐρούσης ἴσως καταφύγιον ἐκεῖ* (487). Ὅταν ὁ ἥλιος ἀνατέλει, οἱ «κρωγμοὶ τῶν ὄρνέων» τοῦ βουνοῦ ἀντηχοῦν μαζί μετὰ τὶς «φαιδρές μελωδίες» τῶν

21. Ἡ «ἀπώλεια τῆς εὐθείας ὁδοῦ», «ἀλληγορία ὄλης τῆς ζωῆς» τοῦ ἥρωα-ἀφηγητῆ στὰ *Δαιμόνια στὸ ρεῦμα* (3. 237-48), συνδυάζεται μετὰ τὴν ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὴν ἐκκλησία. Στὸν *Λαμπράτικο Ψάλτη* ἐπίσης ὁ ἥρωας, ἐνῶ πορεύεται πρὸς τὴν ἐκκλησία, χάνει τὸν δρόμο του σὲ ἓνα ἄγριο τοπιὸ ὅπου ἔχει τὸ μυστηριώδες θρόισμα τῶν φύλλων πού παράγεται ἀπὸ ἄγνωστα νυκτερινὰ πλάσματα (2. 528-37). Βλ. καὶ G. Saunier, «“Λαμπριάτικος ψάλτης” de Paradiamantis ou le manifeste subverti», *Revue des Etudes Nio-Helliniques* I 1 (1992) 29-30. Ἐνα ἐπεισόδιο ἀνάλογο μετὰ αὐτὸ τοῦ *Λαμπριάτικου Ψάλτη* διαβάσουμε καὶ στὸ διήγημα *Ἡ Πεποικιλμένη* (4. 333-9). Στὴ *Φαρμακολύτρια* τὰ στοιχεῖα συνδέονται μετὰ τὸ ἐρωτικὸ πάθος (3. 312-3). Στὴν *Βασιλικὴν δρῶν* ἐπίσης ὁ ἥρωας ἐγκαταλείπει τὴν ἐκκλησία γιὰ νὰ βρεῖ τελικὰ τὸν δρόμο πρὸς τὴν «ποθητὴ νύμφη τῶν δασῶν» τὸ μεγάλο, «στοιχειωμένο» δέντρο (3. 328-31). Στὸν *Ἀλιβάνιστο* (Ἄπρ. 1903) ἀντίθετα ὁ ὁμώνυμος ἥρωας, πού εἶχε ἀπαρνηθεῖ τὴν ἐκκλησία ἐξ αἰτίας ἐνὸς ἀτυχοῦ ἔρωτα, βγαίνει ἀπὸ τὸ «στοιχειωμένο» δάσος μετὰ τοὺς «ἀτελείωτους ψιθυρισμοὺς ἐρωτῶν» γιὰ νὰ βρεῖ ξανά στὰ γηρατεῖα του τὸν δρόμο πρὸς τὴν ἐκκλησία (3. 521-31). Κατὰ τὸν Δημητρακόπουλο, ὁ.π. 33 καὶ στὸ βιβλίο του *Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης. Ὁ Ἀλιβάνιστος. Ὀνειρο στὸ κύμα* («Καστανιώτης», Ἀθήνα 1997) 84, ἡ θεῖα πρόνοια συνετέλεσε ὥστε τὸ «ξεστράτισμα» τοῦ παπᾶ στὸ διήγημα νὰ ἀποβεῖ σωτήριο γιὰ τὴ ζωὴ τοῦ Ἀλιβάνιστου.

22. Πβ. 432, 482, 485, 490, 508, 509, 510. Τὴν τελευταία φορὰ πού ἡ Φραγκογιαννοῦ μαζεῖει ἱαματικά βότανα τὸ κάνει διὰ νὰ περάσῃ ἢ βαρεῖα ἀνία πού βασάνιζε τὴ δικὴ πλέον ψυχὴ (489). Πβ. τὸ «ἀλγος» καὶ τὸν «σπαραγμὸ» τῆς ἀπὸ τὶς τύψεις (498) καθὼς καὶ τὸν ρόλο πού παίζει στὴν ἱστορία τῆς ὁ Ἀι-Γιάννης ὁ Κρυφός, *ὅστις ἐγάτρευε τοὺς κρυφοὺς πόνους* (459, 494).

23. Πβ. τὴ γενικὴ παρατήρηση τοῦ Βαλέτα, ὁ.π. 611: «Ἡ ψυχογραφία συνταιριάζεται μετὰ τὴν τοπιογραφία, καὶ γίνεται ἢ μιὰ ἔκφραση τῆς ἄλλης στὸ δραματισμὸ τους».

24. Ἡ Πολίτη ὁ.π. 175 ἔξ. ὑποστηρίζει ὅτι «οἱ ἀρχές τοῦ ἀνταγωνισμοῦ, τῆς πάλης γιὰ ἐπίδωση, τῆς ἀφάνισης τοῦ ἀσθενεστεροῦ καὶ τῆς επικράτησης τοῦ ἰσχυροτέρου, μυθοποιῶνται μέσα στὸ κείμενο χάρις σὲ ἓνα κυρίαρχο μοτίβο: τὸ κυνήγι».

25. Μετὰ τὴν ἀντίθεση φαινομένων καὶ πραγματικότητας πβ. τοὺς συλλογισμοὺς τῆς Φραγκογιαννοῦς (446). Βλ. καὶ σμ. 9.

26. Πβ. τὴν «ἄγρια» χαρὰ τῆς Φραγκογιαννοῦς, ὅταν σκέπτεται νὰ πνίξει τὴν κόρη τοῦ Λυρίγκου (498).

πουλιῶν τῆς κοιλάδας καί μία θερμή ἀκτίνα διασχίζει τὰ πυκνά φυλλώματα φυγαδεύοντας ὄλον τό ρίγος τῆς ὑγρασίας, καί ὄλον τό κρύος τοῦ φόβου τοῦ πελιδνοῦ. Ἡ ἐλπίδα ὡστόσο καί ἡ θαλπνότη ἀποδεικνύεται πρόσκαιρη (488). Ἡ κρύπτη τῆς Φραγκογιαννοῦς μοιάζει μέ τό κρησφύγετο τῆς μάνας τῆς πού σώθηκε χάρις στήν προστασία τῶν Δρυάδων (420),²⁷ ὁμως στήν περίπτωση τῆς κόρης τὰ πράγματα ἐξελίσσονται διαφορετικά καθώς ἡ καταδίωξη δέν εἶναι μόνο ἐξωτερική. Ὁ φόβος τῆς Φραγκογιαννοῦς δέν σχετίζεται μόνο μέ τήν ἐξουσία (472, 477, 491, 499) ἢ τή θεική τιμωρία (460), ἀλλά καί μέ τὰ ἐφιαλτικά ὄνειρα πού βλέπει στή διάρκεια τῆς «φαιδρῆς» μαγιάτικης μέρας (489, πβ. 487-8),²⁸ ξαπλωμένη δίπλα στή «βαθειά» γούρνα, ὅπου τό δροσερό νερό τῆς εἶχε ἀρχικά προσφέρει μικράν ἀναψυχήν (487).

Στά ὄνειρα αὐτά (δεύτερο καί τρίτο), ὅπως καί στά ἐπόμενα, τὰ πράγματα ἀποδεικνύονται διαφορετικά ἢ ἀντίθετα ἀπό ὅ,τι φαίνονται. Ἡ Φραγκογιαννοῦ ἀρχικά ὀνειρεύεται ὅτι εἶναι νέα καί ὅτι οἱ γονεῖς τῆς τήν παντρεύουν καί τῆς δίνουν προίκα τόν πατρικό κῆπο. Ὁ κῆπος αὐτός μεταβάλλεται τώρα (ἕστερα ἀπό ὅσα ἔχουν προηγηθεῖ στόν κῆπο τοῦ Γιάννη τοῦ Περιβολᾶ καί τοῦ κύρ Ἀλέξανδρου τοῦ Ροσμαῖ, 469 ἐξ.)²⁹ σέ κῆπο τοῦ θανάτου. Ἡ χαρά τῆς ἡρωίδας γιά τὰ τέσσερα «κεφάλια» λαχανίδες πού τῆς δίνει ὁ πατέρας τῆς ὡς ἀνταμοιβή γιά τόν κόπο τῆς, ἀντιστρέφεται σέ φρίκη, ὅταν βλέπει ὅτι ἦσαν τέσσερα μικρά κεφάλια ἀνθρώπινα νεκρικά (488). Κάτι ἀνάλογο συμβαίνει καί στό τρίτο ὄνειρο. Ἡ Φραγκογιαννοῦ τήν παραμονή τοῦ γάμου τῆς εἶχε κλέψει ὀρισμένα χρήματα ἀπό τό κομπόδεμα τῆς μητέρας τῆς πού εἶχε ἀνακαλύψει στό κατώ τοῦ σπιτιοῦ (430-1). Τώρα ὀνειρεύεται πῶς ἡ μητέρα τῆς τήν πιάνει ἐπ' αὐτοφῶρω τήν ὥρα πού ψάχνει γιά τό κομπόδεμα καί γιά νά τή βγάλει τάχα ἀπό τόν κόπο τῆς χαρίζει τρία νομίσματα. Ἡ χαρά ὁμως τῆς Φραγκογιαννοῦς μετατρέπεται σέ τρόμο ὅταν βλέπει ὅτι τὰ νομίσματα, πού ἀπεικονίζαν τό πρόσωπο τῆς Παναγίας, ἦταν τὰ «πελιδνά» πρόσωπα τῶν τριῶν πνιγμένων κορασιδῶν (488).

Ἀπό τό Κοχύλι (στό βουνό τοῦ Κουρούπη, 491-3, πβ. 500) καί πέρα ἡ ἀπειλή τοῦ νεροῦ γίνεται ἐντονότερη καθώς συνδέεται μέ τήν εἰκόνα τῆς τρικυμίας (ἐσωτερικῆς καί ἐξωτερικῆς). Καθισμένη στήν ὁμώνυμη σπηλιά -τρία μπόγια πάνω ἀπό τή θάλασσα- ἡ Φραγκογιαννοῦ ἀκουγε κάτω ἀπό τὰ πόδια τῆς τῆ «βοή» καί τή «μελωδία» τῶν κυμάτων καί πάνω ἀπό τό κεφάλι τῆς τήν «κλαγγή» τῶν αἰτῶν καί τούς «κρωγμούς» τοῦ γερακιοῦ (492-3, πβ. 495). Καί ἐδῶ, ὅπως καί στό Λεχούνη (ἢ στοῦ Ἀχειλά τό ρέμα, 458-9), ἡ ὠραιότητα τῆς φύσεως (ἀστροφεγγιά, «εὐώδης» ἀέρας πού θά ἦταν *ικανός νά βαλσαμῶση καί αὐτῆς τῆς γυναικός τὰ «πάθια»*, 492-3) ἀντιτίθεται τόσο στά φοβερά φαντάσματα πού «πολιορκοῦν» τήν ἡρωίδα³⁰ ὅσο καί γενικότερα στή «σκοτεινή» τῆς μοίρα (493). Ὅταν νύχτωσε εἶδε στό (τέταρτο) ὄνειρό τῆς ὅτι δρι-

σκόταν στόν Ἄι-Γιάννη τόν Κρυφό ἀπό ὅπου ἀντίκριξε τόν κῆπο τοῦ Περιβολᾶ. Μολονότι ἡ Φραγκογιαννοῦ εἶχε πιστέψει ὅτι κανεῖς δέν θά ἀκουγε τίς φωνές τῶν δύο κοριτσιῶν τοῦ πού ἐτοιμαζόταν νά σπρώξει στή στέρνα (*Θά φωνάζουν, τάχα;... Ἦ ἀκουστῆ; Πού ν' ἀκουστῆ!* 463), στό ὄνειρό τῆς τὰ πράγματα ἀντιστρέφονται. Ἡ βοή τοῦ ἔρημου καί στοιχειωμένου γιαιλοῦ (495) συγγέεται μέ τή «βαθειά» καί «ἀλλόκοτη βοή» πού ἀκουσε ἡ ἡρωίδα νά βγαίνει ἀπό τή στέρνα:³¹ *Ἐταράσσετο τό νερό τῆς στέρνας, μέ παφλασμόν τρικυμίας, ἐφώναζε, καί σχεδόν ὠμίλει ὡς ἄνθρωπος. Αὐτή διέκρινε ἐναργῶς τήν λέξιν τήν ὁποῖαν ἐπέφερε τό λαλοῦν ἐκεῖνο νερόν: «Φόνισσα!...Φόνισσα!...»* (494).

Στό ἐπόμενο (πέμπτο) ὄνειρο οἱ φωνές πού ἀκούγονται ἀνήκουν στά θύματα τῆς Φραγκογιαννοῦς (495), τὰ ὁποῖα ἐπιζητοῦν χάδια καί τραγουδία. Ἡ ἡρωίδα ὀνειρεύεται τώρα τή γέννηση τῶν παιδιῶν τῆς. Τά πρόσωπα ὁμως τῶν τριῶν θυγατέρων τῆς ἀλλοιώνονται καί παίρνουν τὰ χαρακτηριστικά τῶν τριῶν πνιγμένων κοριτσιῶν πού κρέμονται ὡς «ἐμψυχῶς ὀρμαθός», «βαρύς» καί «ἀφρισμένος» ἀπό τόν λαμό τῆς (494-5). Ὁ ἄναρθρος «μινυρισμός» τοῦ βρέφους στό ὑγρό ὑπόγειο τῆς Μαρούσας (483-4) μεταβάλλεται τελικά σέ ἄναρθρο λόγο πού ἐκφέρεται τόσο ἀπό τὰ θύματα ὅσο καί ἀπό τό ὑγρό στοιχεῖο. Εἰδικότερα, ὅπως αὐξάνει διαρκῶς ἡ ἐνταση τοῦ νεροῦ τῆς στέρνας -«βοή», «παφλασμός», «φωνή», «βρυχηθμός» (ἕκτο ὄνειρο)-,³²

27. Οἱ νύμφες τῶν δασῶν *ἐτύφλωσαν τούς διώκτας τῆς, ἔρριψαν πρᾶσινωπὴν ἀχλύν, χλοερὸν σκότος, εἰς τούς ὀφθαλμούς τῶν καί ἐτοι αὐτοὶ δέν εἶδαν τὴ γυναῖκα πού εἶχε κρυφτεῖ ἐντρομῆ στό κοίλωμα ἐνός μεγάλου πεύκου.*

28. Γιά τόν τρόμο καί τή φρίκη τῶν ὀνείρων πβ. 483, 493, 494, 495, 515.

29. Οἱ κῆποι στόν Παπαδιαμάντη εἶναι σκηναῖα τοῦ θανάτου ἀλλά καί τοῦ ἔρωτα. Πβ. τήν ἀρχή καί τό τέλος τῆς *Eroica* τοῦ Κ. Πολίτη.

30. Πβ. καί τίς βραχνές φωνές τῆς πεθερᾶς τοῦ Λυρίγκου (*Πιάστε τὴν! Μᾶς ἔκαμε φονικό!*) πού ἀκούγονται τῆ «γλυκεῖα αὐγὴ τοῦ Μαῖου», παράλληλα μέ τόν «μινυρισμό» τῶν ἀηδονιῶν στό δάσος καί τήν «ἄφατη συναυλία» τῶν ὑπολοίπων πουλιῶν (510). Στό *Ἀμαρτίας φάντασμα* ὁμοίως ἡ ὠραιότητα τῆς φύσεως «ἀλλοιώνεται» ἀπό τήν εἰσβολή τοῦ «μιαροῦ πνεύματος». Ὁ ἥρωας-ἀφηγητῆς βλέπει μέσα σέ μιὰ βαθειά ρεματιά τό ἀμαρτωλὸ παρελθόν του ὡς «μαῦρο φάντασμα» (3. 228-30).

31. Στοῦ Βαραντᾶ, ἀντιθέτως, τό ρέμα, ἂν καί ὁ τόπος «εκροτίζεν», ὁ ἥρωας-ἀφηγητῆς δέν «εκροτίζόταν»: *δέν εἶχα εἰς τὸν νοῦν μου στοιχεῖα καί φαντάσματα, ἀλλὰ προσηλάνα τό «Πεποικιλμένη»* (4. 335, πβ. 336, 2. 531).

32. Γιά τή μετατροπὴ τοῦ ἀναρθροῦ «μινυρισμοῦ» σέ ἄναρθρο λόγο βλ. καί Κοκόλης, ὅ.π. 50. Ὁ ἴδιος, ὅ.π. 51 καί 56, ἐπισημαίνει ὅτι στό ἕκτο ὄνειρο τό νερό γίνεται «πιὸ ἐχθρικό», καθώς ἡ φωνὴ τοῦ τέταρτου ὀνείρου μεταβάλλεται σέ βρυχηθμό. Γιά τήν ἐξέλιξη γενικότερα τῶν ὀνείρων τῆς Φραγκογιαννοῦς βλ. ἐκτός ἀπό τίς παρατηρήσεις τοῦ Κοκόλη, ὅ.π. 47-57, καί Φαρίνου-Μαλαματάρη, ὅ.π. 62.

έτσι αντίστοιχα και ο «ήρεμος μορμυρισμός» στοῦ Ἀχειλά τὸ ρεῦμα καθὼς και ἡ «μελωδία» τῶν κυμάτων στο Κοχύλι μετατρέπονται σέ «βοή», «παφλασμό», «ρόχθο» και «ὠρυγμούς μανίας» ἢ «λύσασ» (495, 512-3, 514). Ἡ ἔνταση τῶν ἐσωτερικῶν φωνῶν πού ἀκούει ἡ Φραγκογιαννοῦ εἶναι ἀνάλογη μέ τήν ἔνταση τῶν ἐξωτερικῶν ἤχων. Ὁ ἀφηγητής συνειδητά ἐπιλέγει και περιγράφει ὅσα στοιχεῖα ὑπογραμμίζουν τήν ἀγριότητα τῆς φύσεως. Τό ἐξωτερικό τοπίο ἀντιστοιχεῖ μέ τόν ἐσωτερικό κόσμο τῆς Φραγκογιαννοῦς.

Τό ἴδιο γίνεται και στο Κακόρρεμα, τό τελευταῖο καταφύγιο τῆς Φραγκογιαννοῦς.³³ Ἡ ἐπιθυμία πού ἐκφράζουν τά θύματα τῆς στοῦ ὄνειρο πού βλέπει στο Κοχύλι -Χόρεψέ μας! (494-5, πβ. 514: ὁ νεκρώσιμος χορός τῶν κορασιδῶν... ἐχοροπήδα τριγύρω τῆς), μεταβάλλεται τώρα σέ «δαμονικό χορό» τῶν λίθων: Κάτω εἰς τό Κακόρρεμα, χαμηλά εἰς τό βάθος, σιμά εἰς τήν Σκοτεινήν Σπηλιάν, οἱ λίθοι ἐχόρευον δαμονικόν χορόν τήν νύκτα. Ἀνωρθοῦντο, ὡς ἐμπυχοι, και κατεδίωκον τήν Φραγκογιαννοῦ, και τήν ἐλιθοδόλουν, ὡς νά ἐσφενδονίζοντο ἀπό ἀοράτους τιμωρούς χειῖρας (512).³⁴ Συγκεκριμένα δέν ὑπῆρχε δρόμος οὔτε μονοπάτι γιά ἐκεῖνον πού θά ἤθελε νά κατεβεῖ στή Σκοτεινή Σπηλιά (ἡ Φραγκογιαννοῦ κατέβαινε ἐκεῖ τήν ἡμέρα) ἢ ἀντιστρόφως νά ἀνεβεῖ. Ἡ ἥρωίδα ἐπάτει ἐπὶ τῆς σάρας, εἰς τήν βάσιν τοῦ κρημνοῦ. Τότε ἡ σάρα ἐταράσσετο, ἐφαίνετο ὡς νά ἐθύμωνε. Οἱ λίθοι τοῦς ὁποῖους ἐξετόπιζε πατοῦσα, ἦσαν ὡς βάσις και θεμέλιον εἰς ὄλον τόν ἀπειρον σωρόν τῶν λίθων, τόν ἀπλούμενον ἐπὶ τοῦ πρανοῦς τοῦ κρημνοῦ. Καθὼς ἐφευγον οἱ πρῶτοι λίθοι, ἄλλοι λίθοι ἤρχοντο νά λάβωσι τήν θέσιν των, μετ' αὐτοῦς δέ ἄλλοι. Καί οὕτω ἡ παλίρροια ὄλη τοῦ κρημνοῦ ἤρχετο κατ' ἐπάνω τῆς,³⁵ ἐπιπτεν εἰς τὰς κνήμας και τὰ σκέλη τῆς, εἰς τὰς χειῖρας και τό στέρον τῆς. Ἐνίστε, λίθοι τινές, ἀπό ὕψος κατερχόμενοι, ἐπιπτον μέ ὀρμήν και κακίαν κατά τοῦ προσώπου τῆς (512).³⁶ Ἡ «κακία» και ἡ «παλίρροια» τῶν λίθων στο Κακόρρεμα³⁷ ἀποτελεῖ προφανῶς μιὰ πρόδρομη μορφή τῆς «πλημμύρας» στόν Ἅγιο Σώστη, ὅπου τά ἀγριεμένα κύματα καλύπτουν βαθμαῖα τῆ Φραγκογιαννοῦ (519-20).

Ἡ ἐχθρότητα τῆς φύσης εἶναι ἐκδηλη και στή σκηνή ὅπου ἡ ἥρωίδα ἀγναντεύει τό πέλαγος ἀπό τῆ Σκοτεινή Σπηλιά: Ἦκουε τόν ὑπόκωφον, ἐπίμονον παφλασμόν τοῦ κύματος εἰς τό στόμιον τοῦ ἄντρου. Τό κύμα ἀνωρθοῦτο, ἐπήδα, ἐπληττε τήν ἄνω φλιάν τοῦ στομίου, κατέπιπτε, πάλιν ἀνεπήδα, ἐξέπεμπε μακρούς ὠρυγμούς μανίας ἀπό τίς ἀποθαλασσιές τοῦ βορῶ, τότε στεναγμούς πόνου και πάθους ἀπό τήν φουσκοθάλασσαν. Κάτω εἰς τό βάθος τό ἄπατον, μυστήριον και σκότος σαλεῦον (512-3). Τό «πάθος τῆς φουσκοθάλασσης» μπορεῖ νά ἀντιστοιχεῖ μέ τό τελικό «πάθος» τῶν κυμάτων (520), ὅμως ἐδῶ ἔχουμε ἐπιπλέον μιὰ παρέκβαση. Σύμφωνα μέ τήν παράδοση, στή σπηλιά αὐτή εἶχε κάποτε ἐξοντωθεῖ μιὰ φώκια. Κάποιος ψαράς τήν κτύπησε πρῶτα μέ ἕνα τσεκούρι και στή συνέχεια τῆς ἔσφιξε τόν λαίμο μέ μιὰ θηλειά και τήν

ἀνέβασε στή βάρκα (513). Νά δεχθοῦμε ὅτι ἡ παρέκβαση αὐτή ὑστερα ἀπό τοῦς «στεναγμούς» τῶν κυμάτων, σχετίζεται μέ τήν ἀγωνία τῆς φώκιας (τό σκοτεινόν ζῶον ἀνεταράσσετο... ἦσπαιρεν ἐν ἀγωνίᾳ) και κατ' ἐπέκταση μέ τήν ἀγωνία τῶν θυμάτων τῆς Φραγκογιαννοῦς (ἐδραξεν ἐξωθεν τόν λαίμον τοῦ βρέφους, και τόν ἔσφιγξεν 448, πβ. 498, 505, 506, 509 και 464: νά ἰδῆ ἂν διήρκει ἡ ἀγωνία... τά δύο μικρά πλάσματα ἦσπαιρον μέσα εἰς τό νερόν); Ἐνδεχομένως.

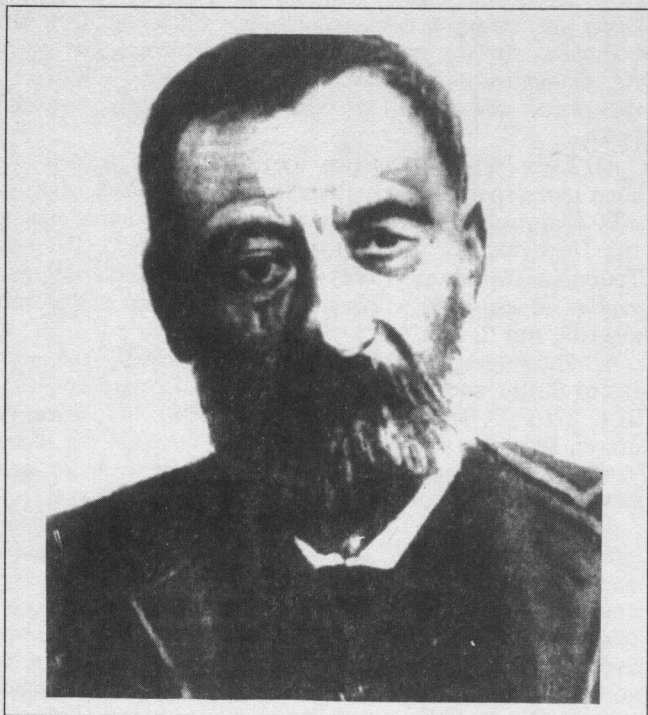
33. Ἀπό τό βουνό τοῦ Κουρούπη ἡ Φραγκογιαννοῦ παίρνει, τή νύκτα, τόν ἀνηφορικό δρόμο πρὸς τό καλύδι τοῦ Λυρίγκου πού ἦταν πάνω στή ράχη, στήν πίσω μεριά τοῦ βουνοῦ (493, 495, πβ. 492, 498). Ἀπό ἐκεῖ φεύγει χαράματα, ὅταν φθάνουν οἱ χωροφύλακες (499), και ἀνεβαίνει στο ὄροπέδιο Καμπιά (501). Μετά κατεβαίνει στή Ἀγαλλιανούς τό ρέμα (503) και τό δειλινό βρίσκεται στή Πέρα Ράχη, στο καλύδι τοῦ Καμπαναμαχιάκη (504). Ἐκεῖνος τῆ συμβουλεύει νά κρυφθεῖ στο Κακόρρεμα (506, πβ. 508). Ἡ Φραγκογιαννοῦ ὅμως ἀνεβαίνει ξανά στή ράχη τοῦ βουνοῦ, πάνω ἀπό τό ρεῦμα (507), και ἐπιστρέφει στο καλύδι τοῦ Λυρίγκου (508) ὅπου πνίγει τό νεογέννητο κοριτσάκι του. Μόλις φέγγει, παίρνει τόν ἐπάνω δρόμο κατά τό δάσος (510) και φθάνει στο Κακόρρεμα.

34. Κατά τόν Ὅδ. Ἐλύτη, «Ἡ μαγεία τοῦ Παπαδιαμάντη», Ἐν λευκῶ («Ἰκαρος», Ἀθήνα 1992) 84-5 (βλ. και 94), «Ἐρινύα ἡ φύση, ζητάει νά ρίξει στή μαύρη φωτιά τήν ἀπόδλητο ἀπό τήν κοινωνία τῶν ἀνθρώπων». Πβ. Βαλέτας, ὅπ. 611: «οἱ πέτρες... γίνονται ἐκδικητικές Ἐρινύες». Γιά τήν τιμωρὸ φύση στο Κακόρρεμα βλ. και Κοκόλης, ὅπ. 56.

35. Συνήθως στά παπαδιαμαντικά διηγήματα ἡ θάλασσα περιγράφεται ὡς στεριά. Ἐτσι π.χ. ἡ Φραγκογιαννοῦ ἔβλεπε τά καῖκια νά ὀργώνουν τά κύματα, ὡσάν βοϊδάκια ζευγαρωτά (513). Βλ. και Φαρίνου ὅπ. (1987) 109, 126-7, Α. Μαντᾶς, Ὁ τροπικός Παπαδιαμάντης. Συμβολή στή μελέτη τοῦ τροπικοῦ λόγου τῶν παπαδιαμαντικῶν διηγημάτων (διδασκαρική διατριβή πού ὑποβλήθηκε στο Τμήμα Φιλολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, 1994), 113-5, 172-3, 320-1, 327-30.

36. Στά Κρούσματα (1903) οἱ λίθοι τῆς σάρας θά ἦσαν ἱκανοί και αὐτομάτως νά κυλίωνται ἀπό τόν κρημόν ἐκεῖνον... πόσω μᾶλλον ὅταν ἀόρατοι δυνάμεις δαμονίαν τοῦς ὠθοῦσι προσκολλώμενοι εἰς τό ὀλισθηρόν τῆς ἀκτῆς, ὅπως συνήθως προσκολλῶνται εἰς τό ἀσθενές μέρος, εἰς ἔρωτας και μίσση, ἐξάπτοντες τό πάθος εἰς φλεγμονήν, και τρέποντες τήν ὀργήν εἰς λύσσαν...(3. 544). Γιά τή σχέση τοῦ προηγουμένου χωρίου μέ τῆ Φόνισσα βλ. και Κοκόλης, ὅπ. 24. Σέ ἀντίθεση μέ τῆ Φραγκογιαννοῦ, οἱ χωροφύλακες κατώρθωσαν νά κατέλθουν εἰς τό Κακόρρεμα, χωρίς νά ἐνοχληθοῦν ἀπό τόν κρημόν, χωρίς οἱ λίθοι τῆς σάρας νά σηκωθοῦν και νά ριφθοῦν κατεπάνω τους, νά τοῦς κυνηγήσουν! (516)

37. Ὁ Ἐλύτης, ὅπ. 102, παρατηρεῖ, μέ ἀφορμή τό ὄνομα τοῦ γκρεμοῦ, ὅτι ὁ Παπαδιαμάντης συνδυάζει «τοῦς τόπους μέ ὀνόματα πού τό συμβολικό τους νόημα ἐντείνει τόν ὑπαινιγμό σέ μιὰ κατάσταση, ὅπως θά λέγαμε, ὑπερβατική».

Εκείνο πού μπορούμε νά ποῦμε μέ βεβαιότητα εἶναι ὅτι οἱ ἦχοι τῆς Σκοτεινῆς Σηληϊᾶς ἀντιστοιχοῦν στίς θρηνητικῆς φωνές τῶν θυμάτων πού ἀκούει ἡ Φραγκογιαννού μέσα εἰς τήν ψυχὴν τῆς, ὅπου ὑπῆρχε σκοτεινὴ, σπηλαιώδης ἠχώ (484). Ἡ συνεχῆς συσχέτιση τοῦ θαλασσινοῦ τοπίου μέ τήν ψυχικὴ κατάσταση τῆς ἡρωίδας φαίνεται ἐδῶ καί ἀπό τό ὄνειρο (ἕκτο στή σειρά) πού βλέπει τή νύχτα, ἐνῶ κοιμάται μέσα εἰς τήν ὑγρὴν ἄλμην τῆς Σηληϊᾶς. Στό ὄνειρο αὐτό ἐνώνονται οἱ ἦχοι ἀπό τήν τρικυμία τῆς θάλασσας ἀλλά καί τῆς στέρνας μέ αὐτούς πού ἀκούει ξανά ἡ Φραγκογιαννού «βαθιά, μέσα στά στέρνα τῆς»:³⁸ Βόμβοι ἐθορύβουν εἰς τὰ ὠτά τῆς. Τό κῆμα ὑπὸ τούς πόδας τῆς ἐρρόχθει, μέ παρατεταμένους ὠρυγμούς λύσης. Βαθιά, μέσα εἰς τὰ στέρνα τῆς ἤκουε τὰ κλαυθμυρίσματα τῶν ἀκάκων νηπιῶν. Ὑπόκωφοι συριγμοί τοῦ μακρινοῦ ἀνέμου ἤρχοντο εἰς τὰς ἀκοάς τῆς. Ὁ νεκρώσιμος χορός τῶν κορασίδων... ἐχοροπήδα τριγύρω τῆς... Κάτω εἰς τούς πόδας, εἰς τό βάθος τῆς Σηληϊᾶς, ἐρρόχθει τό κῆμα... Ἐβραζεν, ἐβραζε, καί τό ἄντρον μετεβάλλετο εἰς στέρναν, καί τό νερόν τῆς στέρνας ἐβρυχᾶτο μ' ἑναθρον φωνήν: -Φόνισσα! -Φόνισσα! Ἡ δυστυχῆς ἐξύπνησε ἐντρομος, περιρρομένη ἀπό ἄλμην καί ἰδρώτα. Ἡχέτο πλέον, καί πάραυτα τό ἀπεφάσισε, νά μήν κοιμηθῆ ἄλλην φορὰν εἰς τήν ζωὴν τῆς, ἂν ἦτον διά νά βλέπῃ τέτοια ὄνειρα. Ὁ θάνατος θά εἶναι ὁ κάλλιστος τῶν ὕπνων - ἀρκεῖ νά μήν ἔχη κακά ὄνειρα! Τίς οἶδε! (514-5). Γιά τή Φραγκογιαννού, πού ἐπνίξε τήν ἐγγονή τῆς, ἐπειδή, ἐκτός τῶν ἄλλων, τήν ἀνάγκαζε νά μένει ξάγρυπνη (447), ὁ ὕπνος ἀποδεικνύεται πῶς βασανιστικός ἀπό τήν ἀγρυπνία.

Πρὶν ἔρθει τό τέλος, δαπιστώνουμε μιά πρόσκαιρη γαλήνη τόσο στή φύση ὅσο καί στήν ψυχὴ τῆς ἡρωίδας. Ἡ Φραγκογιαννού ἐξύπνησε τήν ὥραν τοῦ λυκαυγυῶς μέ μικρὰν γαλήνην εἰς τήν ψυχὴν, ἐνῶ τό κυανοῦν καί πορφυρίζον τοῦ στερεώματος καταντικρῶ τῆς συνεχέετο μέ τό μαυρογάλανον τοῦ πόντου, καί αὖρα, δρόσος, φλοῖσος, κελάρυσμα ἀπετέλουν ἡδέϊαν συζυγίαν ἁρμονίας εἰς τὰς αἰσθήσεις τῆς. Στό τελευταῖο (ἑβδομο) ὄνειρό τῆς εἶχε δεῖ τόν Καμπαναχιμάκη νά τῆς φωνάζει Στου Γέροντα τό Ἐρημητήριο (515). Στό Ἐρημητήριο αὐτό, πού βρισκόταν στόν σκόπελο τοῦ Ἁγίου Σώστη, θά μπορούσε, ὅπως τήν εἶχε συμβουλευσε ὁ Καμπαναχιμάκης, νά ἐξομολογηθεῖ τὰ κρίματά τῆς καί νά μετανοήσῃ (506, 516, 519, πβ. 457). Ὅπως τῆς εἶχε πεῖ ἐξάλλου καί ὁ πάτερ Ἰωάσαφ, ὅταν κατὰ τή συνάντησή τους ἡ Φραγκογιαννού ἔκανε λόγο γιά τή «μεγάλη φουρτούνα» πού τήν εἶχε βρεῖ, ὁ Θεός ἔχει τή δύναμη νά «καταποντίζει» ἀλλά καί νά γλυτώνει τόν ἄνθρωπο «ἀπό ὀλιγοψυχίας καί καταϊγίδος» (504, 507). Ἡ ἡρωίδα ἀποφασίζει νά φύγει ἀπό τό ἄσυλό τῆς ἐλπίζοντας, ἐκτός τῶν ἄλλων, ὅτι ὁ παπ' Ἀκάκιος ἦταν ικανός νά τή σώσει ἀκόμη καί στόν «πρόσκαιρο κόσμο» βοηθώντας τήν νά κρυφθεῖ ἢ φυγαδεύοντάς τιν μέ πλοῖο (516).³⁹ Στήν ἀπόφασή τῆς συμβάλλει καί τό γεγονός πῶς οἱ χωροφύλακες ἀνακαλύπτουν τὰ ἴχνη τῆς καί κατεβαίνουν στό Κακόρρεμα (516). Ἡ Φραγκογιαννού τρέχει τόν ἀνήφορο πρὸς τό Κλῆμα (516, 517) καί φθάνει στοῦ Πουλιού τῆ Βρύση (518, πβ. 506).⁴⁰ Τό Μονοπάτι στό Κλῆμα εἶναι ὁ τελευταῖος δρόμος, τό τελευταῖο φοβερόν πέραμα, πού ἡ ἡρωίδα διέδῃ αἰσίως (517). Ἐπειδή ὅμως δέν αισθανόταν ἀσφαλῆς οὔτε στοῦ Πουλιού τῆ Βρύση, κατηφόρσε πρὸς τήν ἀκτὴ τοῦ Ἁγίου Σώστη (519). Ὅμως, ἐνῶ αὐτὴ κατεβαίνει, τὰ κύματα ἀντιθέτως «φρουσκώνουν» καί «ἀνεβαίνουν». Κυνηγημένη ἀπό

38. Πβ. τόν σολωμικό στίχο τὰ σπλάχνα τους κι ἡ θάλασσα ποτέ δέν ἠσυχάζουν. Στὴ Φαρμακολύτεια ἐπίσης (3. 308) τό ὑπουλο πάθος, πού ἔχει κυριεύσει τήν ψυχὴ τοῦ ἥρωα-ἀφιγητῆ, παραβάλλεται μέ τόν ὑπόκωφο δούπο ἐνός χειμάρρου, ὁ ὁποῖος ἐρρόχθει, ἐβρυχε, καί κατεφέρετο μετὰ κρότου μέσα σέ μιά βαθειὰ ρεματιά. Ἐνα ἀνάλογο μοτίβο συναντοῦμε καί στοὺς Ἐμπόρους τῶν Ἐθνῶν (1. 291). Βλ. σχετικὰ G. Saunier, «“Οἱ Ἐμποροὶ τῶν Ἐθνῶν” καί ἡ προσωπικὴ μυθολογία τοῦ Παλαδιαμάντη», *Θέματα Λογοτεχνίας* 9 (1998) 115.

39. Στόν *Γάμο τοῦ Καραχμέτη* (4. 493, πβ. 2. 218) ἡ ἀκτὴ τοῦ Ἁγίου Σώστη περιγράφεται ὡς τόπος ἀπάνεμος καί ὡς ἐκ τούτου κατάλληλο ἀγκυροβόλιο γιά τὰ μικρὰ πλοῖα. Γιά τήν παρουσία τοῦ Ἁγίου Σώστη στά παλαδιαμαντικά διηγήματα, βλ. Κοκόλης, ὅ.π. 25.

40. Στοῦ Πουλιού τῆ Βρύση ἡ Φραγκογιαννού παρακαλεῖ τὰ πουλιὰ νά τῆς δώσουν τή χάρη τους νά πετάξῃ (518-9). Ὅμως τὰ πουλιὰ (πού εἶναι συνεχῶς παρόντα σέ ὅλη τήν προηγούμενη διαδρομὴ τῆς: ρέμα τοῦ Ἀχειλᾶ 458-9, ἔξω ἀπό τό σπῆτι τῆς Μαρούσας 484, Λεχούνη

τούς χωροφύλακες, αναγκάζεται να προχωρήσει στον «λαϊμό» της ἄμμου, στο *πέραμα* πού ἔνωσε τή στεριά μέ τόν βράχο τοῦ Ἁγίου Σώστη, ἐνῶ ἤδη ἀρχίζει ἡ πλημμύρα (519).

Τελικά, ἡ γαλήνη φαίνεται πλασματική. Ἄν καί ἡ Φραγκογιαννοῦ εἶχε παρακαλέσει τόν Ἁι-Γιάννη τόν Κρυφό «νά τῆς δώσει ἕνα σημεῖο» γιά νά *γαληνιασῷ* ἡ ψυχή καί ἡ καρδούλα τῆς (460), ἡ ἐπιθυμία τῆς παραμένει τελικά ἀνεκπλήρωτη. Στά προηγούμενα πάθη τῆς ἔρχεται τώρα νά προστεθεῖ τό *πάθος* τῶν ἀγριεμένων κυμάτων (520).⁴¹ Ἔτσι, μολονότι γλυτώνει ἀπό τήν ἀνθρώπινη δικαιοσύνη, στερεῖται ταυτόχρονα, στόν παρόντα τουλάχιστον κόσμο, τή χάρη τῆς θείας δικαιοσύνης: *Ἡ γραία Χαδοῦλα εὔρε τόν θάνατον εἰς τό πέραμα τοῦ Ἁγίου Σώστη, εἰς τόν λαϊμόν τόν ἐνάνοντα τόν βράχον τοῦ ἐρημητηρίου μέ τήν ξηράν, εἰς τό ἦμισυ τοῦ δρόμου, μεταξύ τῆς θείας καί τῆς ἀνθρωπίνης δικαιοσύνης* (520).⁴²

Ἐνῶ ἀκούγονται οἱ φωνές τῶν χωροφυλάκων, *φωναί ἀλαλαγμοῦ καί βεθαίας νίκης*, στό στόμα τῆς Φραγκογιαννοῦ εἰσέρχεται τό *ἀλμυρόν καί πικρόν ὕδωρ*.⁴³ Τά κύματα ἐκάλυψαν τούς μυκτῆρας καί τά ὄψα τῆς. *Τήν στιγμήν ἐκείνην τό δλέμμα τῆς Φραγκογιαννοῦς ἀντίκρισε τό Μποστάνι, τήν ἐρημον βορειοδυτικῆν ἀκτῆν, ὅπου τῆς εἶχον δώσει ὡς προῖκα ἕνα ἀγρόν, ὅταν νεάνιδα τήν ὑπάνδρευσαν καί τήν ἐκονκούλωσαν, καί τήν ἔκαμαν νύφην οἱ γονεῖς τῆς* (520, πβ. 424, 485). Τό Μποστάνι, ἡ τελευταία εἰκόνα πού δλέπει ἡ Φραγκογιαννοῦ, κλείνει τόν κύκλο μᾶς ὁλόκληρης ζωῆς. Τά ἀλλεπάλληλα «κύματα» τῆς μνήμης στήν ἀρχή τοῦ μυθιστορήματος, πού φέρνουν *πρό τῶν ὀφθαλμῶν τῆς ψυχῆς* τῆς (429) ἐκτός τῶν ἄλλων καί τό μποστάνι (421, 424, 485, πβ. 425), τώρα εἶναι κύματα πραγματικά. Τό χέρσο μποστάνι, τό *προικιό*, εἶναι μπροστά τῆς τήν ὥρα πού τήν «καλύπτουν» τά κύματα, τήν ὥρα πού θυμάται ὅτι οἱ γονεῖς τῆς τήν *ἐκονκούλωσαν*,⁴⁴ καί τήν *ἔκαμαν νύφην*.

Συνοψίζοντας, λοιπόν, θά λέγαμε ὅτι ἡ τελική εἰκόνα τοῦ μυθιστορήματος εἶναι ἡ κορύφωση μᾶς προηγούμενης σειρᾶς ἀπό ἀνάλογες εἰκόνες ὅπου τό ὕψος στοιχεῖο φαίνεται νά ἀπειλεῖ διαρκῶς τή Φραγκογιαννοῦ. Ἀπό τήν ἀποψη αὐτή ὁ θάνατός τῆς εἶναι τό τελευταῖο κύμα πού ἔρχεται νά πλήξει τήν πολυτάραχη ζωή τῆς. Ὁ τρόπος τῆς ζωῆς τῆς συστοιχεῖ ἐπομένως μέ τόν τρόπο τοῦ θανάτου τῆς καί κατά συνέπεια ὅ,τι ἐκλαμβάνεται ὡς τελική τιμωρία ἀποτελεῖ στήν οὐσία μεγέθυνση καί ἐξεικόνιση μᾶς ἐσωτερικῆς περιπέτειας καί μᾶς ἰσόδιας καταδίκης.

487-8, Κοχύλι 492, καλύβι τοῦ Λυρίγκου 510), ὅταν τή δλέπουν, ἀγριεύουν καί πετοῦν τρομαγμένα. Πβ. 484: Ἔβαλε πτερά εἰς τούς πόδας τῆς καί 493: ἦτο ἀπίερας δυσκολότερον νά καταβῆ, ὁπόθεν ἀνέβη, ἐκτός ἂν ἐγένετο πτερόπους κ' ἐφευγε... Τό ἀδιέξοδο τῆς ἡρωίδας φαίνεται καί ἀπό τά λεγόμενά τῆς στόν πατέρα Ἰωάσαφ: *Νά μουν πουλί νά πέταγα!!!* Πβ. καί τό σχόλιο τοῦ μοναχοῦ: - «Τίς

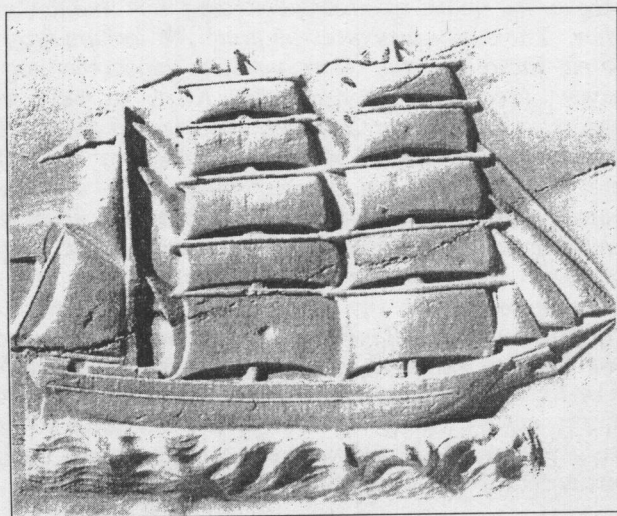
δώσει μοι πτέρυγας ὡσεὶ περιστερᾶς» (504 καί 507). Μέ φοβισμένο τρυγόνι παραβάλλεται καί ἡ κυνηγημένη μάνα τῆς Φραγκογιαννοῦς (419), ἐνῶ ὁ γιός τῆς, ὁ Μοῦρος, τρέχει στά Κοτρώνια, *εἰς τήν κατοικίαν τῶν γλαυκῶν* (440).

41. Στόν *Νεκρό Ταξιδιώτη*, ἀντίθετα, τά οἰκτίριμα κύματα μεταφέρουν τόν πνιγμένο (ἦτον *καλῆς ψυχῆς ἀνθρώπος, ὁ συχωρεμένος*) στήν πατρίδα του κατά παραχώρηση τῆς Παναγίας τῆς Κουνίστρας (4. 341, 346-7). Βλ. καί Τριανταφυλλόπουλος (1978) 143. Ὁ Κοκόλης, ὁ.π. 39, συγκρίνει τό «ἐμ-παθές» κύμα στό 3. 520 μέ τό πάθος τοῦ κύματος στό 2. 501.

42. Στόν *Φτωχό Ἅγιο*, ἀντίθετα, ὁ Ἅγιος Σώστης «κάνει τό θαῦμα του» καί δέν «διαφεύδει τό ὄνομά του» (2. 221, 226). Ὁ Τριανταφυλλόπουλος (1978) 143, πιστεύει ὅτι «ἡ θάλασσα ἐκλείσει πάνω ἀπό τό κεφάλι» τῆς Φραγκογιαννοῦς «ὅπως στήν Παλαιά Διαθήκη πάνω ἀπό τό φονιά Φαραῶ καί στό Δάντη πάνω ἀπό τόν Ὀδυσσεά».

43. Στή Σκοτεινή Σπηλιά τό νερό πού πίνει ἡ Φραγκογιαννοῦ εἶναι γλυφό (512). Πβ. καί τήν «πίκρα» τῆς ἁμαρτίας (479, πβ. 471), τήν ἀνάγκη νά δροσίσει τό στόμα τῆς πού ἦταν «φαρμάκι» (486, πβ. 478) καί γενικότερα τό μοτίβο τῆς δίψας (487, 493, 503, 518). Γιά τή δίψα καί τήν ἀναζήτηση νεροῦ, μοτίβα συνδυασμένα στό παπαδιαμαντικό ἔργο μέ τήν ἁμαρτία ἀλλά καί τή σωτηρία (*Οἱ Ἐμποροι τῶν Ἐθνῶν, Ἐξοχική Λαμπρή, Λαμπριάτικος Ψάλτης, Ἁμαρτίας φάντασμα, Ἡ Φόνισσα, Σταγόνα νεροῦ, Ἡ δίψα τοῦ Δαυῖδ*), βλ. G. Saunier (1992) 29 ἔξ, «Γιά τό “Ἁμαρτίας φάντασμα”», Πρακτικά Α' Διεθνούς Συνεδρίου γιά τόν Ἀλέξανδρο Παπαδιαμάντη, ὁ.π. 507-9, πβ. καί (1998) 111-2.

44. Πβ. τή σημασία τοῦ ῥήματος «κονκούλων» στή *Στρίγγλα μάνα* (1902): *Καί τās ὑπάνδρευσε καλά... Τās ἐστόλισε καί τās ἐστεφάνωσε, τήν μίαν κατόπιν τῆς ἄλλης... καί τās ἐσκέπασε καί τās ἐκονκούλωσε μέ τό χῶμα... «Πῆραν τήν πλάκα πεθερά», πῆραν τό μνημό προῖκα, τό μαῦρο χῶμα σύντροφο!... (3. 392).* Γιά ὀρισμένα ἄλλα κοινά στοιχεῖα ἀνάμεσα στή *Στρίγγλα μάνα* καί τή *Φόνισσα* βλ. Κοκόλης, ὁ.π. 34-6. Γιά τό ῥήμα «κονκούλων» στό Ἁμαρτίας φάντασμα βλ. G. Saunier, «Γιά τό “Ἁμαρτίας φάντασμα”», Πρακτικά Α' Διεθνούς Συνεδρίου γιά τόν Ἀλέξανδρο Παπαδιαμάντη, ὁ.π., 505.

ΛΙΖΥ ΤΣΙΡΙΜΩΚΟΥ

Εσωτερική ταχύτητα
Δοκίμια για τή λογοτεχνία
 Άγρα, Άθήνα 2000, σ. 435

Δοκίμια μιᾶς εικοσαετίας συγκεντρώνονται στὸν παρόντα τόμο καὶ σχεδὸν ὅλα δικαιολογοῦν τὸν τίτλο κάτω ἀπὸ τὸν ὁποῖο στεγάζονται, γιατί ὄντως «ἀνταποκρίνονται σὲ μιὰ ἐσωτερικὴ ταχύτητα, ἕναν κυμαινόμενο, προσωπικὸ ρυθμό». Στὸ ἐναρκτήριο κεφάλαιο, «Ἱστορία καὶ ποιητικὴ», δίνονται προκαταρκτικὲς ἐξηγήσεις καὶ ἐκτίθεται ἡ ὀπτικὴ τῆς συγγραφῆς, οἱ σταθεροὶ καὶ οἱ μεταβλητοὶ τοῦ «συστήματος» τῆς, ἐνῶ τὸ ἀμέσως ἐπόμενο «Τόποι τῆς πόλης» ἀποτελεῖ μιὰ καλὴ δοκιμὴ στὸ πεδίο τῆς φιλολογικῆς προσέγγισης χαρακτηριστικῶν δειγμάτων τῆς λογοτεχνίας τοῦ ἄσπεως. Ἔπονται τὰ κεφάλαια «Μυθοπλασία καὶ Ἱστορία: Ἄρης Ἀλεξάνδρου» καὶ «Ὅψεις τοῦ καρωτακικοῦ λυρισμοῦ», ὅπου ἡ Τσιριμώκου ἀναμετρεῖται ἐφ' ὅλης τῆς ὕλης μὲ τὸν πεζογράφου καὶ πλαγιομετωπικά μὲ τὸν ποιητὴ, ἀξιοποιώντας πλήρως τὴ θεωρητικὴ τῆς σκευὴ καὶ τὴ φιλολογικὴ τῆς ἐπάρκεια, ἐνῶ τὸ βιβλίο συμπληρώνεται μὲ τὰ εἰδικότερα κεφάλαια «Λογοτεχνία καὶ θάνατος», «Δημόσιες βιβλιοσυστάσεις», «Μικρὰ συγκριτολογικά», «Ἐξ ἀφορμῆς», καὶ καταλήγει τοποθετώντας «Ἀντὶ ἐπιλόγου» τὸ δοκίμιό «Τὸ μέλλον τῆς μνήμης: αὐτοβιογραφία, ἀπομνημόνευμα», σύνοψη μαζί καὶ ἔξοδος τοῦ βιβλίου, μιὰ «ἀπὸ τὰ μέσα» ἔνσταση στὴν αὐτομνημείωση τοῦ συγγραφέα διὰ τοῦ ἐνταφιασμοῦ του στὸν ἴδιο τὸ λόγο του.

Τὸ βιβλίο εἶναι σημαντικό καὶ εὐχομαι νὰ ἔχει τὴν ἀνάλογη τύχη, δηλαδὴ νὰ καταστεῖ ἀντικείμενο προσεγγίσεων διαφορετικῆς ἀφετηρίας καὶ σκόπευσης, ἀντίστοιχων μὲ τὴν πολυεπίπεδη συγκρότησή του. Ἔνας ἐπιπλέον λόγος πού τὸ καθιστᾶ ἐνδιαφέρον εἶναι πὼς ὑπογράφεται ἀπο τὴ Λίζυ Τσιριμώκου, ἡ ὁποία ἀνήκει στὴ μεταπολιτευτικὴ γενιά πανεπιστημιακῶν φιλόλογων, πού ἐτοιμάζεται νὰ διαδεχθεῖ αὐτὴ τοῦ Μαρωνίτη καὶ τοῦ Δάλλα. Δέν ἀναφέρομαι βέβαια στὴν πανεπιστημιακὴ ἐπετηρίδα ἀλλὰ στὴν εὐρύτερη λειτουργία τους ὡς δασκάλων καὶ διανοουμένων, ὅπου ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ἕνας φιλόλογος «πολιτεύεται» ἔχει ἰδιαίτερη σημασία καὶ οἱ ἀπαιτήσεις εἶναι, πρέπει νὰ εἶναι, ἰδιαίτερα ὑψηλές.

Μὲ αὐτὰ δεδομένα, νομίζω πὼς δέν θὰ ἀδικοῦσα τὸ βιβλίο καὶ τὴ συγγραφέα του, ἂν στεκόμουν μόνο σὲ μιὰ πλευρὰ του, ἀκόμα καὶ ἂν ἡ προσέγγισή μου εἶχε, ὅπως καὶ ἔχει, μιὰ ἀρνητικὴ φορὰ, γιατί εἶναι ὁ ρόλος πού ἐπωμίζεται καὶ διεκδικεῖ τὸ βιβλίο, ὁ ὁποῖος ὑποχρεώνει σὲ αὐστηρὲς τοποθετήσεις. Θὰ πρόσθετα μάλιστα, πὼς μόνο ἔτσι τιμᾶται ἕνα βιβλίο

σάν τὸ προκείμενο, πὼς ἔτσι ἐκτιμᾶται ἡ ἐμβέλεια καὶ ἡ λειτουργικότητά του. Ἡ ἐπιφύλαξή μου ἀναφέρεται στὴ σαφὴ καὶ γιὰ μένα ἰδιαίτερα ἐνοχλητικὴ αἰσθησιμὴ αὐτάρκειας πού εἰσέπραξα, ἡ ὁποία ἀδικεῖ κατάφωρα τὶς πολλὲς καλὲς στιγμὲς του καὶ κάποτε φθάνει νὰ μειώνει τὴν ἀξία του. Ἐνα χαρακτηριστικὸ παράδειγμα εἶναι τὸ κεφάλαιο γιὰ τὸν Ἄρη Ἀλεξάνδρου, τὸ ὁποῖο συντίθεται ἀπὸ τρία κείμενα. Τὸ πρῶτο, τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖ καὶ κείμενο «βάσης», ἐπιγράφεται «Δρόμοι σημείων ἀδιέξοδοι. Ἡ καφκικὴ ἠχώ στὸ περιφερόμενο *Κιβώτιο* τοῦ Ἄρη Ἀλεξάνδρου». Καθ' ὅλα νόμιμη, ἐνδιαφέρουσα καὶ ἀπαραίτητη αὐτὴ ἡ ἀνάγνωση τοῦ *Κιβωτίου*, ἡ ὁποία δέν ἐξαντλεῖται στὶς προφανεῖς διακειμενικὲς συσχετίσεις, ἀλλὰ ἀποκωδικοποιεῖ καὶ ἀξιολογεῖ τὴ δομὴ καὶ τὶς τεχνικὲς συγκρότησης τοῦ μυθιστορήματος τοῦ Ἀλεξάνδρου. Τὸ δεύτερο κείμενο φέρει τὸν τίτλο «Τὸ τελευταῖο τσιγάρο», ἐστιάζεται καὶ ἐκκινεῖ ἀπὸ τὴν τελεωργία τῆς θανάτωσης ὅσων ἀδυνατοῦσαν νὰ ἀκολουθήσουν τὸ μεταφερόμενο κιβώτιο καὶ ἐγκατέλειπαν τὴν ὁμώνυμη «ἐπιχείρηση». Ἐπιτυχημένη καὶ ἡ ἀλληγορικὴ ἀξιοποίηση τοῦ μυθιστορήματος στὴ θέση τοῦ τελευταίου τσιγάρου τῆς μελλοθάνατης «στρατευμένης λογοτεχνίας».

Τὸ κεφάλαιο θὰ μπορούσε νὰ σταματᾶ ἐδῶ. Τὰ δύο αὐτὰ κείμενα φωτίζουν ἐπαρκῶς, διαβάξουν μὲ ἕνα συνεκτικὸ τρόπο τὸ *Κιβώτιο*, σὲ σημαντικό βαθμὸ ἀναδιατάσσουν τὸ τοπίο τῆς κριτικῆς του προσέγγισης. Συνιστοῦν ὁμως μιὰ μερικὴ (ὄχι μερικευτικὴ) ἀνάγνωση, ἡ ὁποία πρέπει νὰ ἐπιζητεῖ τὸν ἀντίλογο, χρειάζεται νὰ συναντήσῃ τὶς συμπληρωματικὲς τῆς, νὰ συνυπάρξει μαζί τους, νὰ γονιμοποιήσῃ, νὰ διευρυνθεῖ, νὰ μετασχηματιστεῖ. Ἐδῶ ἀκριβῶς, ἡ Τσιριμώκου ἐπιλέγει νὰ ὀδηγήσῃ τὴν ἀνάγνωσή της στὴν «ὀλοκλήρωση» μέσα ἀπὸ μιὰ προβληματικὴ «πολιτικὴ συμμαχία». Θέτοντας σὲ δοκιμασία τὴν ἀνθεκτικότητα τοῦ σχήματός της, προσθέτει στὸ περί Ἀλεξάνδρου κεφάλαιο ἕνα κείμενο γιὰ τὸ σχετικὸ βιβλίο τοῦ Δημήτρη Ραυτόπουλου (*Ἄρης Ἀλεξάνδρου, ὁ ἐξόριστος*), βιβλίο κατὰ τὴ γνώμη μου αὐθαίρετο, ὅπως καὶ ἐπίπεδο στὴν ἀντιολοκληρωτικὴ του ρητορεία. Ὁ Δημήτρης Ραυτόπουλος ὄντως εἶναι πρόσωπο σημαντικό, μὲ μεγάλη καὶ κρίσιμη προσφορά στὴν ἀρτίωση τῆς κριτικῆς μας συνείδησης, μὰ ὅλα αὐτὰ ἀφοροῦν τὴν Ἐπιθεώρηση Τέχνης καὶ τὸν μεταπολιτευτικὸ Ἡριδανό, τὴ διορατικὴ του στάση καὶ τὴν πρωτοποριακὴ του λειτουργία τὴν ἐποχὴ πού ἡ ἀντιδογματικὴ Ἀριστερά ἔκανε τὰ πρῶτα τῆς δῆματα ἢ δοκίμαζε νὰ τρέξει μαζί μὲ τὶς ἐξελίξεις. Μὲ τὸ συγκεκριμένο βιβλίο ὁμως αὐτοακυρώνεται, μετατρέπεται σὲ «κύβριστή τῆς νιότης» του. Τίποτα δέν συγκροτεῖ πολιτικά, οὔτε φωτίζει ἀναδρομικά, ἢ ἐμμονῇ στὴ δαιμονοποίηση τῆς Ἀριστερᾶς. Κανένα δρόμο δέν ἀνοίγει. Περιφέρει τὸ φάντασμα τοῦ κριτικοῦ ὑποκειμένου ἀγκαζάροντας μιὰ καρικατούρα τοῦ

Ἀλεξάνδρου, φτωχή καί μονοδιάστατη. Ἡ Τσιριμώκου εἶχε τή δυνατότητα νά παραμείνει στό ἔδαφος τῆς ἐπάρκειας, πού προέκυπτε ἰσχυρή καί ἀναμφισβήτητη ἀπό τά δύο κείμενά της. Μποροῦσε νά στραφεῖ πρὸς τίς διαφορετικές προσεγγίσεις τοῦ *Κιθωτίου*, καί, διαλεγόμενη μαζί τους, νά εἰσαγάγει καί τή δικιά της στή σφαῖρα τῆς ἀβεβαιότητας καί τῆς σχετικότητας. Ἡ προβληματική της ἔχει πολιτικές ἐφαρμογές καί μέσα ἀπό συγκεκριμένες παρεκβάσεις μποροῦσε νά τή φωτίσει καί νά τή δοκιμάσει. Ἄντ' αὐτῶν, προτίμησε τά ἥρεμα νερά ἐνός παρηκμασμένου –καί ἀπολύτως προβλέψιμου πιά– ἀντιδογματισμοῦ. Ἡ ἐνταξη τοῦ βιβλίου τοῦ Ραυτόπουλου (καί τοῦ ἴδιου βέβαια ὡς προσωπική διαδρομή, δηλαδή ὡς παρόν) ἀποδυναμώνει καί θαμπώνει τό σχῆμα της, ἀντί νά τό ὀδηγεῖ στήν ἐπιζητούμενη εὐρύτητα. Τό ἀδικεῖ, θά πρόσθετα.

Στήν ἀρχή μίλησα γιά ἀντάρχεια. Δέν ἀναφέρομαι στό ὕφος τῆς γραφῆς ἢ τοῦ βιβλίου τῆς Τσιριμώκου, παρ' ὅτι καί αὐτά πλήττονται, οὔτε καταφεύγω στόν ψυχολογισμό, γιά νά ἐξηγήσω τίς ἐπιλογές της. Θεωρῶ ὅμως ἀναγκαῖο, ἡ νεότερη γενιά φιλολόγων νά ἀναλάβει, αὐτοπροσώπως καί εὐθέως, τό ἐκεῖθεν τῆς τακτικῆς φιλολογικῆς καί κριτικῆς δουλειᾶς της, νά ὀδηγήσει τή σκέψη καί τήν πράξη της εἴτε στίς ἀπαραίτητες γενικεύσεις καί ἀναγωγές εἴτε στήν «ἀλλότρια» ἀνάλωση, στήν πρωτογενή καί συστηματική ἔρευνα. Στήν πρώτη περίπτωση πρέπει κανεῖς νά ρισκάρει ἰδιαίτερα. Στή δεύτερη νά «λερώσει τά χέρια του». Καί στίς δύο πρέπει νά ἐγκαταλείψει τήν ἀσφάλεια τῶν βατῶν τόπων. Ὅσο καί ἂν αὐτά ἀκούγονται βαριά, σέ καμμιά περίπτωση δέν εἶναι –δέν θά μποροῦσαν ἄλλωστε νά εἶναι– ὀδηγίες πρὸς ναυτιλομένους– ἀλλά, νομίζω, ἀπαιτήσεις τοῦ ρόλου πού ἀντιστοιχεῖ σέ ὅσους ἀναφέρομαι.

ΓΙΑ ΤΟΝ ΝΙΚΗΤΑΡΑ

Στή βιβλιοκριτική τῆς Μάρης Θεοδοσοπούλου (Τό *Βῆμα* τῆς Κυριακῆς, 22/10/2000) γιά τό μόλις ἐκδοθέν καί ἀρκετά ἐνδιαφέρον βιβλίο τοῦ Δημήτρη Σταμέλου *Νικηταράς. Πρότυπο παλικάριᾶς καί ἀρετῆς* (ἐκδόσεις τοῦ *Βιβλιοπωλείου τῆς Ἑστίας*), κατατίθενται κάποιες καλές σκέψεις σχετικά μέ τήν ἀξιοποίηση τοῦ «πρωτογενοῦς ὕλικου» ἀπό τούς λογοτέχνες ἢ τούς ἱστορικούς. Ἐπιπλέον, ἡ κριτικός προσπαθεῖ νά διακρίνει καί νά ὀρίσει τόν ἰδιαίτερο ρόλο τῶν ἀπομνημονευματογράφων, ἐπιζητώντας ἐν τέλει νά βρεῖ μιά θέση στόν παρόντα χρόνο γιά τίς ἱστορικές μονογραφίες καί μάλιστα αὐτοῦ τοῦ τύπου, ὅπου συ-

νήτως «ὁ ἀφηγηματικός σκελετός ἐμφορεῖται ἀπο ὑψηλούς τόνους θαυμασμοῦ, πού συχνά μπουκώνουν τό κείμενο».

Μά ἡ βιβλιοκριτική περιέχει καί ἓνα λάθος, ὀφειλόμενο προφανῶς σέ παρανόηση, ὅσον ἀφορᾷ τό προσωνύμιο τοῦ Νικηταρά, «ὁ Τουρκοφάγος», τό ὁποῖο δέν τοῦ ἀπεδόθη στή μάχη τοῦ Βαλτεταίου (13-14 Μαΐου 1821), ὅπου ἄλλωστε δέν συμμετείχε, ἀφοῦ ἔφθασε ἐκεῖ περὶ τό τέλος τῆς μάχης. Ἡ «δικιά του» μάχη εἶναι αὐτή τῶν Δολιανῶν, λίγες μέρες ἀργότερα (18 Μαΐου), ὅπου ὄντως μέ περίπου 200 ἄνδρες ἀντιμετώπισε ἐπιτυχῶς «ἐξακισχιλίους πεζοῦς καί ἵππους», ἀνατρέψας δέ αὐτούς τούς κατεδίωξε μέχρι τίς παρυφές τῆς Τριπόλεως. Ἐκτοτε, οἱ Τούρκοι τῆς Τριπολιταῖς ὄχρωθήκαν ἐντός τῶν τειχῶν τῆς πόλεως, ἀναμένοντες τή διαφαινόμενη πολιορκία της, γι' αὐτό καί δικαίως ἡ σημασία τῆς μάχης ἐθεωρήθη βαρύνουσα.

Αὐτός εἶναι καί ὁ λόγος πού τό ἐν λόγω χωριό τῆς Κυνουρίας θεωρεῖ τόν καταγόμενο ἀπό τό χωριό τῆς Μεγαλόπολεως Τουρκολέκα καί γεννηθέντα στή Μεγάλη Ἀναστάσοβα (Νέδουσα) Μεσσηνίας Νικήτα Σταματελόπουλο, ἀπολύτως «δικό του». Παρ' ὅτι ὁ οἰκισμός τῶν Δολιανῶν προϋπήρχε, στήν τοπική μνήμη ἡ μάχη ἐνέχει πλέον θέση ἰδρυτικῆς συνθήκης τοῦ χωριοῦ, εἰσόδου ἀπό τήν προϊστορία στήν καθαντό ἱστορία, ὁ δέ Νικηταράς ἀποτελεῖ ἀναπόσπαστο μέρος τοῦ φαντασιακοῦ τῆς τοπικῆς κοινωνίας, πάντοτε δέ ἀνακαλεῖται ἐνδοξος καί νικηφόρος. Ἢδη ἀπό τά χρόνια τοῦ μεσοπολέμου ὑπάρχει ὁμώνυμος ποδοσφαιρικός σύλλογος, μέ ἐρυθρόλευκη ἐμφάνιση, ὁ ὁποῖος συνεχίζει νά διαπρέπει στό ἀρκαδικό πρωτάθλημα.

Ἐπίσης, τό 1943, ὅταν ἓνας ἀριστερός νέος τοῦ χωριοῦ, ὄνοματι Γιάννης Σάγγας, σκότωσε τόν διορισμένο ἀπο τούς Ἰταλούς πρόεδρο τῆς Κοινότητος, κατέφυγε στό Μαίναλο καί στή συνέχεια πολέμησε μέ τόν ΕΛΑΣ, ὡς καπετάνιος λόχου, μέ τό δηλωτικό ψευδώνυμο «Νικηταράς». Μετά τή Βάρκιζα, παρέμεινε σ' αὐτό τό βουνό μαζί μέ τόν θρυλικό Πέριδικα καί λίγους ἀκόμη. Τό 1947, ὅταν ἀποφασίστηκε ἡ ἐπέκταση τοῦ ἀντάρτικου σέ ὅλη τήν Πελοπόννησο, ὁ Νικηταράς μαζί μέ τόν Μανώλη Σταθάκη ἐστάλησαν μέ ἓνα λόχο στά βουνά Ζήρεια καί Χελμός, μέ σκοπό νά ἀναπτύξουν στήν Ἀργολιδοκορινθία μιά ἀκόμα ἐστία τοῦ ἀντάρτικου. Ὅταν ὁ Νικηταράς σκοτώθηκε στή μάχη τοῦ χωριοῦ τῆς Ἀργολίδας, Μπέλεση, μέ πρόταση τοῦ Σταθάκη, οἱ ἀντάρτες ἀποφάσισαν νά ἀποσυρθοῦν τά ὄπλα τοῦ νεκροῦ, τιμῆς ἔνεκεν, καί ἡ διμοιρία του νά ὀνομαστεῖ «διμοιρία Νικηταρά», ὄνομα πού τό κράτησε μέχρι τή διάλυση τοῦ ἀντάρτικου στήν Πελοπόννησο, τήν ἀνοίξη τοῦ '49.

Μέ ἀφορμή ὅμως τῆς μάχης τῶν Δολιανῶν καί ἐπειδή τά ἱστορικά γεγονότα καί τά πρόσωπα τῆς μι-

κρῆς γύρω περιοχῆς ἔχουν ἀποτελέσει «ὕλικό» γιά λογοτεχνικά ἔργα καί ἰδιαίτερα γιά τὰ βιβλία τοῦ Θανάση Βαλτινοῦ καί τοῦ Γιάννη Πάνου, μέ τὰ ὁποῖα ἡ Θεοδοσοπούλου ἀσχολεῖται συστηματικά, θά ἤθελα νά προσθέσω ἕνα ἀκόμη στοιχεῖο, νομίζω χρήσιμο. Στή μάχη τῶν Δολιανῶν, λοιπόν, μαζί μέ τόν Νικηταρά πολέμησαν καί ἀρκετοί κάτοικοι τῆς Ἀράχωβας (τό ὄμορο αὐτό χωριό, στή δυτική πλευρά τοῦ Πάρωνα, σήμερα ὀνομάζεται Καρυαί), μεταξύ δέ αὐτῶν καί μερικοί μέ τὰ ἐπώνυμα: Λεβεντάκης, Κο-

νταλῶνης, Πανούσης... Τά ἴδια ἐπώνυμα ἔφεραν καί οἱ νεαροί Ἀραχωῖτες πού, στά τέλη τοῦ '42, χτύπησαν τούς Ἴταλούς στό χωριό τους, συγκρότησαν μιά ἀπό τίς πρῶτες ἀντάρτικες ὁμάδες καί ἀνεδείχθησαν σέ κορυφαία στελέχη τοῦ ΕΛΑΣ καί τοῦ Δημοκρατικοῦ Στρατοῦ στήν Πελοπόννησο...

Κώστας Βούλαρης

Λεξικό Ελλήνων Καλλιτεχνῶν

Ζωγράφοι - Γλύπτες - Χαράκτες, 16ος - 20ός αἰώνας

Το τετράτομο ἔργο *Λεξικό Ελλήνων Καλλιτεχνῶν* τοῦ Εκδοτικοῦ Οἴκου ΜΕΛΙΣΣΑ περιλαμβάνει βιογραφικά 5500 περίπου καλλιτεχνῶν, τήν καλλιτεχνική πορεία καί ἀνάλυση τοῦ ἔργου τους, καθώς καί βιβλιογραφικές παραπομπές γιά τόν κάθε καλλιτέχνη. Το ὄλο ἔργο ἐμπλουτίζεται μέ ἐγχρωμη εἰκογράφηση. Παρουσιάζονται ζωγράφοι, γλύπτες, χαράκτες, κεραμίστες, σκιτσογράφοι, καλλιτέχνες τοῦ θεάτρου σκιῶν, τῶν happenings, τῶν performances, τῆς video art, τῆς computer art κ.ά. Συνεργάστηκαν 80 ἱστορικοί τῆς τέχνης, ἀκαδημαϊκοί, καθηγητές πανεπιστημίου, ἐπιμελητές καί τεχνοκριτικοί.

Τόμος 1: Α-Η

Τόμος 2: Θ-Λ

Τόμος 3: Μ-Πασ

Τόμος 4: Πατ-Ω

Οκτώβριος 2000